

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2024)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2024)

PROLJEĆE - LJETO 2024
JESEN - ZIMA 2024
SPRING - SUMMER 2024
AUTUMN - WINTER 2024

Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se/indeksirani su EBSCO
(Political Science Complete) te u Central Eastern European Online Library (CEEOL).

Priprema i štampa časopisa Sarajevski žurnal za društvena pitanja sufinansirana je od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo u okviru projekta sufinansiranja naučnoistraživačkih / umjetničkoistraživačkih i istraživačkorazvojnih projekata od posebnog interesa za Kanton Sarajevo u 2024. godini.

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Skenderija 72
71000 Sarajevo

Za izdavača / On behalf of the publisher

Sead Turčalo

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Samir Forić

Gostujuća urednica / Guest Editor

Sarina Bakić

Sekretarka redakcije / Secretary of the Editorial Board

Selma Alispahić

Redakcija / Editorial board

Joseph Marko, University of Graz, Austria
Hariz Halilovich, RMIT University, Australia
Aida Hozić, University of Florida, USA
Karlo Basta, University of Edinburgh, UK
Goran Bašić, Linnaeus University, Sweden
Maja Sahadžić, Utrecht University, the Netherlands
Edin Mujkić, University of Colorado Colorado Springs, USA
Tatjana Sekulić, University of Milan-Bicocca, Italy
Šejla Imamović, Maastricht University, the Netherlands
Haris Cerić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Elvis Fejzić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Lamija Silajdžić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Anida Dudić-Sijamija, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Tehničke urednice / Technical Editors

Emina Adilović, Alma Mešić

Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License – Imenovanje-Nekomercijalno-Dijeli pod istim uslovima CC BY-NC-SA

Ova licenca dopušta drugima da remiksiraju, mijenjaju, prerađuju i distribuiraju ovo djelo u nekomercijalne svrhe, pod istim uvjetima licence (CC BY-NC-SA 4.0), uz obavezno navođenje autora i izvora. Više informacija dostupno je na službenoj stranici: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>.

ISSN 2303-4025 (print)
ISSN 2303-4033 (online)

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA
GODIŠTE XIII • BROJ 1-2 • 2024.

SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW
VOLUME XIII • NUMBER 1-2 • 2024

Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka

Sadržaj

PRVI REDOVNI BROJ PREDGOVOR.....	9
Irena Kiss THE ROLE OF MEDIA LITERACY IN THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING.....	15
Nejira Pašić THE DEMANDS OF THE LABOUR MARKET IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE NEW TRENDS OF IMMIGRATION.....	39
Vesna Iliktarević, Filip Novaković BALANSIRANJE PRAVDE I SENZACIONALIZMA: MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE O SLUČAJU UBISTVA DANKE ILIĆ.....	63
Fatima Mahmutović SIGURNOSNO-RAZVOJNI NEXUS: ODRŽIVI RAZVOJ KAO PREVENCIJA ORUŽANOG KONFLIKTA I PUTOKAZ KA POZITIVNOM MIRU.....	87
Mahir Smailbegović MEĐUNARODNA POMOĆ ZA RAZVOJ U KONTEKSTU JAČANJA SIGURNOSTI PRAVOSUDNIH INSTITUCIJA I NOSILACA PRAVOSUDNIH FUNKCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI S CILJEM OČUVANJA VLADAVINE PRAVA.....	109
PRIKAZI KNJIGA.....	133
DRUGI REDOVNI BROJ PREDGOVOR.....	143
Sarina Bakić, Ehlimana Spahić TRANSFORMACIJA PROFESIJA I ORGANIZACIJSKIH KULTURA U KONTEKSTU DIGITALIZACIJE DRUŠTVA.....	151
Irena Praskač-Salčin, Jelena Brkić-Šmigoc DIGITALNA DEHUMANIZACIJA I NOVI OBLICI SOCIJALNIH INTERAKCIJA.....	163

Ita Lučin, Ivana Primorac-Bilaver

**DEZORIJENTIRANI I OMASOVLJENI SUBJEKT:
HEIDEGGER I MARCEL O POSLJEDICAMA
TEHNIČKIH DOSTIGNUĆA.....199**

Džana Rahimić Ramić

**HERMENEUTIČKI ZAHVATI U RAZUMIJEVANJE
I ZNAČENJE POJMOVA TECHNÉ, TEHNIKA I
TEHNOLOGIJA U SVJETLU HEIDEGGEROVE MISLI..... 217**

Alma Mešić, Anida Ibričić, Dalila Mirović

**BIBLIOTEČKA I INFORMACIJSKA NAUKA U
DIGITALNOM HABITATU: ISTRAŽIVAČKI TRENDOVI
NA OSNOVU ANALIZE ČLANAKA U SCOPUS-U
(JANUAR 2019. - MAJ 2024. GODINE)..... 231**

Ejla Ćurovac

**KARTOGRAFSKA ZBIRKA PROFESORA IBRAHIMA
BUŠATLIJE U FONDU GAZI HUSREV-BEGOVE
BIBLIOTEKE I ZNAČAJ NJENE DIGITALIZACIJE ZA
ISTRAŽIVAČE HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE..... 267**

PRIKAZI KNJIGA..... 291

RECENZENTI ZA XIII. GODIŠTE..... 296

**SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA**

**SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW**

Prvi redovni broj

PREDGOVOR PRVOM REDOVNOM BROJU XIII. GODIŠTA

Promjene predstavljaju nezaobilaznu temu u društvenim naukama i neiscrpan su izvor inspiracije promišljanja o društvu. Bilo da je riječ o sveobuhvatnim ili specifičnim, radikalnim ili inkrementalnim promjenama, njihovi efekti na društvenu zbilju predstavljaju najneposrednije osnove naučne refleksije. Takva refleksija, usmjerena prvenstveno ka znanju i razumijevanju, u statičnom momentu efekta raspoznaje ozbiljenje pozadinskih procesa koji otkrivaju dinamičku narav promjene.

Tema promjene je u fokusu novog dvobroja *Sarajevskog žurnala za društvena pitanja*, časopisa Univerziteta u Sarajevu – Fakulteta političkih nauka. To posebno dolazi do izražaja u drugom redovnom broju. U prvom je više naglašena aktuelnost tema koje pripadajući članci obrađuju. Istovremeno, članci u prvom redovnom broju dijele zajedničku crtu problemskog pristupa u obradi referentnih tema. Aktuelnost i problemski pristup temeljito obilježavaju članak Vesne Iliktarević i Filipa Novakovića, budući da obrađuju problematiku medijskog izvještavanje o zločinu koji je potresao regionalnu javnost, a u svjetlu problema balansiranja između pravnog i senzacionalističkog pristupa izvještavanju.

Ostali članci dijele ove karakteristike, a zajedničko im je i što istražuju određene inkrementalne i segmentalne promjene fokusirajući se ili na njihove neposredne uzorke ili na uloge koje novi obrasci mišljenja i djelovanja igraju u oblikovanju promjena. Tako, u članku Nejire Pašić se novi trendovi u imigraciji dovode u vezu sa promjenama u potrebama na tržištu rada u Bosni i Hercegovini. Pored toga, članak Mahira Smailbegovića identificira međunarodnu pomoć za razvoj kao uzrok promjene u kontekstu pravosudnih reformi, a u cilju očuvanja vladavine prava u Bosni i Hercegovini. S druge strane, u članku Irene Kiss naglašena je uloga medijske pismenosti za razvoj kritičkog mišljenja, a u članku Fatime Mahmutović naglašena je uloga održivog razvoja u preveniranju oružanih konflikata i realiziranju pozitivnog mira.

Promjene su obuhvatile i sam časopis *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*. Naime, ovaj dvobroj rezultat je redakcijskog, uredničkog i tehničkog rada novog personalnog sastava. Istovremeno, časopis su obilježile određene organizacione i tehničke preinake. Redakcija, od ovog izdanja, djeluje u bitno izmijenjenom, proširenom i internacionalnom sastavu. Na poziciji glavnog urednika prof. dr. Asima Mujkića zamijenio je prof. dr. Samir Forić, a na poziciji sekretara Redakcije Selma Alispahić je zamijenila Eminu Adilović, koja je, skupa s Almom Mešić, u sastavu tehničke redakcije časopisa. Jedna od najvažnijih organizaciono-tehničkih promjena u radu časopisa – digitalizacija kroz prelazak časopisa na *Open Journal Systems* platformu – već je u toku, s planiranim okončanjem do izlaska narednog broja.

Ovom prilikom se zahvaljujem autorima i autoricama članaka na saradnji i čestitam im na uspjehu u doprinosu procesu produkcije znanja. Izraze zahvalnosti upućujem recenzentima i recenzentkinjama na posvećenosti i doprinosu u podizanju kvaliteta samih članaka, kao i časopisa u cjelini. Također, zahvaljujem se članovima i članicama Redakcije, sekretarki Redakcije Selmi Alispahić te tehničkim urednicama Almi Mešić i Emini Adilović na tehničkoj pomoći. Posebnu zahvalu na ukazanom povjerenju upućujem dekanu Univerziteta u Sarajevu – Fakulteta političkih nauka prof. dr. Seadu Turčalu i prodekanesi za naučnoistraživački rad Fakulteta prof. dr. Validi Repovac-Nikšić.

Sarajevo, decembar 2024
prof. dr. Samir Forić, *glavni urednik*

FOREWORD TO THE FIRST REGULAR ISSUE OF THE VOLUME XIII

Change is an inescapable theme in the social sciences and an inexhaustible source of inspiration when contemplating society. Whether comprehensive or specific, radical or incremental, the effects of change on social reality form the most immediate basis for scientific reflection. Such reflection, aimed primarily at increasing knowledge and understanding, recognises the manifestation of underlying processes behind the static moment of an effect, revealing the dynamic nature of change

The theme of change is the central focus of the new double issue of the Sarajevo Journal of Social Studies, published by the University of Sarajevo – Faculty of Political Sciences. This focus is particularly evident in the second regular issue, while the first emphasizes the relevance of the topics addressed by the respective articles. At the same time, the articles in the first regular issue share a common characteristic of a problem-oriented approach to the analysis of their topics. Relevance and a problem-oriented approach are notably embodied in the article by Vesna Iliktarević and Filip Novaković, which examines the issue of media reporting on a crime that deeply impacted the regional public, highlighting the challenge of balancing legal and sensationalist approaches to reporting.

The remaining articles share these characteristics and are unified in their exploration of incremental and segmental changes, focusing either on their immediate causes or on the roles that new patterns of thought and action play in shaping those changes. For instance, Nejira Pašić's article links new trends in immigration to changes in labor market demands in Bosnia and Herzegovina. Similarly, Mahir Smailbegović's article identifies international development assistance as a driver of change in the context of judicial reforms, aiming to preserve the rule of law in Bosnia and Herzegovina. On the other hand, Irena Kiss's article emphasizes the role of media literacy in fostering critical thinking, while Fatima Mahmutović's

article highlights the role of sustainable development in preventing arm conflicts and achieving positive peace.

The changes have also encompassed the *Sarajevo Social Science Review* itself. This double issue is the result of the editorial, managerial, and technical efforts of a newly assembled team. At the same time, the journal has undergone certain organizational and technical modifications. Starting with this issue, the Editorial Board operates in a significantly revised, expanded, and international composition. Professor Dr. Samir Forić has succeeded Professor Dr. Asim Mujkić as Editor-in-Chief, while Selma Alispahić has replaced Emina Adilović as Secretary of the Editorial Board. Emina Adilović, along with Alma Mešić, now forms part of the journal's technical editorial team. One of the most significant organizational and technical changes is the journal's digitalization, achieved through its transition to the *Open Journal Systems* platform. This process is already underway and is expected to be completed by the publication of the next issue

I take this opportunity to express my gratitude to the authors for their collaboration and congratulate them on their success in contributing to the knowledge production process. My gratitude also extends to the reviewers for their dedication and contribution to improving the quality of both the articles themselves and the journal as a whole. Additionally, I wish to thank the members of the Editorial Board, Secretary of the Editorial Board Selma Alispahić, as well as technical editors Alma Mešić and Emina Adilović, for their technical support. A special note of gratitude goes to the Dean of the University of Sarajevo – Faculty of Political Sciences, Professor Dr. Sead Turčalo, and the Vice Dean for Scientific Research at the Faculty, Professor Dr. Valida Repovac-Nikšić, for their trust and support.

Sarajevo, December 2024
Professor Dr Samir Forić, *Editor-in-Chief*

The Role of Media Literacy in the Development of Critical Thinking

IRENA KISS¹

Jurja Dobrila University of Pula

Faculty of Educational Sciences

Republic of Croatia

Abstract: The conducted research aims to examine young people's attitudes about the role of critical thinking in assessing available media content. Answers were collected using an anonymous questionnaire that included attitudes about exposure to media content, availability of technical infrastructure, and self-assessment of the level of media and information literacy. The research was conducted in October 2024, in the area of Istria, and 109 respondents, high school students and full-time students, participated. The answers were analyzed with the statistical program JASP, including exploratory factor analysis, KMO test and Bartlett's test of sphericity. The results of the quantitative analysis showed that critical thinking is recognized as a basic prerequisite for functioning in the information environment. Educational institutions are suggested to introduce educational programs aimed at a deeper understanding of the mentioned concept, while emphasizing the need to develop media and digital literacy as personal skills and basic competencies.

Keywords: media literacy, critical thinking, information environment, educational programs, media culture

Introduction

The phrase 'cultivating media culture' means the development of critical thinking, analytical skills, and information literacy, all to encourage reflection on media content in a more conscious and responsible manner. It encompasses the interaction between media, technology and audience and reflects the ways in which media and its content influences everyday life, identity, social norms, and cultural values (Kellner, 1995). The development of technology and digitization further changed the media's

irena.kiss@unipu.hr

structure, which has become an instrument of direct influence on the formation of beliefs and attitudes. This is why special attention should be paid to the impact they have on children and young people.

There are positives. The easy availability of educational content in the media means the possibility to easily acquire new knowledge, but uncontrolled use however can overburden cognitive resources, slow down the development of imagination and language, and due to the increased dynamics of changing content, reduce both attention and patience. In contemporary society, characterized by increasingly rapid technological changes, information literacy and media culture become fundamental skills for individuals and the basis for active participation in the democratic process and community development (Hobbs, 2010). With the development of the Internet and social networks, we are increasingly exposed to information from various sources, often unverified and/or biased. This paper investigates the key aspects of media culture, the impact of digitization on the youngest segments of our population, as well as initiatives to encourage information literacy and media culture, with special reference to the already traditional "Days of Media Literacy" project.

'Media culture' encompasses various aspects of the interaction of individuals and society with the media, including the consumption, production, and analysis of media content (Livingstone and Helsper, 2007). On the other hand, 'information literacy' implies the ability to recognize the need for information, as well as the ability to efficiently search, evaluate and use it (Potter 2016). These are related concepts, fundamentally important for the development of critical thinking, especially among young people. When observing the digital environment, the phrase 'information literacy' also implies an understanding of how algorithms shape access to information, again emphasizing the need for critical thinking skills (Hobbs, 2010).

Accordingly, the development of critical thinking makes it easier for individuals to evaluate information, but also to recognize manipulation and fake news. Media education programs that focus on developing critical thinking can improve academic outcomes and foster social responsibility. This skill is useful in an educational context and essential for personal development, enabling better decision-making and developing personal attitudes (Buckingham, 2003).

Changes in the structure of the media, namely digitization, have reshaped traditional media, enabling faster distribution of content via the internet (Kirschner and De Bruyckere, 2017), and the mentioned transformation has enabled everyone to create content at their own discretion, which on the one hand, leads to increased diversity, and on the other, to problems related to the quality and credibility of information (Livingstone and Helsper, 2007). As a result, consumers of information are often faced with challenges in distinguishing reliable from unverified sources.

It is a common opinion that the media has a major influence on the formation of public opinion and attitudes, which is especially true of younger people, although it is not a rule. Exposure to media content can influence attitudes towards social issues, social norms, and personal identity. For example, research shows that fake news can shape political attitudes and beliefs, which highlights the need to develop media literacy (Hobbs 2010).

Digitization has enabled access to a wide range of educational resources that were previously unavailable (UNICEF, 2018), and online platforms (e.g., YouTube, Coursera, Khan Academy) make available numerous free courses and various self-study materials (Hobbs, 2010). Availability stimulates innovation and individual creativity, enabling young people to explore new areas and interests. For example, according to research by Common Sense Media (2021), more than 80% of young people, among other things, often use internet content for educational and research purposes.

On the other hand, as mentioned above, uncontrolled use of digital media can lead to information overload and result in reduced attention spans and concentration problems. Research has shown that young people who spend more than three hours a day using social networks have frequent problems with anxiety and depression (Common Sense Media, 2021). The situation requires prompt access to educational activities aimed at media literacy and the promotion of healthier digital habits (Kirschner and De Bruyckere, 2017).

The EU's legislative framework for media literacy is defined by the directive on audiovisual media services, found in its guidelines for the audiovisual sector regulation (European Commission, 2020). The main goal is to ensure the protection of all users, especially children and young people, from potentially harmful content, while simultaneously

promoting cultural diversity and encouraging the development of local media (Livingstone and Helsper, 2007). The regulation requires that all platforms contain mechanisms to protect users from inappropriate and harmful content and ensures the promotion of local content to nurture and preserve cultural heritage (European Commission, 2020).

In this way, legislative frameworks, in addition to setting preconditions for user protection, encourage cultural diversity, strengthen identity, and provide support to local communities (Livingstone and Helsper, 2007). Maintaining the diversity of media content in a global world is a prerequisite for understanding diversity in perspectives or cultures. In this context, educational programs should emphasize cultural diversity positively and adopt media literacy to develop the skills necessary to navigate in a complex media space (Hobbs, 2010).

Considering the ubiquity of digital media, the digital habits of pupils and students have become an essential part of their everyday life (Common Sense Media, 2021). In a survey aimed at young people, most respondents declared they use different platforms every day for communication and socializing and learning. However, a significant part of the respondents admitted problems related to the excessive use of media, which are most often manifested by concentration disorders (Kirschner and De Bruyckere, 2017). This requires an active approach to education aimed at media literacy with continuous promotion of healthier digital habits (Hobbs, 2010). It is important to emphasize the importance of cooperation between educational institutions, students, and parents to create an environment that encourages a healthy relationship with the media. Examples of good practice include the integration of workshops on internet safety, identifying potentially harmful news and developing communication skills into school curricula (UNICEF, 2018).

This research, focused on media and information literacy conducted among pupils and students, opened up space for thinking about the need for more intensive work on shaping their digital habits and cultivating media culture, for the purpose of a better quality of life.

Aim and hypotheses of the research

The goal of the research is to examine users' attitudes about the role of critical thinking in evaluating available media content. In accordance with the goal, three hypotheses were set:

H1: There is a positive correlation between critical thinking and media literacy

H2: Frequent verification of the accuracy of information on the internet is positively related to awareness of the risks of disinformation

H3: Technical infrastructure has a direct impact on the effectiveness of using digital media

This research's purpose is to understand the importance of critical thinking in evaluating media content, especially among the young population. Accelerated technological development and the ubiquity of the media make information closer and more accessible, but also more susceptible to misinformation (Wardle and Derakhshan, 2017), which emphasizes the need for education on its critical evaluation.

Research participants and measuring instrument

The research is aimed at the young population, i.e. people under the age of 25 (World Health Organization, 2024), and included 109 respondents, high school students and full-time students in the Republic of Croatia, specifically in Istria County. Participation was anonymous and voluntary, conducted through an online questionnaire designed to assess attitudes, behavior, and level of digital and media literacy. Participants could withdraw from filling out the questionnaire at any time.

Participants were selected by contacting their educational institutions directly. The research instrument, the questionnaire, was originally compiled for the purposes of this research, and consists of several closed and one open question, in the form of a five-point Likert scale (Norman, 2010). In addition to demographic data, which related to age, gender, place of residence, type education and work activity, the questions are aimed at: investigating attitudes about the importance of checking available information and analyzing media content (critical thinking); technical aspects of internet use (stability, speed, access) and finally, the perception of social networks and attitudes about media and information literacy. The measuring instrument, the questionnaire, consisted of 20 questions, including: closed demographic questions; questions with the help of a Likert scale that allowed respondents to rate their perceptions on a scale from 1

to 5; self-assessment questions of personal media and information literacy and the last, open-ended question focused on reflections on the challenges and opportunities brought by ubiquitous digital media. Data collection was carried out via a link to the questionnaire, which was distributed from October 9, 2024, until October 10, 2024, and respondents were invited to participate via Microsoft Teams and e-mail. During the research, ethical principles were respected, including the anonymization of data and the voluntary participation of the respondents, who were informed about the aim and results of the research.

The data was analyzed with the statistical support of JASP, a program that allows detailed analysis of collected responses (Goss-Sampson, 2024). To identify the latent variables within the data set, an exploratory factor analysis was performed, which included: a Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test to assess the fit of the sample (whose value of 0.686 showed good fit); Bartlett's test of sphericity, which also showed a significant difference ($p < 0.001$) confirmed the suitability of the data for factor analysis and the Chi-square test ($p < 0.001$), which confirmed the statistical significance of the model. Bartlett's test is used in factor analysis research to test whether data sphericity can be assumed, which is an assumption for the validity of many multivariate statistical techniques (Hair *et al.*, 2010). Chi-square is a method used to test the existence of statistically significant differences between expected and actual (observed) frequencies (Agresti, 2007). This measurement instrument covered a wide range of topics related to critical thinking, the use of the Internet and social networks, information and media literacy, and the data analysis carried out in JASP enabled a deeper understanding of the relationship between the mentioned variables, emphasizing the role of education and empowering respondents in critical thinking and responsible use of the media.

Research results

Factor analysis reveals structures or factors in the background of complex data (Tabachnick and Fidell, 2019). It enables the identification of latent variables that explain the interrelationship between other variables, thereby reducing their number to a smaller number of factors, while at the same time retaining key information (Field, 2013). Table 1 shows the KMO and MSA test values of the conducted research.

Table 1. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test i MSA (Measure of Sampling Adequacy)

	MSA
Overall MSA	0.686
Internet access: I always have reliable and stable Internet access.	0.667
Internet access: I can connect to the Internet wherever I am.	0.674
Internet access: I can perform all my duties and activities online without difficulty.	0.748
Internet access: I have access to high-speed Internet to use the services.	0.801
How often do you check the accuracy of the information you read on the Internet?	0.675
Negative sides of using social networks - creating stereotypes.	0.724
Negative sides of using social networks - reduction of social interaction.	0.680
Negative sides of using social networks - increasing distance from reality.	0.650
Positive sides of using social networks and other media content - availability.	0.669
It is important to use accurate information that is relevant to the issue at hand.	0.764
It is important to use terms judiciously and follow the implications of the decisions we are considering.	0.844
Critical thinking encourages the ability to analyze media messages.	0.832
Critical thinking encourages privacy protection.	0.650
Critical thinking encourages refraining from publishing incorrect information.	0.717
Educational and scientific institutions - theoretical and practical content complement each other logically.	0.683
Educational and scientific institutions - assessments of the adopted contents' understanding are done often enough.	0.754
Topics important to cover in media and information literacy - security.	0.782
Topics important to cover in media and information literacy - stereotypes.	0.705
Topics important to cover in media and information literacy - communication.	0.764
It is acceptable for preschool children to be exposed to social networks.	0.683
It is acceptable for preschool children to be exposed to other media content.	0.700

Exploratory Factor Analysis

Values obtained greater than 0.600 are shown.

The individual MSA values show that most of the variables have adequate

values, with variables such as: "It is important to use terms judiciously and follow the implications of the decisions we are considering" (0.834); "Critical thinking encourages the ability to analyze media messages" (0.832); "Access to fast internet" (0.801); "Security as a topic that is important to address in the field of media and information literacy" (0.782); "Educational and scientific institutions are often enough to assess the understanding of the adopted content" (0.754); "Communication as a topic that is important to process from the field of media and information literacy" (0.764); "It is important to use accurate and relevant information" (0.764) show a very high suitability, which means that the mentioned variables have a strong connection with other variables in the analysis, which contributes to the formation of reliable factors. The KMO test gives a value of 0.686, which is a very solid result indicating that the data has a good fit for factor analysis.

Table 2. Bartlett's test of sphericity

χ^2	df	p
1214.022	435.000	< .001

Bartlett's test of sphericity with its significance ($\chi^2 = 1214.022$, $df = 435$, $p < 0.001$) suggests that there is a sufficiently strong correlation between the variables that justifies the implementation of factor analysis, i.e., the obtained data contains meanings and patterns that can be defined by factors.

Table 3. Chi-squared test for the model

	Value	df	p
Model	483.802	321	< .001

In this case, the χ^2 model is 483,802 (with degrees of freedom $df = 321$ and $p < 0.001$) and suggests the existence of significant data variability through the extracted factors. In addition to the stated statistical significance, the indicators of factor loadings provide additional confirmation of the model's relevance, shown below.

Table 4. Factor loadings

Factor Loadings	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Uniqueness
Critical thinking encourages the analysis of media content	0.690				0.481
Important topics in media literacy - security	0.657				0.508
It is important to use accurate and relevant information	0.641				0.501
It is important to use terms judiciously	0.633				0.510
Critical thinking encourages privacy protection	0.612				0.647
Critical thinking encourages refraining from publishing incorrect information	0.567				0.607
Important topics of media literacy - communication	0.512				0.661
Positive sides of social networks - availability	0.489				0.510
Important topics in media literacy - stereotypes	0.476				0.757
Internet access - always and everywhere		0.749			0.494
Internet access - enough for basic work		0.692			0.514
Internet access - reliable and stable		0.685			0.542
I have access to high-speed internet		0.497			0.628
Frequent checking of information accuracy			0.818		0.343
The importance of verifying the accuracy of information			0.668		0.513
Confidence in publishing information			0.599		0.632
How much do you use social networks - LinkedIn			0.402		0.815
Negative side - less social interaction				0.677	0.491

Factor Loadings	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Uniqueness
Acceptability of children's exposure to the media				-0.500	0.620
Negative side - creating stereotypes				0.491	0.570
The negative side - distance from reality				0.414	0.702
Verification of information - importance					0.781
Daily use of social networks - up to 2 hours					0.855
Daily use of social networks - up to 3 hours					0.792
Use of social networks - Facebook					0.942
Use of social networks - Instagram					0.987
Positive sides of social networks - availability					0.706
Theory and practice are complemented during the education					0.849
Assessments and understandings are made often enough					0.742
Acceptability of children's exposure to the media					0.732

Note. Applied rotation method is promax.

Four factors were singled out:

Factor 1: Critical thinking and media literacy

Factor 2: Internet access and digital connectivity

Factor 3: Information Verification and Information Literacy

Factor 4: Negative sides of social networks

The first factor, "Critical thinking and media literacy" includes variables with high item loadings: "Critical thinking encourages the analysis of media messages" (0.690), "Important topics from media literacy - security"

(0.657), "It is important to use accurate and relevant information" (0.641), and "Critical opinion encourages privacy protection" (0.612). It is a factor that highlights the key dimensions of the information world, critical access to information and education. Explaining most of the variance, it suggests that the participants are aware of the importance and impact of media literacy. The result shows that respondents can recognize and evaluate the media's potential impact on social life and the need to develop a critical attitude towards the information they receive (Potter, 2004).

The second factor, "Access to the Internet and digital connectivity" relates to variables related to networking and Internet access, with the highest loadings on the items: "Access to the Internet - always and everywhere" (0.749), "Access to the Internet - sufficient for basic work" (0.692), "Reliable and safe access to the Internet" (0.685), and reflects the need for uninterrupted, stable access, necessary for the performance of official duties, but also social functioning.

The third factor "Checking information and information literacy" refers to the accuracy of information and its checking, with the highest loading on the variables related to "Frequent checking of accuracy" (0.818) and "Importance of checking accuracy" (0.668), showing a high level of awareness of the need to verify information, which is an extremely important aspect of information literacy.

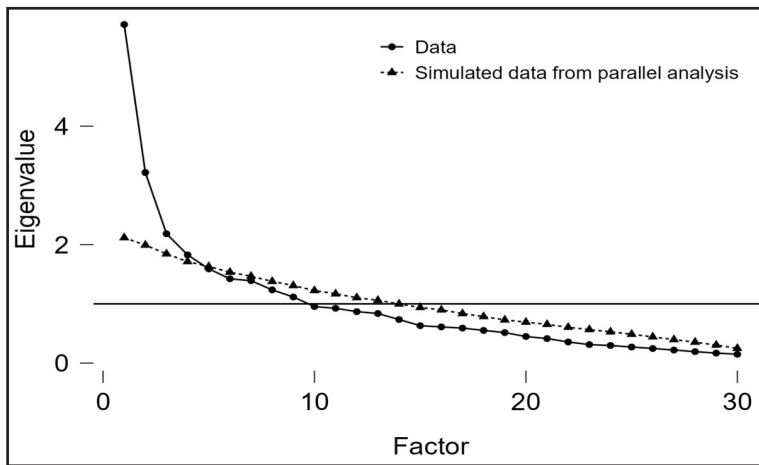
The fourth factor "Negative sides of social networks", covers negative aspects with the highest load on the variable related to "Less social interaction" (0.677) and a slightly smaller one on "Negative side - creation of stereotypes" (0.491), which gives insight into social implications and emphasizes the awareness of the problems of excessive use of social networks and their consequences.

Table 5. Correlations between factors

	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4
Factor 1	1.000	0.327	0.136	0.148
Factor 2	0.327	1.000	0.175	-0.121
Factor 3	0.136	0.175	1.000	-0.141
Factor 4	0.148	-0.121	-0.141	1.000

The correlation presented shows that these isolated factors are moderately correlated, whereby the first and second factors "Critical thinking and media literacy" and "Access to the Internet and digital connectivity" have a correlation of 0.327, which suggests a connection with the specific information each of them carries. Smaller correlations of other factors indicate the coverage of several aspects of the research, from media literacy to the negative implications of using social networks. All factors are shown in the following graphs.

Graph 1: Graphic representation of factors

Source: JASP, questionnaire analysis, author processing

The factor analysis identified key dimensions, whereby four factors were singled out, focusing on critical thinking, access to the Internet, checking information and negative aspects of social networks. The above results provide a basis for further research and can help in understanding digital and media literacy by providing a deeper understanding of how individuals relate to information on the Internet and social networks, and how they develop the skills needed to evaluate and analyze them. The above results support the need for further research that will enable deeper learning about each of these factors and their mutual influence, as well as their role in the educational process and the promotion of media literacy.

Days of Media Literacy

Among the successful, generally accepted activities adopted in the Republic of Croatia, the increasingly well-known "Days of Media Literacy" project was launched in 2018 with the aim of promoting media literacy among the population, primarily among children and young people (Agency for Electronic Media, 2023). The project includes numerous different activities aimed at all age groups, such as workshops, seminars and various public events, with the purpose of education on the connection between critical thinking and responsible use of media content. The participation of numerous educational institutions encourages an interdisciplinary and multidimensional educational approach, and the combination of different methods has a great, positive impact (UNICEF, 2018).

Projects like "Media Literacy Days" represent a significant step towards the development of these skills, encouraging broad, intensive cooperation between educational and other institutions. Through workshops, seminars and public debates, participants were encouraged to actively participate in the creation of new media content, thereby developing digital skills, as well as awareness of their own social role. Through such projects, media culture becomes a key tool for identity building and a bridge for global connectivity, reflecting common values, attitudes, and norms of society, making the media a key space through which social ideals and identities are shaped and transmitted (Silverstone, 1999). The evaluations carried out after the lectures held (as part of the aforementioned event) on May 2, 2022 and April 25, 2023 on the topics "How to recognize clickbait" and "Critical evaluation of information sources" showed that the lectures were instructive and useful, (although for most, the topic was already familiar), the contents are clear, and that the majority of respondents had the possibility to participate actively. Among the open-ended responses, the opinion that educational institutions should pay more attention to the topic of critical evaluation of information sources stood out.

Feedback also showed that the participants acquired useful skills that can be used in everyday life, and the positive results indicated an increase in awareness of the increasing risks in the digital environment, as well as the importance of strengthening social skills (Kellner and Share, 2007). In addition to the above, it is necessary to emphasize the importance of the Directive on audiovisual media services (European Union, 2018),

which seeks to create and ensure the proper functioning of the single market, while simultaneously contributing to the promotion of cultural diversity and providing a higher level of protection. In this way, through continuous and thoughtful improvement, media culture becomes a means of strengthening identity on the one hand, and a bridge that connects people around the world on the other.

Discussion

Exposure to a large amount of information through various media channels requires the development of critical thinking skills and their application when analyzing and interpreting information (Paul and Elder, 2006), which is why the analysis drew attention to the role of media and information literacy in modern society, especially among younger people. Considering that due to the rapid development of technology and digitalization, the media world is exposed to continuous changes, it becomes necessary to empower users with a critical approach to all available content. For this reason, education programs focused on information and media literacy must, in addition to theoretical aspects, include practical skills that enable active analysis and the creation of new content (Hobbs, 2010).

The success of critical thinking is also reflected in a person's ability to recognize potential bias, manipulation, and inaccurate information. These elements are ever-present in the digital world. Research shows that young people are often not adequately educated enough to distinguish accurate sources from misinformation. Among them is a study by the European Commission which showed that over 50% of fifteen-year-olds in the EU cannot recognize biased information, and a third of eighth graders do not have basic digital skills. Initiatives like the Digital Education Action Plan (2021 - 2027), the EU continuously emphasizes the role of digital literacy in the fight against misinformation, through education that includes all educational institutions, but also media experts and civil society (EU, 2024). In this way, the aspiration for a more comprehensive educational approach that includes strategies for detecting and avoiding fake news and potentially harmful content is emphasized.

In addition to the above, research shows that excessive use of digital content can lead to problems, among which is attention retention, anxiety

and learning disabilities (Kirschner and De Bruyckere 2016). Therefore, it is essential to implement educational programs that will facilitate the development of healthy digital habits for young people. Targeted workshops and educational content on internet safety, media literacy and critical thinking can significantly influence the development of critical thinking and the use of digital platforms (UNICEF, 2018).

The research's aim was to examine users' views on the role of critical thinking in the assessment of available media content, and the factor analysis provided insight into four dimensions, or factors, which confirmed the three set hypotheses.

The first hypothesis, according to which critical thinking positively correlates with media literacy, showed staunch support through factor analysis. The analysis of responses that emphasize the role of using relevant and verified information resulted in a high load within the first factor "Critical thinking and media literacy". The above indicates the key role of critical thinking in understanding and evaluating available information, which requires the ability to analyze and evaluate sources and content, which encourages the need for targeted educational interventions.

The second hypothesis, frequent verification of the accuracy of information on the internet is positively related to awareness of the risks of misinformation, was also confirmed by factor analysis. A finding, according to which respondents who check the accuracy of internet information show a serious level of knowledge about the risks that misinformation entails and a greater degree of responsibility when using digital content. High factor values for variables related to checking information and online sources further confirm the link between developed critical thinking and the tendency to check. Today, the dimension mentioned is becoming increasingly important.

The results confirm the third hypothesis: technical infrastructure has a direct impact on the efficiency of using digital media and show high factor loadings in the variables aimed at stability, quality, and speed of internet access. Respondents who have better access to the internet show a greater ability to use digital resources effectively, which suggests that the technological infrastructure has a direct impact on the way Internet services are used. The combination of the above results and the confirmation of the set hypotheses indicate the connection between critical thinking, the level of awareness of young respondents about risks and access to media content

and indicate the fact that digital and media literacy relate to a broader ability to evaluate and judge available content.

The results of the research suggest that critical thinking, in addition to the ability to analyze and verify information, is a skill that employers increasingly take for granted. The skill of distinguishing between accurate information and misinformation has become essential for both personal development and professional success.

The final conclusion of these results is aimed at dealing with the thesis that the level of critical thinking is closely related to the frequency of checking the accuracy of Internet content and points to the necessity of including systematic education about media literacy in both school and university educational plans in order to empower young people in the information environment. The research's results emphasized the role of media literacy in the process of empowering young people in digital society. The work encourages future studies on the topic of media and digital literacy, as well as educational approaches necessary to address the challenges brought about by digitalization. It can also serve as a basis for the development of focused educational programs and initiatives. The contribution of science is manifested in encouraging debate among educators, decision makers and experts about the role of media literacy. The topic has significant implications for future generations, and the research can help shape strategies that will support the development of critical thinking and digital skills in the future. A longer, longitudinal study should be conducted (Mužić, 2004). Then, the subjectivity of respondents when self-assessing their media and information literacy is possible, as well as the influence of socially desirable answers, which could have occurred despite the anonymity of the questionnaire.

It is necessary to remember that technology and media change rapidly, which is why continuity is needed to follow developing trends and their social impact. Also, qualitative research, such as interviews with respondents and educational process participants, would provide deeper insight into their perceptions and individual experiences.

Conclusion

In a world of easily accessible information and ubiquitous digital content, media literacy is becoming an indispensable part of education and employment. Research shows that critical thinking, media and digital skills are key to understanding this complex world. At the same time, the cultivation of media culture as a set of beliefs, values, customs, behavior, and communication practices that shape the way individuals and societies understand, create, and perceive media content, should not be neglected. It can be seen as a key part of modern culture because it affects how we understand the world, how we communicate and value certain information or lifestyles. It is a sphere in which entertainment, education, but also commercialization is intertwined, and which plays a key role in shaping contemporary social identities (Lewandowsky *et al.*, 2012).

This research contributes to the strengthening of media culture and the empowerment of young generations for responsible and critical use of digital media by improving our understanding of critical thinking and media literacy. This encourages awareness of the importance of critical reflection and responsible use of information in the ubiquitous digital environment, as well as support for the development of quality educational program for media and information literacy (Hobbs, 2011). The results provide an empirical basis for the creation of new educational approaches, programs and workshops, especially within the formal education system. Topics that young people consider important, such as safety, the creation of stereotypes and the development of communication, have been identified, which can lead to more precise planning and designing of lesson plans.

By singling out the factor related to internet access and digital connectivity, the technical aspect of equal access to digital media and the possibility of increasing general information literacy is emphasized. By identifying factors that cover the negative sides of social networks, such as reduced social interaction and the creation of stereotypes, the research contributes to a greater awareness of their harmful effects on social relations, which can be the basis for further research and the development of strategies to promote media literacy, as well as other, broader educational and educational topics.

It is necessary to emphasize this research's limitations. Critical thinking and media literacy are subjective categories that can be perceived differently, which can make their accurate interpretation difficult. Given that the

sample includes only young people, the results are not applicable to the wider population. Also, self-reporting in questionnaires can result in biases such as socially desirable responses or the tendency to present an idealized version of one's own behavior (Podsakoff *et al.*, 2003).

Digital media and social networks are developing rapidly, and new trends and new platforms and technologies are constantly emerging, which can limit the relevance of research over time because, in line with technological development, the attitudes and behaviors of young people change. Categories such as critical thinking are best assessed through long-term changes in behavior and attitudes, and the research was conducted in a relatively short period of time and focused only on specific aspects of media literacy, so limiting the focus can narrow the interpretation. Also, without adequate consideration of cultural differences, research results may be more difficult to apply in distinct cultural contexts.

Based on the results of the factor analysis, recommendations for future research that would further contribute to the understanding of critical thinking and media literacy among young people would be to include a wider and more diverse sample of young people, including respondents from different educational and sociodemographic environments (rural and urban environments, different areas, and countries). This approach would enable a more detailed comparative analysis and generalization of the results. Considering the dynamics of the development of critical thinking and media literacy, it is important to conduct longitudinal research that would monitor changes over time (Potter, 2010). Long-term monitoring would facilitate the identification of factors that permanently affect the development of skills and the observation of changes caused by technological innovations and social trends. Future research could further extend factor analysis with new variables to confirm or refute the existing components of media literacy and critical thinking. At the same time, variables such as emotional intelligence in the digital environment or specific ways of interpreting and evaluating information can give a deeper insight into the factors of critical thinking.

By considering the cultural context, a comparative study among distinct cultures could reveal specific patterns of behavior and values and help develop culturally adapted educational programs (Buckingham, 2003). Given that the digital environment is constantly evolving (Selwyn, 2022), research into the impact of innovative technologies and platforms on

critical thinking and media literacy is recommended to uncover new challenges and opportunities.

Also, young people often create their attitudes towards the media under the influence of their immediate environment, especially family and friends, which is another area suitable for research. It would also be interesting to investigate the effects of fake news and misinformation with the purpose of developing specific educational strategies (Allcott and Gentzkow, 2017). The above recommendations provide a basis for further research that could contribute to a deeper understanding of the factors and variables identified in this paper's initial factor analysis.

Media literacy should not be just an item in the educational program but a fundamental educational component, because only with a comprehensive and systematic approach is it possible to ensure the development of critical thinking and the ability to analyze media content, which represent a key step in creating an informed, conscious society.

The conclusion of the research is that an elevated level of critical thinking is positively related to the frequency of checking the accuracy of available information. This indicates the necessity of including systematic media literacy education in school and university curricula with the aim of media empowerment for young people (Halpern, 2014). Additionally, the results suggest that developed critical awareness and the ability to evaluate media sources contribute not only to individual media empowerment but also to the creation of collective resistance to inaccurate information, which is the key to maintaining an informed society in the digital age. Factor analysis of the conducted research confirmed the impact of key dimensions of media literacy, among which critical thinking, source analysis and recognition of misinformation stood out.

References

- Agencija za elektroničke medije. 2023. *Dani medijske pismenosti*. Zagreb: Agencija za elektroničke medije. Accessed 10 October 2024. (<https://www.aem.hr/dani-medijske-pismenosti>)
- Agresti, Alan. 2007. *An Introduction to Categorical Data Analysis*. Hoboken, New York: Wiley.

- Allcott, H., and Matthew Gentzkow. 2017. "Social Media and Fake News in the 2016 Election." *Journal of Economic Perspectives* 31 (2): 211-236.
- Buckingham, David. 2003. *Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Common Sense Media. 2021. *The Common Sense Census: Media Use by Tweens and Teens*. San Francisco: Common Sense Media. Accessed 11 October 2024. (<https://www.commonsensemedia.org/research/the-common-sense-census-media-use-by-tweens-and-teens-2021>)
- Europska unija. 2018. "Direktiva (EU) 2018/1808 Europskog parlamenta i Vijeća od 14. studenoga 2018. o izmjeni Direktive 2010/13/EU o usklađivanju određenih odredaba utvrđenih zakonom, propisom ili upravnim postupkom u državama članicama u vezi s obavljanjem djelatnosti pružanja audiovizualnih medijskih usluga (Direktiva o audiovizualnim medijskim uslugama), s obzirom na promijenjene tržišne stvarnosti." Službeni list Europske unije L303: 69-92.
- European Commission. 2020. *Digital Education Action Plan 2021-2027*. Bruxelles: European Commission. Accessed 30 September 2024. (https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_en)
- European Union. 2024. *Tackling Disinformation and Promoting Digital Literacy*. Learning Corner. Accessed 11 October 2024. (<https://learning-corner.learning.europa.eu>)
- Field, Andy. 2013. *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Goss-Sampson, A. Mark. 2024. *Statistical Analysis in JASP 0.18.3: A Guide for Students*. (<https://jasp-stats.org/wp-content/uploads/2024/03/Statistical-Analysis-in-JASP-2024>)
- Hair, Joseph F., Black, William C., Babin, Barry J. and Anderson, Rolph E. 2010. *Multivariate Data Analysis*. Pearson Prentice Hall.
- Halpern, Diane F. 2014. *Critical Thinking across the Curriculum: A Brief Edition of Thought and Knowledge*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. (<https://doi.org/10.4324/9781315805719>)

- Hobbs, Renee. 2010. *Digital and Media Literacy: A Plan of Action*. Washington, DC: The Aspen Institute. Accessed 11 October 2024. (<https://eric.ed.gov/?id=ED523244>)
- Hobbs, Renne. 2011. *Digital and media literacy: Connecting culture and classroom*. Thousand Oaks, CA: Corwin.
- Kellner, D. 1995. *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern and the Postmodern*. Routledge. (<https://doi.org/10.4324/9780203205808>)
- Kellner, Douglas and Jeff Share. 2007. "Critical Media Literacy, Democracy, and the Reconstruction of Education" New York: Peter Lang Publishing.
- Kirschner, Paul A. and Pedro De Bruyckere. 2017. "The Myths of the Digital Native and the Multitasker" *Teaching and Teacher Education* 67: 135-142.
- Lewandowsky, Stephan, Ullrich. K. H. Ecker, Collen. M. Seifert, Schwarz, Norbert and Cook, John. 2012. Misinformation and Its Correction: Continued Influence and Successful Debiasing. *Psychological Science in the Public Interest* 13 (3), 106-131. (<https://doi.org/10.1177/1529100612451018>)
- Livingstone, Sonia and Ellen Helsper. 2007. "Gradations in Digital Inclusion: Children, Young People and the Digital Divide." *New Media & Society* 9 (4): 671-696. (<https://doi.org/10.1177/1461444807080335>)
- Mužić, Vladimir. 2004. *Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Educa d.o.o.
- Norman, G. 2010. "Likert Scales, Levels of Measurement and the 'Laws' of Statistics" *Advances in Health Sciences Education* 15 (5): 625 - 632.
- Podsakoff, Philip M., Scott B. MacKenzie, Jeong-Yeon Lee, and Nathan P. Podsakoff. 2003. "Common Method Biases in Behavioral Research: A Critical Review of the Literature and Recommended Remedies" *Journal of Applied Psychology* 88 (5):879-903.

- Potter, W. James. 2004. *Theory of Media Literacy: A Cognitive Approach*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Potter, W. James. 2010. "The State of Media Literacy" *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 54 (4): 675-696. (<https://doi.org/10.1080/08838151.2011.521462>)
- Potter, W. James. 2016. *Media Literacy*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Paul, Richard and Linda Elder. 2006. *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Upper Saddle River, New York: Pearson Prentice Hall.
- Selwyn, Neil. 2022. *Education and Technology: Key Issues and Debates*. London: Bloomsbury.
- Silverstone, Roger. 1999. *Why Study the Media?* London: Sage Publications.
- Tabachnick, G. Barbara and Fidell, S. Linda. 2019. *Using Multivariate Statistics*. Pearson.
- UNICEF. 2018. *Digital and Media Literacy: A Guide for Parents and Educators*. New York: UNICEF. Accessed 11 October 2024. (<https://www.unicef.org/reports/digital-and-media-literacy-guide-parents-educators>)
- Wardle, Claire, and Hossein Derakhshan. 2017. *Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making*. Strasbourg: Council of Europe.
- World Health Organization. 2024. *Adolescent and young adult health*. Accessed 11 October 2024. (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescents-health-risks-and-solutions>)

Uloga medijske pismenosti u razvoju kritičkog mišljenja

Sažetak: Cilj provedenog istraživanja je ispitati stavove mladih o ulozi kritičkog mišljenja u procjeni dostupnih medijskih sadržaja. Odgovori su prikupljeni anonimnim upitnikom koji je obuhvatio stavove o izloženosti medijskim sadržajima, dostupnosti tehničke infrastrukture i samoprocjenu razine medijske i informacijske pismenosti. Istraživanje je provedeno u listopadu 2024. godine, a sudjelovalo je 109 ispitanika, učenika srednje škole i studenata redovitog studija na području Istarske županije. Rezultati su analizirani statističkim programom JASP, obuhvativši eksploratornu faktorsku analizu, KMO test i Bartlettov test sferičnosti. Rezultati kvantitativne analize pokazali su da je kritičko mišljenje prepoznato kao osnovni preduvjet funkcioniranja u informacijskom okruženju. Obrazovnim institucijama sugerira se uvođenje obrazovnih programa usmjerenih dubljem razumijevanju navedenog koncepta, uz isticanje potrebe razvoja medijske kulture promicanjem medijske i digitalne pismenosti kao osobnih vještina i temeljnih kompetencija.

Ključne riječi: medijska pismenost; kritičko mišljenje; informacijsko okruženje; obrazovni programi, medijska kultura

The Demands of the Labour Market in Bosnia and Herzegovina and new trends in Immigration

NEJIRA PAŠIĆ¹

*Department of Political Science and International Relations
Sarajevo School of Science and Technology
Bosnia and Herzegovina*

Abstract: This paper explores the increasing need for imported labour in Bosnia and Herzegovina, driven by a prolonged shortage of local workforce, due to decades of labour emigration. It addresses statistical inconsistencies in unemployment rates, the process of hiring foreigners, and major migration trends in BiH. Immigration trends are analysed through two key factors: temporary residence permits and work permits. The paper highlights that the current system is unprepared for a significant influx of foreign workers and highlights several issues affecting the BiH labour market, including emigration, skills mismatch, unemployment, and unreliable unemployment data. The findings emphasize the importance of addressing these issues to stabilize and enhance the efficiency and sustainability of the labour market.

Keywords: immigration; employment; foreign workers; labour market

Introduction

In the last few decades, labour migration, as a global phenomenon, has successfully captured the attention of not only economically prosperous countries looking to further build their market portfolio, but also of countries whose markets are in the process of stagnation or slow development and growth. Labour migration, comprised of both emigration and immigration as mutually intertwined and consequential movements, is at the centre of the attention of economic and social science scholars, and is now also a major issue for governments (Scholten, 2022). Such significant movements of people, especially within the European Union due to the lack of working permit restrictions within it, have not only been noticed and studied in the past three decades, but they have also

¹ nejira.pasic@ssst.edu.ba

started to be monitored and in a lot of cases encouraged (Stahl, 1995). The link between immigration and emigration is oftentimes defined as a consequential one, as due to the balance of work-force power (or lack thereof), countries often experience an abundance of one and a scarcity of the other migration phenomenon, in the overall immigration market (ibid).

Starting from the 1980s, emigration began climbing to a peak in Europe, due to the development of individual and country-contextual factors, like; the rising free market capitalist economy (especially in the former Eastern Bloc); armed conflicts, political movements, profound social changes, etc., for the purposes of seeking change (Bodvarsson, Simpson, & Sparber, 2015). It should be mentioned that there were, and still are, different types of migration taking place that should be distinguished, like the difference between political refugees and economic migrants; planned and flight migration; legal and illegal migration in any form; temporary and permanent movement, and settler and labour migration (Scholten, 2022). This paper's scope will not go beyond labour migration. The broad mention of economic migration is provided contextually however, as well as permanent and temporary migration.

As emigration, for any reason, especially labour, was increasing and contributing to the international labour market demands and the host countries, it was also simultaneously and consequently creating an ever-growing labour force gap in the sending countries. This indicated that a sharp turn in local policies to combat the consequences of labour emigration in sending countries was needed. The sending countries started to face a scarcity in their own supply of labour (Stahl, 1995). Although sending countries may experience benefits such as money being sent back in the form of remittances, the drawbacks have become more significant, with more and more people leaving in search of economic prosperity. Countries that were first starting to implement strategies and mechanisms to prevent emigration have recently come to the realisation that economic (labour) emigration is an inevitable part of the new tide of globalisation, and must, therefore, shift their focus from prevention to remedying this labour imbalance, and focusing on the immigration market (Wilson, 1994).

The balance between the supply and demand of labour and skills is always being upset, as many countries experience more supply than demand, or vice versa. This is an ever-shifting seesaw that is constantly

shaken by global market trends. Countries that were yesterday supplying, will tomorrow become affected by over-supply and become the countries in demand. This is why it is often said that immigration and emigration are mutually consequential phenomena (ILO, 2015). The seesaw of supply and demand is in constant motion, action, and reaction, and every state can be affected by both phenomena. Achieving a balance of supply and demand in the labour force that abides fully and appropriately to the global market trends is as difficult as it is to perfectly balance a seesaw. Difficult, but not unachievable.

Although many, if not most, world and European countries are far from achieving a perfect balance, there are efforts. These efforts came from either early detection and prevention of the imbalance, or contrastingly, neglect, leading to the implementation of measure to combat the consequences of the disbalance. In many European countries, immigration is higher than emigration, and this creates a separate type of local issue, however, for the purposes of this paper, we will focus on the cases where the imbalance comes from emigration being higher than immigration, causing sending countries to become receiving countries, with our emphasis being placed on the region of Southeast Europe, specifically, Bosnia and Herzegovina.

Bosnia and Herzegovina (BiH) is referred to as one of the most institutionally intricate systems of democratic government and administration in Europe, with an addition of an outdated socioeconomic and retirement system (Lapatinas, 2014) (Menocal, n.d.). Due to its severely complicated political system², layered internal divisions, tripartite presidency, as well as internal national and ethnic divisions that happen to overlap and coexist with the existing religious divisions, the country is difficult to understand. Established by the Dayton Peace Accords of 1995, which ended the war, BiH's new constitutional order was created to establish a balance between the country's three ethnic groups. It divided the country along ethnic lines, creating two entities, a district, nine ministries, three presidents, four administrative levels and a veto mechanism for the

² Referring to the several levels of governance: Parliamentary Assembly of BiH (divided into the House of representatives and the House of Peoples); Presidency of BiH (tripartite); Council of Ministers of BiH; Constitutional Court of BiH (Court of BiH, Court Police of BiH, Prosecutor's Office of BiH, High Judicial Prosecutorial Council of BiH); Ministries and administrative organizations within the Ministries (9 ministries then separately created each ministry per canton in the FBiH and in the RS); followed by separate bodies on the entity level. Schematic overview of levels of government in Bosnia and Herzegovina is available at <https://bih-parliamentary-twinning.eu/>.

three ethnic groups, recognised as the three constituent peoples, (Turp, 2019); (Barton, 2019); (Clinton, 1995).

BiH's economy is considered to be a transitional, mixed economy, that combines both the elements of market-oriented principles and state intervention. The latter is considered to be a remnant of the pre-war Yugoslav socialist economic regime. Since end of the socialist era, BiH is said to be transitioning into a fully market-oriented economy, with gradual success and exponential private sector growth (World Bank, n.d.). The support of state institutions (or lack thereof), in enabling progressive administrative and logistical paths for this transition process has managed to further exacerbate problems already extant and slows down any significant efforts in overall economic growth and development. This entails a combination of factors, ranging from obsolete administration, all the way to the stagnant living standards.

Moreover, the complex bureaucratic, institutional, and ethnonational layers and currents have not provided ideal grounds for prosperous economic development and attracting foreign direct investment. This is reflected in BiH's slow and unostentatious economic growth of 4.2% (Central Bank BiH), and a registered unemployment rate of 29.54% (BHAS, 2023) or 14.3% unemployment rate according to LFS (ibid). The last recorded GDP measurement (on the country level) was taken in December 2021, and it was 5862.46 USD (ibid). Additionally, a significant year-on-year drop in industrial production of 1.2% was noted in November 2022, marking three consecutive months of regressions, as well as a decrease of 0.90% in manufacturing production in comparison with October of the previous year (ibid).

This data reflects the extent of the contemporary political and economic trends and issues, beyond BiH's intricate and internally intertwined arrangements. The complexity of the bureaucratic system is visible in its impacts on the labour market. All these components, and many other political factors that are beyond the scope of this paper, can be seen as a consequence of a system that is trying to catch up with the rapidly changing trends in the labour market. In addition, labour market changes and challenges are also a reflection of the lack of successful efforts to prevent and combat economic immigration from BiH. Even though emigration has been a "hot topic" for (roughly) the past two decades, the data presented in this paper shows that more efficient strategies were necessary to keep the

balance of migration trends. Unfortunately, at this point, it appears that time has caught up with the delayed plans to combat emigration. The time has come to speak about combatting the consequences of failed actions (Čičić, et al., 2019).

This paper aims to present the main labour market trends, emphasising the evident and exponential shifts in immigration, as the new trend of migration in BiH, specifically focusing on 2013-2023, while outlining potentially harmful factors that may impact on a more successful process of employing much-needed migrant workers in BiH. The author engages theoretical and statistical sources to talk about the popular trends of migration in BiH, ranging from emigration to language disparity issues, as well as uncovering and synthesising the status of the newest trend of labour migration in BiH, labour immigration. It finally concludes with some ideas on how to tackle these problems.

Theoretical Framework

The concept of the immigration market is, according to neo-classical economist approaches, defined as a market of various migrant wealth maximisers who enter it and are selected positively or negatively based on their specific skills and education in order to determine their potential benefit yield for host countries (Borjas, *International Differences in the Labor Market Performance of Immigrants*, 1988). The difference between positive and negative selection is that negative selection means that low-income earners migrate and become low-income earners in the receiving countries. In contrast, positive selection means that high-income earners migrate to become even higher-income earners in the receiving countries. In the cases where a country is combating emigration, they will seek to turn to immigration and import what they are lacking. In this sense, selection will be conducted based on whether the country requires a low-income, or high-income workforce, (Borjas, 1989).

Furthermore, the literature suggests that there exists an excess supply of labour migrants in less developed countries, indicating that whenever there is a gap in a particular part of the job market that cannot be filled internally in a developed country (regardless of the particular level of development), it will be filled by this abundance of labour migrants from a less developed country (Stahl, 1995). The notions of more and less

developed countries are relative. For instance, in the case of the European Union, Portugal is considered to be less developed than Germany, but Germany is also considered to be less developed than Norway, and so on. The same line can be drawn for countries outside the European Union, such as the Southeast European non-EU countries that tend to gravitate towards the EU in terms of migration. Croatia as an EU member state is deemed as more developed than Montenegro, a non-member state, however, Croatia is seen as less developed than Slovenia, etc (Georgiana & Andrei, 2024). This relative notion of development is applied simply by the wages and legislation towards migrant workers. It is also important to mention that the immigration market for Europe does not end in non-EU member states. It expands to other areas of the world where states that are less developed in comparison to the host country are included. Migrants from the sending state outside of Europe consider a variety of push and pull factors when considering entering the immigration market (European Commission, 2023).

The push-pull theory of migration can be applied to labour migration as well. The theory suggests that migrants choose to enter the immigration market due to diverse types of motives, push or pull motives. Push motives are initiated by the sending country, and these can range from poor economic conditions to the lack of social development, the underdeveloped job markets for particular skills, political circumstances, etc. On the other hand, pull factors are initiated by the receiving/host countries whereby they wish to attract workers from other countries that could fulfil their needs and fill in the gaps they have in their labour/skill market (Kumar & Sidhu, 2005).

Pull factors occur primarily when the host countries are trying to combat the consequences of emigration from their own country, so they aim is to become a host country rather than a sending country, which they were previously. Thus, they seek to establish an attractive labour market with decent entry conditions in order to attract. For push-migration, it is more difficult to enter the immigration market, as the countries they wish to enter may not be involved in pulling in a particular workforce (Kumar & Sidhu, 2005). These migration flows are oftentimes restricted by migration/entry policies of the host countries and can further harm both the host and the sending countries. Nonetheless, migration will persist, and the literature highlights two particular approaches to migration that

concern the migrants entering the immigration market- the micro and the macro approaches.

The micro approach focuses primarily on the migrating individual (individual theory of migration) who tries to take advantage of better earning opportunities, consequently setting in motion a flow of labour (emigration seeking immigration) in different labour markets (Lauby & Stark, 1988). In contrast, the macro approach focuses on the New Economics of Migration, whereby the individual-centric approach is altered and complemented with the household or family. This approach outlines that the decision to migrate is not only dictated by the needs and wants of the individual, but rather it is formed by the family or household, as the migration has direct consequences on the entire household, such as the maximisation of income (Stark & Bloom, 1985). Understanding the underlying structural reasons for migration is vital for understanding migration as a whole process that goes beyond simply moving in and out of job markets. The *whys* of migration become the *hows* of strategies for attracting migrants to host markets, especially if the host countries are desperate to fill the demand in the labour market of host countries.

Labour Market Trends

According to the International Labour Organisation, the BiH labour market is seen as one of the most challenging in Southeast Europe, with constant shifts between the net migration, poor unemployment data, emigration, and rising skills mismatch (ILO, 2023). The general growing disbalance between emigration and immigration, not only severely impacts economic growth and labour prosperity, but also significantly upsets data on the population size, density, and employment. Although the disbalance in economic migration has existed as an internal phenomenon, whereby the working population would move from one location to another that offers more prosperity and employment opportunities, the past two decades have seen strong external waves of economic migration (Stark & Bloom, *The New Economics of Labor Migration*, 1985). Both internal and external labour migration was primarily dictated by shifts in market trends, supply, demand, and the evolution/devolution of certain sectors. Be it the movement from rural to urban areas, or the movement from smaller to larger cities, or at the end from country of origin to a host country, one fact is certain. Labour migration as a response to insufficient

living and working conditions never stops. It simply develops based on the present conditions set by the labour market and its trends (Nagesha, 2023).

This chapter will present a brief analysis of the BiH labour market trends and their significance, through the factors of emigration, skills mismatch, unemployment, and issues with realistic data on unemployment.

Emigration

BiH is regarded as a primarily emigration-oriented country. This is a direct outcome of the armed conflicts of the '90s, coupled with demographic shifts, exacerbated by a negative net migration balance in the post-war era (Čičić, et al., 2019). Starting from the early 1990s, the country has witnessed multiple instances of significant waves of emigration to both the European Union and other well-developed nations globally (ibid).

From the beginning of 2011, when BiH citizens who held biometric passports gained the ability to travel visa-free to Schengen Area countries, as well as Bulgaria, Romania, Cyprus, and Croatia, the patterns of outward migration have grown more pronounced. Nearly a quarter of a million individuals from BiH are believed to have participated in this migration trend in the last decade. The decisions to leave BiH are, according to UNFPA, primarily prompted by motivations to escape social and political uncertainties, prolonged periods of unemployment or underemployment, limited access to educational or job opportunities, and the absence of adequate policies, social services, and security initiatives tailored to the specific needs of the youth (Survey on Youth Emigration, UNFPA, 2021). There is a parallel here with the motivations for internal migration, as well. This indicates that the motivations remain similar while the destination shifts based on the offered conditions.

The repercussions of significant emigration on BiH's labour market remain relatively uncharted, with data on all labour sectors scarce, and it is evident that the working-age population is dwindling, coinciding with higher employment rates, lower unemployment figures, and escalating number of retirees, potentially leading to an unavoidable need to import working-age individuals (BiH Migration Profile, 2022) (BHAS, 2023). Moreover, when looking into the emigration statistics for BiH, the data is almost always inconclusive, as the sole source of this data can be tracked through the statistics of the BiH Agency for Identification Documents,

Records, and Data Exchange. The agency holds records of any individual whose residency was erased out of the system due to emigration to a different country. According to the records for the year 2022, a total of 3,210 individuals had their residency status in Bosnia and Herzegovina deregistered, implying their departure from the country (BiH Migration Profile, 2022). The host countries that have registered the most BiH citizens in 2022 are Germany with 834, Austria with 767, Croatia with 627, followed by Slovenia, Serbia, Montenegro, and the Netherlands with fewer numbers (ibid).

Skill Mismatch

Yet another very prominent issue in the BiH labour market is the blatant skill mismatch caused by the rapidly ever-changing labour market that keeps demanding new skills and an education system that appears to be stagnant, in combination with the widening gap between the supply and demand of labour and skills, especially with the developments in information technology and the digitalisation of the manufacturing sector. Skill mismatch within BiH means that the competencies possessed by the existing workforce do not harmonize effectively with the competencies demanded by employers within the labour market (World Bank, 2023).

The interaction between the scarcity of available employment opportunities and the persistent pattern of outward migration imposes considerable demands on the existing social security infrastructure. Consequently, this intricate dynamic gives rise to a considerable hurdle, as it shapes the ability of the social security systems to maintain their operational effectiveness and sustainability over the course of the long term (Brown, Mason, Megan, & Ramón, 2018). This incongruity can manifest in several diverse ways, such as qualification disparity, skills discrepancy, geographical mismatch, and language and communication disparity. Each of these issues deepens the existing issues in the labour market in BiH.

Qualification Disparity

This situation arises when individuals hold educational qualifications that do not align with those demanded for available job positions. For instance, individuals might possess qualifications that exceed the demands of a role, causing underemployment. Conversely, they might lack the requisite qualifications for the positions they are pursuing (Thern, et al.,

2022). In BiH, the disbalance in the supply and demand of specific skills and qualifications is constantly increasing, due to the unpreparedness of the educational system to provide sufficient, timely, and adequate educational orientations and room for the development of new sectors. This phenomenon is common in transitional economies, due to their focus on maintaining the existing jobs and markets, while either undermining or neglecting the new and rising ones (World Bank, 2023). One of the best examples here would be the disproportion between the number of university graduates (of a particular vocation), and the jobs available in the particular field (Study on Youth Employment in BiH, RCC, 2021).

Skills Discrepancy

A skills gap emerges when there exists a distinction between the skills required by employers and the skills possessed by potential employees. This disparity can arise due to swiftly evolving job requisites and advancements in technology. This is also a common factor in the skill mismatch in BiH. It can be seen both because of the lack of professional training provided by employers for their employees, but also because of the lack of knowledge of contemporary topics and developments. This often leads to the need for requalification, or importing labour force, which seems to be the rising trend in the region, that is catching up with Bosnia and Herzegovina, as well (World Bank, 2023).

Geographical Mismatch

Skill mismatch can extend to geographic considerations. Certain regions may have more job prospects within particular sectors, while the workforce in those regions may have been trained for different industries. This mismatch is often tied to rural and urban labour development and labour needs. With constantly increasing industrialisation and digitalisation of services, the rural-to-urban migration increases proportionally, leading to a deficit of rurally prominent jobs in the sectors of primarily agriculture and farming. This is referred to as internal migration, which is a familiar phenomenon (Kačapor-Džihić & Oruč, 2012) (European Commission, 2022). The issue starts to become problematic when the geographical mismatch is so strong that the urban areas within a country cannot fulfil the needs of incoming rural-based workers. This then turns internal migration

into external, thereby further shaking the balance of net migration in the country.

Language and Communication Disparity

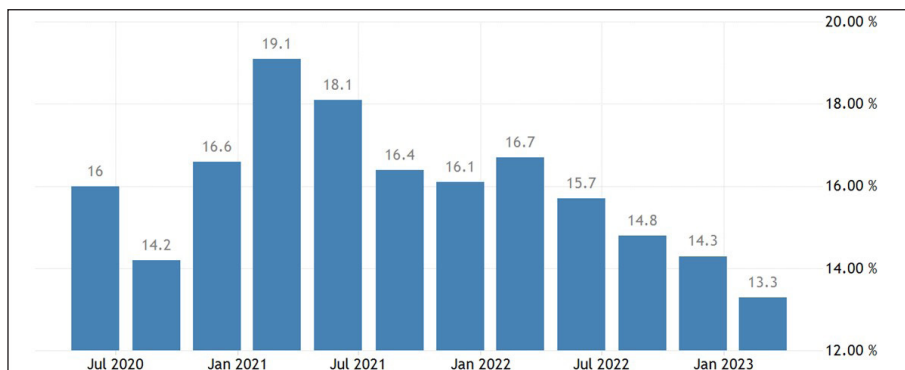
The significance of language skills has surged with globalization. Mismatches occur when the languages spoken by the workforce do not align with the linguistic requirements of the available jobs. The prime example would be that most modern-day jobs require the proficient use of English, Spanish, or German, and even though pupils in BiH primary schools have mandatory foreign language studies (primarily English as the first foreign language, and German, Arabic, Turkish, or French as the second one) to prepare them for the job market later on, the already-established workers might not possess this advantage. For the population that went to primary school until the late 90s, the only available foreign language studies were Russian and English, and Russian was the most popular (53% of schools taught Russian). This implies that the labour force today might not be linguistically equipped to be employed (Imamović & Džanić, n.d.). (European Commission, 2022).

The repercussions of skill mismatch have detrimental impacts on both individuals and the broader economy. It can result in unemployment, underemployment, and diminished productivity. Moreover, it poses challenges for businesses in their pursuit of recruiting the skilled personnel necessary for innovation and expansion.

Unemployment

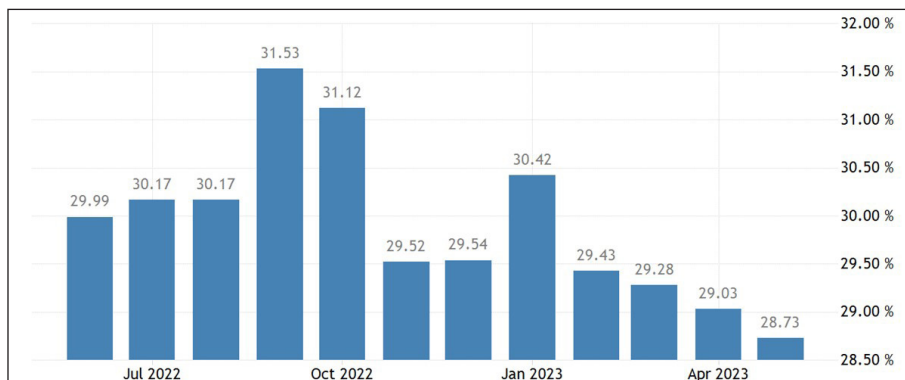
The employment rates have remained at a low level for decades, with only 40 per cent of individuals aged 15 to 64 being employed, as of 2022. Conversely, the unemployment rate remains high, reaching 15 per cent in the same year. Despite a recent decline in unemployment rates, youth between 15 and 24 still experience significant challenges, with an unemployment rate of 35 per cent in 2022. Moreover, there is a considerable proportion of youth who are not engaged in employment, education, or training (NEET), accounting for 19 per cent of the population (ILO, 2023). The graph below shows the unemployment rate in BiH over the course of the last two years.

Figure 1: Unemployment rate from July 2020 to January 2023 (source: BHAS, 2023)

It is evident that the unemployment rate saw a reduction to 13.3%, thereby representing the lowest unemployment rate since 2020. To complement this, the registered jobless rate in BiH has also declined in comparison with the previous year, as can be seen from the graph below (BHAS, 2023)

Figure 2: Registered Jobless Rate from July 2022 to April 2023 (source: BHAS, 2023)

While the most recent data may instill hope for a trend towards increase and prosperity, the reality is, unfortunately, that the data is incomplete.

Issues with realistic data on unemployment

In the first quarter of 2023, BiH had a labour force comprising 1.355 million individuals. Among them, approximately 1.175 million (86.7%) were actively employed, while 180 thousand (13.3%) were without employment. While the count of employed individuals remained consistent compared to the previous quarter, there was a notable decrease of 7.7% in the number of unemployed. Concurrently, the number of individuals not engaged in the labour force in the country rose to 1.523 million, indicating a slight 0.4% rise in comparison to the preceding quarter (BHAS, 2023) (World Bank, 2023).

This underscores a substantial 7.7% reduction in unemployment as per statistical records, even though the employment landscape remained unaltered. This pattern highlights that the reduction in unemployment in the country is influenced to a lesser extent by significant economic advancement. Instead, it is more notably shaped by factors like emigration, statistical manipulations, black market presence, undeclared work, and the inexplicable exclusion of individuals from the unemployment dataset (European Commission, 2022).

As stated before, the only way to track emigration numbers is through the BiH Agency for Identification Documents, Records, and Data Exchange, the agency that can track those unregistered from the residence system. Similarly, there are a few specific ways in which unemployment is tracked in BiH (BiH Migration Profile, 2022). The most popular, and the most frequently used in BiH official statistics is through the Federal Employment Agency, and the RS Employment Agency for employment. These institutions are responsible for handling most of the employment processes that include social and health insurance benefits for each entity respectively. Their main functions include dispensing unemployment benefits, job placement, providing skill development and vocational training, making labour market policies, and providing employer services, labour market research and data collection. These institutions house the main databases of the number of unemployed people in the entities (Federal Employment Agency, n.d.). While this sounds like a legitimate solution for data collection, unfortunately, it's a bit more complex. The reality is, that due to the fact that when one is registered in the Agency, one receives health insurance benefits. This in practice means that people who have undeclared jobs or work on the black market, or even conduct

freelance business, can still be registered in order to receive health benefits, while technically being unemployed. This also includes people who move abroad to work and never deregister in order to be eligible for social benefits in the country (Hadžić, 2022). The prime examples are found in black market operations, such as the tobacco industry which has been given more attention in the past 2 years.

Additionally, people who conduct freelance business and pay monthly taxes are still not considered employed under the system. The organisation for freelancers in BiH notes that there are around 1.5 freelancers per 1000 residents currently working in the territory of BiH, yet they are not counted as employed people (Ivanković, 2021). Furthermore, undeclared work as a specific work-contract typology, is also a present issue in tracking the statistics correctly. A lot of employers re-employ individuals every few months on the basis of short-term contract (*ugovor o djelu*), which does not allow the individual to be registered as unemployed, as these sorts of contracts count as either part-time or pay-per-task contracts. However, the reality is that numerous employers in the private sector tend to hire individuals full-time on these contracts and renew them every few months (fokus.ba, 2023). These are only a few examples of how difficult it is to get access to legitimate and representative data on unemployment in BiH. Furthermore, there is no country-level register. The data is gathered through the two entity agencies and compiled in order to get rough estimates.

In addition, the black market is still strong in BiH. Thriving in the field of tobacco sales and production, construction work, agriculture, and small business sales through both social media and in-person conduct, there is almost no certain way in which the institutions can gather representative and correct information. Although the authorities are constantly working to shut down what can be traced to the black market, working individuals still cling to these sources of income to escape tax, and the complicated business registration processes (Sarajevo Times, 2022).

Lastly, as emigration trends constantly spike, local firms are forced to import labour. However, due to severely complex legal barriers, discussed in more detail in the report, this may lead to the illegal employment of aliens, also contributing to the numerous issues in fact-checking the employment statistics.

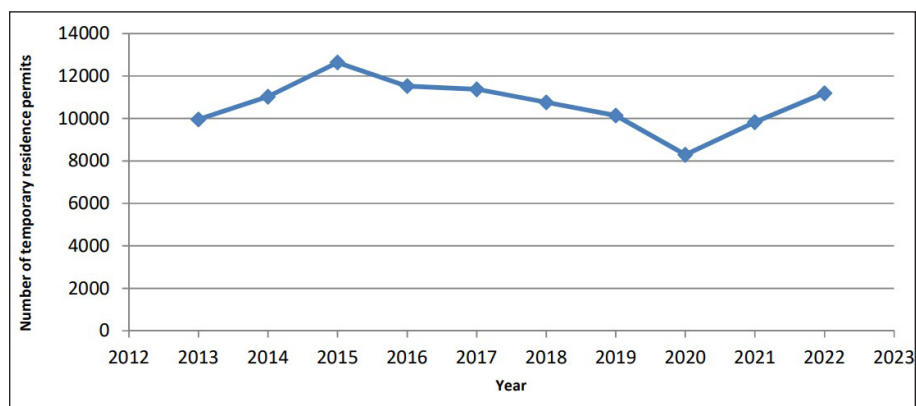
New Trend of Migration: Immigration

For the purposes of this paper, two main immigration trends are analysed: temporary residence permit allowance and work permit allowance, as they represent the two major legal indicators that track the entry of labour into the country.

Temporary residence permits

According to the Law on Aliens, which came into force in November 2015, temporary residence can be granted to a foreign national who either intends to live in, or is currently residing in Bosnia and Herzegovina based on reasons such as family reunification, education, humanitarian considerations, employment under a work permit, employment without a work permit, or other valid grounds. In exceptional cases, approval for temporary residence might also be based on the ownership of real estate, as long as it's demonstrated that the foreign national has substantial ties to Bosnia and Herzegovina. The temporary residence permit is a residence document, valid for a maximum of one year, with the condition that the foreign national's passport remains valid for at least three months beyond the authorized duration of temporary residence (Law on Aliens, 2015).

Figure 3: Graphic overview temporary residence permits issued, by year from 2013 to 2022 (source: BiH Migration Profile 2022)

Between 2013 and 2015, there was consistent and balanced growth, indicating that the management of foreign nationals' movement and residency had come under the supervision of competent authorities

during this period. The graph also illustrates a consistent decrease in the number of approvals or extensions for temporary stays from 2015 to 2020. However, in 2021, there was an 18.50% increase in the issuance of temporary residence permits, compared to the previous year. This growth trend persisted in 2022, with a 13.85% increase compared to the previous year (BiH Migration Profile, 2022). The visible decrease from 2019 to 2020, is ascribed to the Covid-19 pandemic, in which entry to BiH was disallowed.

There is a continuity evident in the top five countries of origin for foreign nationals who have received or extended temporary residence in Bosnia and Herzegovina. These countries are Turkey, Serbia, Croatia, Montenegro, and Austria. Together, these five countries account for over 50% of all aliens admitted. (BiH Migration Profile, 2022). In 2022, 3018 temporary residence permits were granted on the basis of work based on a work-issued permit, and 1328 for work without a permit. (BiH Migration Profile, 2022).

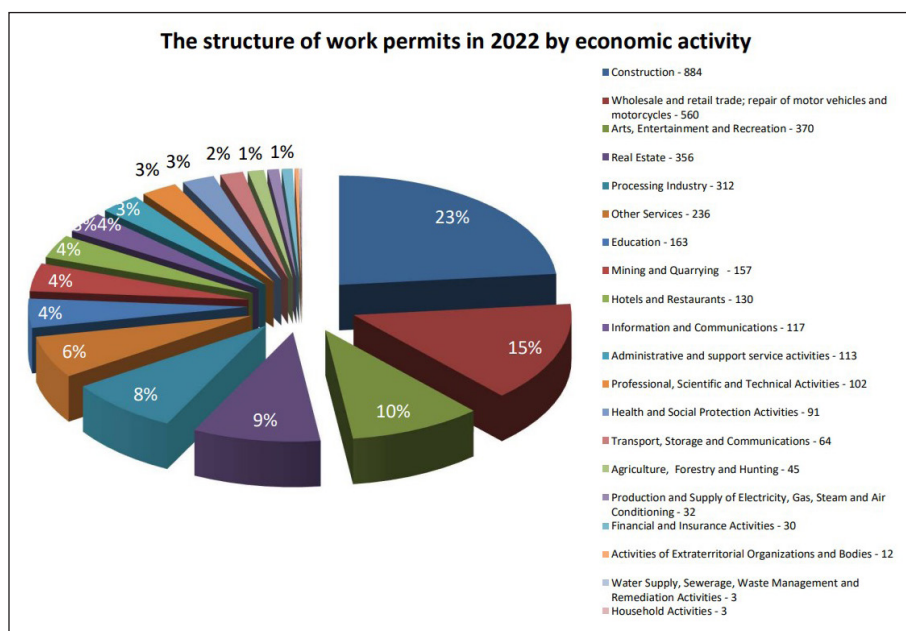
Work permits

In 2021, the overall count of work permits granted to foreign nationals in Bosnia and Herzegovina was 2,775. However, this number rose to 3,780 in 2022, a notable growth of 36.22%. During 2022, the highest proportion of work permits granted to foreign nationals in Bosnia and Herzegovina were given to individuals from Türkiye (22.78%). This was followed by citizens of Serbia (17.46%), Croatia (4.47%), China (4.47%), and Kuwait (3.62%). When comparing the numbers to those of 2021, there is a noticeable increase in the issuance of work permits for most of the countries mentioned, except for citizens of Croatia, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates (BiH Migration Profile, 2022). With regards to the educational qualifications of those admitted, the majority were university graduates (34%), followed by individuals with a high school diploma (29%), and unskilled and semi-skilled workers (18%). The distribution of higher and secondary education qualifications remained relatively consistent with previous years (ibid).

In 2022, as can be seen in the chart below, the most substantial quantity of work permits granted pertained to specific sectors. Notably, civil engineering accounted for 884 permits (23%), trade for 560 permits

(15%), art for 370 permits (10%), real estate for 356 permits (9%), processing for 312 permits (8%), other service activities for 236 permits (6%), education for 163 permits (4%), and mining for 157 permits (4%). Together, these sectors comprised 79% of the overall tally of permits issued. Of the complete count of work permits issued in 2022, 409 were granted to females (11%), while 3,371 were given to males (89%), maintaining a proportion similar to that observed in the past five years. The highest quantity of work permits issued in 2022, totalling 1,767 or 47% of the overall figure, were allocated to men aged between 36 and 59 years. This percentage remained relatively consistent with previous years (BiH Migration Profile, 2022).

Figure 4: The structure of work permits in 2022 (source: BiH Migration Profile 2022)

Concerning the most prosperous employment sectors in BiH, employing individuals over 15 years of age, the service sector is shown to have been the most dominant over the past five years, employing over 50% of the population, followed by the industrial and agricultural sectors respectively with over 30 and 15%. (Badescu; Gavoci; et al., 2020). The employment rates do not, however, include non-nationals in the official numbers, which

is harmful to the country's statistics, as the numbers of outsourced workers have been sharply increasing over the past few years.

Conclusion

In conclusion, following a massive trend of economic emigration of the labour force in the previous two decades, the backlash from these losses resonates in the present scarcity in the manual labour force, raising numerous strategies for economic recovery, including importing workers for different sectors. The balance between the supply and demand of labour in Bosnia and Herzegovina has been severely lost. The country that is still considered to be a 'sending country' is slowly having to transition into becoming a receiving country. As BiH slowly enters the immigration market as a pulling agent, there are still prominent issues to address and facts to consider. There is an overarching reluctance to recognise the need to import labour force, by governing bodies and lawmakers. Although the data suggests quite strongly that labour immigration is in motion and growing, the lack of recognition of the need to adapt is visible. Recent data on data migration, embedded in the data on work permits granted, and temporary residence granted, indicates the ongoing growth of the mentioned factors that, to a certain extent, reflect the rate of importing labour force, emphasising further the country's overall reliance on labour import in sectors such as construction, education, and real estate.

Furthermore, the reduction of the unemployment rate, although positive, is influenced by numerous external factors, including statistical manipulations, primarily caused by faulty administration and outdated database systems for unemployment tracking, rather than actual economic advancements. These bureaucratic inconsistencies in the inadequate tracking mechanisms for tracking unemployment in BiH, gravely impact the possibilities for importing employment in any sector. As mentioned, in order for local companies to hire a foreign workforce, they must show proof that there is no available local workforce. Given that the unemployment data from the employment agencies in BiH is inaccurate, as it displays the number of people who collect unemployment benefits (health insurance for instance), but may not be seeking employment, per se, it is quite difficult to obtain this proof. The employment trend is more so, therefore, shaped by emigration, statistical manipulations, black market presence, undeclared work, and the inexplicable exclusion of individuals from the unemployment dataset.

Moving forward, in order to properly combat the rising need for a foreign workforce across various sectors, a more sustainable and accurate system must be built. In addition, this will help provide an adequate response to the challenges of the labour market in BiH, including skills mismatch. Collection methods for unemployment data need improving, and generally it is necessary to provide a better work environment and conditions for both the local, and the foreign workers. Pull migration will have to take place in BiH. In order to address the gaps in the labour market, the country's need to become immigration-oriented will have to be supported by adequate administrative and legislative procedures and changes that can appropriately accommodate the fact that pull migration will be at work. Only by addressing these challenges, can BiH move forward in establishing a stable and opportune labour market.

References

- Čičić, M., Trifković, M., Turulj, L., Emirhafizović, M., Husić-Mehmedović, M., & Efendić, A. (2019). *Studija o emigracijama: Bosna i Hercegovina (Emigration study: Bosnia and Herzegovina)*. Retrieved 08 18, 2023, from Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina (<https://publications.anubih.ba/bitstream/handle/123456789/711/Studija%20o%20emigracijama%20BOSNA%20I%20HERCEGOVINA.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)
- Badescu, Gavoci; et al. 2020. *Indicators on Education, Skills, and Employment*. Retrieved 08 18, 2023, from European Training Foundation (https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2020-11/kiese_2020_0.pdf)
- BHAS. 2023. *Registered unemployment*. Retrieved from Agency for statistics BiH (https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2023/LAB_03_2023_05_1_BS.pdf)
- BiH Migration Profile. 2022. *BiH Migration Profile 2022*. Retrieved from Ministry for security (<http://www.msb.gov.ba/PDF/100720234.pdf>)
- Bodvarsson, O. B., Simpson, N. B., & Sparber, C. 2015. Migration Theory. *Handbook of the Economics of International Migration*, 3-51.

- Borjas, G. J. 1988. *International Differences in the Labor Market Performance of Immigrants*. Kalamazoo: Upjohn Institute for Employment Research.
- Borjas, G. J. 1989. Economic Theory and International Migration. *International Migration review*, 457-487.
- Brown, T. C., Mason, J., Megan, K., & Ramón, C. 2018. *Immigration's Effect on the Social Security System*. Washington: Bipartisan Policy Centre.
- Central Bank BiH. *Brza provjena BDP-a i prognoza inflacije u kratkom roku*. Retrieved 08 18, 2023, from cbbh.ba (<https://www.cbbh.ba/press/ShowNews/1468>)
- European Commission. 2022. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. Retrieved from European Commission (<https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/Bosnia%20and%20Herzegovina%20Report%202022.pdf>)
- European Commission. 2022. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. Retrieved 08 18, 2023, from europa.eu (<https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/Bosnia%20and%20Herzegovina%20Report%202022.pdf>)
- European Commission. 2023. *Statistics on migration to Europe*. Retrieved 3 26, 2024, from European Commission (https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-of-life/statistics-migration-europe_en)
- Federal Employment Agency. *About Us*. Retrieved 08 18, 2023, from fzzz.ba (<https://www.fzzz.ba/ID:M-12;JSESSIONID=3143e6b5-772c-43dc-8a8a-fc143f981550>)
- Fokus.ba. 2023. *Ugovorima o djelu podstiče se korupcija*. Retrieved 08 18, 2023, from Fokus (<https://www.fokus.ba/vijesti/bih/ugovorima-o-djelu-podstice-se-korupcija-kupuju-glasovi-i-krse-radnicka-prava/2455372/>)

- Georgiana, N. G., & Andrei, M. 2024. How EU Labor Mobility Shapes Economies: Impacts on Sending and Receiving Nations. *IZA Journal of development and Migration*, 1-18.
- Hadžić, F. 2022. *Rješavanje problema nezaposlenih*. Retrieved 08 18, 2023, from nomad.ba (<https://nomad.ba/hadzic-rjesavanje-problema-nezaposlenih>)
- ILO. 2015. *Labour Migration Highlights No. 6*. Retrieved 3 26, 2024, from International Labour Organisation (https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_384863.pdf)
- ILO. 2023. *About ILO in BiH*. Retrieved 08 18, 2023, from ILO ([https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/bosniaherzegovina/WCMS_471903/langen/index.htm#:~:text=Employment%20rates%20remain%20low%20\(40,per%20cent%2C%20ILO%202021\)](https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/bosniaherzegovina/WCMS_471903/langen/index.htm#:~:text=Employment%20rates%20remain%20low%20(40,per%20cent%2C%20ILO%202021)))
- Imamović, A., & Džanić, N. D. *The Status of English in Bosnia and Herzegovina*. Retrieved 08 18, 2023, from Research Gate (https://www.researchgate.net/profile/Nihada-Delibegovic-Dzanic-2/publication/305506309_The_Status_of_English_in_Bosnia_and_Herzegovina_Past_and_Present/links/57bd624908aedf5f75ebccfa/The-Status-of-English-in-Bosnia-and-Herzegovina-Past-and-Present.pdf)
- Ivanković, S. 2021. *Freelancing kao način poslovanja*. Retrieved 08 18, 2023, from Udruženje mreža mira (<https://www.mreza-mira.net/vijesti/clanci/freelancing-kao-nacin-poslovanja-sve-je-vise-popularan-na-teritoriji-bih/>)
- Kačapor-Džihić & Oruč. 2012. *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe*. Retrieved 08 18, 2023, from ec.europa.eu (<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=1778&furtherNews=yes>)
- Kumar, N., & Sidhu, A. S. 2005. Pull and Push Factors in Labour Migration: A Study of Brick-Kiln Workers in Punjab. *Indian Journal of Industrial Relations*, 221-232.

- Lapatinas, A. 2014. Understanding Voting Behaviour in Complex Political Systems. *Mathematical Economic Letters*, 3-4.
- Lauby, J., & Stark, O. 1988. Individual migration as a family Strategy: Young Women in the Philippines. *Population Studies*, 139-149.
- Law on Aliens. 2015. *Law on Aliens*. Retrieved from sps.gov.ba (<https://sps.gov.ba/dokumenti/zakoni/Law%20on%20Aliens.pdf>)
- Menocal, A. *Why electoral systems matter: an analysis of their incentives and effects on key areas of governance*. Retrieved 08 18, 2023, from Overseas Development Institute (<https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/7367.pdf>)
- Nagesha, B. 2023. An Economic Analysis of Internal and International Migration - Some Issues and Challenges. *SSRN*.
- Sarajevo Times. 2022. *Half of the Smokers in BiH buy Cigarettes and Tobacco on the black Market*. Retrieved 02 11, 2024, from Sarajevo Times (<https://sarajevotimes.com/half-of-the-smokers-in-bih-buy-cigarettes-and-tobacco-on-the-black-market/>)
- Scholten, P. 2022. *Introduction to Migration Studies*. Cham, Switzerland: Springer.
- Stahl, C. W. 1995. Theories of International Labor Migration: An Overview. *Asian and Pacific Migration Journal*, 211-232.
- Stark, O., & Bloom, D. E. 1985. The New Economics of Labor Migration. *The American Economic Review*, 173-178.
- Stark, O., & Bloom, D. E. 1985. The New Economics of Labor Migration. *The American Economic Review*, 173-178.
- Study on Youth Employment in BiH, RCC. 2021. *Study on Youth Employment in BiH*. Retrieved 08 18, 2023, from Regional Cooperation Council (<https://www.esap.online/docs/129/study-on-youth-employment-in-bosnia-and-herzegovina>)
- Survey on Youth Emigration, UNFPA. 2021. *Survey on Youth Emigration in BiH*. Retrieved 08 18, 2023, from UNFPA (https://ba.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/youth_emigration_survey_in_bih_eng_final_0_0.pdf)

- Thern, E., Falkstedt, D., Almroth, M., Kjellberg, K., Landberg, J., Bodin, T., & Hemmingsson, B. M. 2022. Educational qualification differences and early labor market exit among men: the contribution of labor market marginalization measured across the working life. *BMC Public Health*, 20.
- Wilson, T. D. 1994. What Determines Where Labor Migrants Go? Modifications in Migration Theories. *Society for Applied Anthropology*, 269-278.
- World Bank. 2023. *Bosnia and Herzegovina: The Public Sector Labor Market and Its Implications*. World Bank.
- World Bank. *The World Bank in BiH*. Retrieved 08 18, 2023 (<https://www.worldbank.org/en/country/bosniaandherzegovina/overview>)

Zahtjevi tržišta rada u Bosni i Hercegovini i novi trendovi u imigraciji

Sažetak: Ovaj rad istražuje sve veću potrebu za uvozom radne snage u Bosni i Hercegovini, uzrokovanu dugotrajnom nestašicom lokalne radne snage zbog decenija radne emigracije. Razmatra statističke nesuglasice u stopama nezaposlenosti, proces zapošljavanja stranaca i glavne migracijske trendove u BiH. Migracijski trendovi analizirani su kroz dva ključna faktora: privremene boravišne dozvole i radne dozvole. Rad tvrdi da trenutni sistem nije pripremljen za značajan priliv stranih radnika i ističe nekoliko problema koji pogađaju tržište rada u BiH, uključujući emigraciju, nesklad u vještinama, nezaposlenost i nepouzdanost podatke o nezaposlenosti. Nalazi naglašavaju važnost rješavanja ovih problema kako bi se stabiliziralo i unaprijedilo efikasnost i održivost tržišta rada.

Ključne riječi: imigracija; zapošljavanje; strani radnici; tržište rada

Balansiranje pravde i senzacionalizma: medijsko izvještavanje o slučaju ubistva Danke Ilić

VESNA ILIKTAREVIĆ¹

*Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci
Bosna i Hercegovina*

FILIP NOVAKOVIĆ²

*Pravni fakultet Univerziteta u Zenici
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Raskrižje medijskog izvještavanja i kaznenog (krivičnog) pravosuđa postavlja značajna etička i proceduralna pitanja, naročito u slučajevima visokog profila poput ubistva dvogodišnje Danke Ilić u Srbiji. Ovaj članak istražuje napetost između etičkih obaveza medija i načela javnosti u kaznenom (krivičnom) postupku koristeći slučaj „Ilić“ kao centralnu tačku. Načelo javnosti ističe da bi krivični postupci trebali biti otvoreni za nadzor javnosti kako bi se promovisala transparentnost, odgovornost i povjerenje javnosti. Ovo načelo osigurava ne samo da je pravda izvršena već i da se vidi da je izvršena osiguravajući kontrolu protiv nedoličnog ponašanja sudija i njegujući kulturu otvorenosti. Međutim, medijska pokrivenost, vođena imperativima gledanosti, posjećenosti portala, odnosno „klikabilnosti“ i senzacionalizma, može zakomplisirati ovaj krajolik. Intenzivno ispitivanje slučajeva visokog profila često dovodi do etičkih dilema u kojima postoji opasnost da prava optuženih, žrtava i njihovih obitelji budu zasjenjena medijskom potragom za narativom punim dezinformacija i teorija zavjere.

Ključne riječi: medijska etika, kazneni (krivični) postupak, načelo javnosti, pravosudna pravičnost, dezinformacije

Uvod

Međudjelovanje između medijskog izvještavanja i kaznenog (krivičnog) pravosuđa tema je od trajnog značaja, naročito u krivičnim slučajevima visokog profila koji zaokupljaju pažnju javnosti. Tragično ubistvo dvogodišnje Danke Ilić predstavlja dirljivu studiju slučaja za ispitivanje

1 vesna.iliktarevic@gmail.com

2 filipnovakovic.iur@gmail.com

etičkih razmatranja i proceduralnih načela koja upravljaju medijskim izvještavanjem u kaznenim (krivičnim) stvarima. Cilj ovog članka je istražiti osjetljivu ravnotežu između etičkih imperativa medijskog izvještavanja i temeljnog načela javnosti unutar kaznenog postupka.

Načelo javnosti, sadržano u raznim (nacionalnim i međunarodnim) pravnim okvirima, nalaže da kazneni (krivični) postupak bude otvoren za nadzor javnosti. Ova otvorenost ima cilj promovirati transparentnost, osigurati odgovornost i ojačati povjerenje javnosti u pravosudni sistem. Međutim, medijsko izvještavanje o krivičnim slučajevima često prelazi tanku granicu između informativnog izvještavanja i senzacionalizma. U potrazi za gledanošću i čitanošću medijske kuće mogu nenamjerno ugroziti integritet sudskog procesa, povrijediti prava optuženih i uzrokovati nepotrebnu nevolju žrtvama i njihovim porodicama.

Za istraživanje medijskog izvještavanja o ovakvim slučajevima visokog profila i njihov uticaj na kazneno pravosuđe, kao što je to slučaj ubistva dvogodišnje Danke Ilić, koristimo se kombinacijom kvantitativne i kvalitativne metodologije. Ovaj kombinovani pristup omogućava da se istovremeno prate i analiziraju medijske prakse, sadržaji i učestalost izvještavanja te da se istraže dubinski elementi poput etičkih dilema i proceduralnih implikacija na pravosudni proces. Kvantitativna analiza će se koristiti za proučavanje osnovnih karakteristika medijskog izvještavanja, a analiziraće se *online* portali iz regiona (Srbija, Bosna i Hercegovina i Hrvatska) koji se nalaze na prvim stranama internetskih pretraživača, prema ključnim riječima: „ubistvo Danke Ilić“ i „nestanak Danke Ilić“.

Cilj kvalitativne analize sadržaja je istražiti etičke implikacije i strukturalne obrasce u medijskim izvještajima ispitujući ton, korišćene izraze, način predstavljanja optuženih i žrtava te prisustvo špekulativnih ili senzacionalističkih elemenata. U pogledu dijela rada koji tangira nauku krivičnog procesnog prava primarno je korišten normativno-dogmatski metod. Analizirajući uticaj medijskog izvještavanja na javnu percepciju, sudsku pravednost i načelo javnosti, nastojimo naglasiti nužnost odgovornog novinarstva koje poštuje i pravo javnosti da zna i imperative pravde.

U ovom radu koristimo se i sekundarnom digitalnom građom, koja može igrati ključnu ulogu kao metodološki princip koji omogućava istraživanje medijskog izvještavanja o pravosudnim slučajevima kao što je ovaj, kroz već dostupne digitalne izvore, arhive i baze podataka. Digitalne

baze podataka velikih medijskih kuća kao što su: Radio-televizija Srbije, „Blic“ i „telegraf.rs“, ali i otvorene arhive s *online* portalima za praćenje medijske pokrivenosti, posebno onih tabloidnih i veoma čitanih, nude strukturu koja omogućava koristan istraživački pregled i analizu izvještaja o slučajevima kao što je slučaj „Ilić“. Kada je riječ o analiziranom periodu, on se tiče raspona od objavljivanja nestanka djevojčice do trenutka pisanja ovog rada. Ovaj rad pisan je u dvije povezane cjeline. U prvoj, autori su se bavili načelom javnosti u krivičnim stvarima, a u drugoj su analizirali studiju slučaja, izvodeći iz njih jedinstven zaključak.

Načelo javnosti u krivičnom postupku

Načelo javnosti temeljno je u osiguravanju transparentnosti unutar pravosuđa, čime se omogućuje društvenom i javnom nadzoru da učinkovito prati i ocjenjuje pravosudne aktivnosti (Rosenfeld, 1926: 25). Ovo načelo, osobito relevantno za krivični postupak, naglašava pravo građana, uključujući stranke, branitelje i širu javnost, da promatraju i primaju informacije o procesnim radnjama koje se preduzimaju tokom sudskih procesa (Dimitrijević, 1986: 50). U području krivičnoprocesne teorije javnost je podijeljena u dvije različite kategorije: javnost u užem smislu i javnost u širem smislu. Prva se odnosi na neposrednu, fizičku prisutnost tokom procesnih radnji, omogućujući pojedincima da iz prve ruke svjedoče radu pravosuđa. Suprotno tome, ova potonja obuhvata posrednu, opštu ili tehničku javnost, koja osigurava da čak i oni koji nisu izravno uključeni u krivični proces, poput nestranaka i pojedinaca izvan neposrednog sudskog postupka, mogu pristupiti informacijama o aktivnostima pravosuđa (Simović i Simović, 2016: 285).

Neposredna, fizička, javnost, najizrazitije se očituje tokom glavne rasprave, odnosno glavnog pretresa. U takvim slučajevima sve odrasle, dakle punoljetne osobe imaju pravo prisustvovati unutar prostornih ograničenja sudnice, čime se olakšava otvoren i transparentan sudski proces (Bayer, 1972: 221). Ta je otvorenost ključna za očuvanje povjerenja javnosti u pravosuđe budući da omogućuje izravno promatranje i procjenu ponašanja pravosudnih organa i procesa donošenja odluka.

Pojam neposredne javnosti u krivičnom postupku može se podijeliti na stranačku javnost i opštu javnost. Stranačka javnost ograničava pravo nazočnosti postupovnim radnjama isključivo strankama u postupku.

Nasuprot tome, opšti publicitet proširuje ovo pravo na treće osobe, čime se omogućuje prisutnost šire javnosti. Osim toga, postoji oblik ograničene javnosti gdje je prisustvo ograničeno ne samo na stranke već i na određene druge označene osobe (Dimitrijević, 1986: 50). Ovaj ograničeni publicitet je iznimka, i obično se koristi u posebnim okolnostima, kada je opšta javnost isključena. U modernom krivičnom postupku prisutnost stranaka (odnosno stranačka javnost) je *conditio sine qua non* za raspravljanje pred sudom. Sudjelovanje stranaka je neophodno za diskurs koji se odvija u sudnici. Odsutnost stranaka onemogućila bi bilo kakvu smislenu sudsku raspravu.

Načelo javnosti, posebno neposredne javnosti, ima veliku važnost u krivičnom postupku jer predstavlja temeljni element prava na pravično suđenje. To naglašava i Evropski sud za ljudska prava u predmetu *Axen v. Germany* (no. 8273/78, ECtHR 1983). Neposredna javnost osigurava transparentnost i odgovornost u pravosudnom procesu, jačajući povjerenje javnosti u pravni sistem. Pored toga, obaveza provođenja javne rasprave obuhvata ne samo nazočnost javnosti već i provođenje mjera potrebnih zainteresiranim stranama za učinkovito ostvarivanje tog prava. Osiguravanje da stranke mogu u potpunosti sudjelovati i promatrati postupak ključno je za očuvanje integriteta i pravičnosti sudskog procesa.

Međunarodno pravo nalaže poštovanje načela javnosti, nalažući da se krivični postupci, kao i sudski postupci uopšte, vode javno i usmeno kako bi se osigurala dostupnost javnosti. Ta je otvorenost sastavni dio održavanja pravednosti suđenja, zaštite sudionika od proizvoljnih odluka i dopuštanja društvu da nadzire provođenje pravde. Tako javnost sudskih postupaka djeluje kao ključni mehanizam za transparentnost i odgovornost unutar pravnog sistema. Evropski sud za ljudska prava ističe važnost ovog načela, posebno naglašavajući da javna objava presuda i javnost rasprave omogućavaju javnosti informisanje putem štampe (i drugih medija, te sredstava javnog informisanja) (*Pretto and Others v. Italy*, no. 7984/77, ECtHR 1983; *Campbell and Fell v. the United Kingdom*, no. 7819/77 and 7878/77, ECtHR 1984). Ta je transparentnost ključna za jačanje povjerenja javnosti u pravosudni sistem. Dopuštajući javnosti da prati i nadzire sudske procese, načelo javnosti pomaže u sprečavanju potencijalnih zloupotreba ovlaštenja i osigurava da se pravda provodi na pravedan i nepristrasan način.

Načelo javnosti olakšava društvenu kontrolu nad sudskim procesima služeći opštem interesu doprinošenjem suzbijanju kriminala (generalna prevencija), poticanjem moralnog razvoja i promovisanjem društvene discipline među građanima (Odluka o dopustivosti i meritumu, AP-74/04, US BiH 2005, § 25). Ovo načelo povećava transparentnost i odgovornost sudskog procesa osiguravajući da se pravda vidi i ostvari. Međutim, prisutnost javnosti, uključujući novinare, može se ograničiti iz posebnih razloga, kao što su moral, javni red, mir, nacionalna sigurnost u demokratskom društvu, interesi maloljetnika ili zaštita privatnog života stranaka i drugih razloga sudionika u postupku (kao što je to učinjeno, na primjer, u članu 6. stavu 1. Evropske konvencije o ljudskim pravima). Nadalje, u posebnim okolnostima sud može smatrati potrebnim ograničiti pristup javnosti ako se smatra da bi takav pristup mogao štetiti interesima pravde.

Načelo javnosti postoji ne samo iz političkih razloga već služi i zajedničkim interesima društvene zajednice, uključenih strana, branitelja i pravosuđa. Ovakav oblik nadzora unapređuje kvalitet sudske uprave i odluka koje sudovi donose. Otvaranjem pravosudnih postupaka javnosti, načelo omogućuje širu društvenu kontrolu nad radom pravosudnih tijela, osigurava transparentnost pravosuđa i održava povjerenje javnosti (Simović i Simović, 2016: 285-286). Načelo javnosti u sudskim postupcima samo po sebi smanjuje vjerovatnoću nedoličnog ponašanja i zloupotreba. Omogućujući javnosti promatranje sudskih postupaka, osigurava da se odluke percipiraju kao da su donesene u skladu sa zakonom, čime se potiče ispravno razumijevanje tih odluka među građanima. Ova transparentnost omogućuje stranama uključenim u predmet da njihove perspektive i procjene čuju šira publika izvan neposrednih sudionika u postupku.

Jedna od ključnih prednosti javnih suđenja je da jačaju povjerenje javnosti u pravosuđe i njegovo djelovanje jačajući osobni osjećaj pravne sigurnosti kod građana. Štaviše, obrazovni učinak javnih suđenja je značajan; oni služe kao sredstvo odvratanja potencijalnih počinitelja ističući neizbježnost kaznene represije i s njom povezane sramote i neugodnosti javnog nadzora. Dok građani svjedoče izazovima i posljedicama s kojima se suočavaju pojedinci koji počine krivična djela, stiču uvid u sudski proces i pravedno postupanje sudova prema počiniteljima (Bayer, 1972: 222-223). Nadalje, načelo javnosti njeguje pozitivno društveno ozračje koje pogoduje otkrivanju i prijavljivanju krivičnih djela (Grubač, 2004: 236).

Ova otvorenost ne samo da promoviše odgovornost i poštenje unutar pravosuđa već također potiče aktivno sudjelovanje javnosti u pravosudnom sistemu. Svjedočeći transparentnom i pravičnom rješavanju predmeta, veća je vjerovatnost da će javnost podržati i uključiti se u pravosudni proces, čime se jača cjelokupna administracija pravde.

Uprkos brojnim prednostima, načelo javnosti u sudskom postupku može imati i negativne posljedice. Potpuno nekontrolirana javnost može biti iskorištena za neodgovorno i neobuzdano nametanje mišljenja od strane suda, stranaka, tužitelja, okrivljenika, pa čak i branitelja. Ovaj nedostatak kontrole može dovesti do manipulacije javnom percepcijom, gdje javnost možda neće dobiti sve relevantne informacije o krivičnom predmetu ili može biti pogrešno informisana radi postizanja specifičnih sebičnih ciljeva. Neodgovorni pojedinci – bilo da su članovi suda, odnosno sudije i članovi vijeća, stranke ili branitelji – mogu manipulirati javnom pričom na načine koji iskrivljuju činjenice ili izostavljaju kritične pojedinosti, čime štete pojedincima uključenim u slučaj. Takva manipulacija može pravosuđe, kao najvažniju granu vlasti i jamca vladavine prava, pretvoriti u puki instrument za osobnu korist, potkopavajući njegovu temeljnu svrhu. U takvim scenarijima pravosuđe ne ispunjava svoju temeljnu funkciju nepristrasnog i transparentnog provođenja pravde. Umjesto toga, ono postaje sredstvo za postizanje sebičnih ciljeva individua koje iskorištavaju načelo javnosti za vlastitu korist. Ova zloupotreba javnosti može ozbiljno naštetiti integritetu sudskog procesa i narušiti povjerenje javnosti u pravni sustav. Stoga, iako je načelo javnosti bitno za transparentnost i odgovornost, njime se mora pažljivo upravljati kako bi se spriječila njegova potencijalna zloupotreba i osiguralo da služi širem interesu pravde.

Javni postupci mogu imati negativne učinke na različite strane uključene u kazneni predmet. Optuženi se mogu suočiti s raznim i često nezaslužnim neugodnostima zbog procesuiranja njihovog slučaja. Isto tako, negativne reperkusije mogu doživjeti i tužitelj, oštećenik, žrtva krivičnog djela i članovi porodice žrtve. Iako je samo pravosuđe idealno izolirano od takvih negativnih posljedica, u praksi na sud može negativno uticati i javna priroda njegova rada. Pored toga, javni postupci mogu nenamjerno pridonijeti širenju kriminala oponašanjem ili sugestijom, osobito kada se javno otkrivaju nove i sofisticirane metode počinjenja krivičnih djela.

S obzirom na ova razmatranja, načelo javnosti ne može se dosljedno i jedinstveno primjenjivati u svim stadijima i fazama krivičnog postupka.

Kako bi se ublažili nedostaci povezani s javnošću suđenja, često je potrebno isključiti javnost tokom pojedinih faza postupka ili tokom obavljanja određenih procesnih radnji. Nadalje, načelo javnosti može se primijeniti na različite načine kako bi se uravnotežila transparentnost s potrebom zaštite interesa i privatnosti svih uključenih strana. U praksi to znači da, iako je načelo javnosti ključno za održavanje transparentnosti i odgovornosti u pravnom postupku, njime se mora pažljivo upravljati i prilagođavati kako bi se osiguralo da ne uzrokuje nepotrebnu štetu ili kompromitira integritet postupka. Selektivnim ograničavanjem pristupa javnosti i upotrebom različitih načina javnosti pravosuđe može podržati temeljne vrijednosti otvorenosti i pravičnosti, istovremeno minimizirajući moguće negativne uticaje na pojedince i pravni proces u cjelini.

Stoga je načelo javnosti tokom istrage i podizanja optužnice krajnje ograničeno i odnosi se prvenstveno na uključene strane – tužitelja, okrivljenika i branitelja. No, ni ta razina stranačke javnosti nije uvijek potpuna. Omogućavanje javnosti dostupnosti svih procesnih radnji tokom prethodnog postupka, a posebice u fazi istrage, zakompliciralo bi i produžilo proces, značajno umanjujući operativnost i učinkovitost tijela nadležnih za pribavljanje dokaza. Primjerice, uključivanje javnosti stranaka u istragu koja se vodi protiv nepoznatog počinitelja nepraktično je dok se ne otkrije identitet počinitelja. Slijedom toga, šira javnost je u potpunosti isključena iz sudjelovanja u određenim postupovnim radnjama tokom faze istrage. Uprkos tome, ovo isključenje ne sprečava širu javnost da bude obaviještena o određenim činjenicama krivičnog slučaja, kao što su mjesto izvršenja krivičnog djela, priroda djela, ima li policija osumnjičenika, tragaju li za osumnjičenikom, identitet žrtve i tome slično. Javnost ima puno pravo tražiti takve informacije, posebice u slučajevima posebno teških krivičnih djela. Međutim, način na koji se te informacije prenose u javnost od odgovornih za izvještavanje – nepristrano i objektivno – bitno se razlikuje od puke dostupnosti takvih informacija. Ova razlika ilustrirana je primjerom o kojem se raspravlja i ovom radu.

Inherentna napetost između održavanja povjerljivosti potrebne za učinkovitu istragu i prava javnosti na informacije naglašava potrebu za uravnoteženim pristupom. Iako je ključno zaštititi integritet i učinkovitost istražnog procesa, jednako je važno osigurati da javnost ostane obaviještena o ključnim aspektima slučaja, posebno onih od značajnog javnog interesa. Pažljivim upravljanjem širenjem informacija pravni sistem može podržati i načelo javnosti i potrebu za učinkovitom provedbom zakona.

Na kraju, bitno je napomenuti da se načelo javnosti u potpunosti ostvaruje u fazi glavnog postupka, odnosno na glavnoj raspravi ili glavnom pretresu (suđenju, *trial*). U pravilu se glavna rasprava – i u prvostupanjskom i u drugostupanjskom postupku – vodi javno. Međutim, postoje određene okolnosti u kojima javnost može biti isključena s glavnog pretresa. Tu spadaju razlozi nacionalne sigurnosti, zaštita državnih, vojnih, službenih ili važnih poslovnih tajni, očuvanje javnog reda, javnog morala u demokratskom društvu te zaštita osobnih i intimnih života optuženika ili žrtve. Nadalje, interesi maloljetnika ili svjedoka mogu zahtijevati isključenje javnosti. Svaki slučaj isključenja javnosti mora biti praćen posebnim i detaljnim obrazloženjem suda ili stranke koja traži izuzeće.

Načelo javnosti obuhvata i javnu objavu presude, čime se osigurava otvoreno saopštavanje presuda (Bayer, 1972: 221). Međutim, važno je napomenuti da se ovo načelo ne odnosi na sjednice vijećanja i glasanja sudskog vijeća, koje se održavaju na zatvorenoj sjednici kako bi se održala namjerna povjerljivost. Osobito u predmetima koji se tiču maloljetnika, posebno vrlo male djece mlađe od 14 godina, sud i druga tijela uključena u krivični postupak trebaju se uvijek odlučiti za isključenje javnosti radi zaštite privatnosti i dobrobiti ovih ranjivih osoba. Ovo pažljivo upravljanje publicitetom pomaže u ravnoteži između potrebe za transparentnošću i potrebe da se zaštite osjetljivi aspekti sudskih postupaka.

Novinarska etika protiv manipulacije informacijama

Teorijski okvir koji se bavi medijskim izvještavanjem o osjetljivim krivičnim slučajevima, poput ubistava ili nestanka djece, može obuhvatiti nekoliko ključnih teorijskih pristupa koji istražuju kako mediji oblikuju percepciju javnosti, utiču na pravosudne postupke i izazivaju etičke dileme.

Tako teorija medijske konstrukcije stvarnosti, koju su razvili autori poput Petera Bergera i Thomasa Luckmanna (*The Social Construction of Reality*, 1966), ukazuje na to da mediji ne samo da izvještavaju o događajima već ih i aktivno oblikuju u skladu sa društvenim očekivanjima i normama. U slučaju izvještavanja o osjetljivim temama, poput ubistava djece, mediji kreiraju narativne okvire koji utiču na percepciju publike, što može dodatno komplikovati etičke aspekte izvještavanja. Pored toga, Goffmanova (1974) teorija „frejminga“ tvrdi da mediji koriste specifične okvire (ili „frejmove“) za prezentaciju događaja, što utiče na način na koji publika percipira i

interpretira sadržaj. Ovi okviri su naročito važni u izvještavanju o tragičnim događajima, gdje se često koriste emotivno nabijeni narativi i vizuelni elementi kako bi privukli pažnju. Roger Silverstone (2007) naglašava da mediji imaju moralnu odgovornost prema društvu i da bi trebali biti svjesni posljedica senzacionalističkog izvještavanja, posebno kada se radi o temama koje izazivaju emotivne reakcije, kao što su krivična djela protiv djece.

Također, Claire Wardle i Andrew Chadwick (2018) ističu važnost očuvanja presumpcije nevinosti i zaštite prava svih uključenih strana u krivičnim slučajevima, uključujući žrtve i osumnjičene. Mediji bi, prema ovoj teoriji, trebali da se pridržavaju etičkih smjernica koje sprečavaju manipulaciju činjenicama i ometanje pravde. Profesionalno novinarstvo podrazumijeva i transparentnost, ali na prvom mjestu rigoroznu provjeru informacija prije nego što se one objave. Kada se izvještava o osjetljivim temama, poput nestanka ili ubistva djeteta, širenje netačnih ili nepotpunih informacija može izazvati zaista veliku paniku, konfuziju i nanijeti štetu istrazi, ali i dodatnu bol i traumu porodici.

Izvještavanje o ubistvu dvogodišnje Danke Ilić u Banskom Polju kod Bora izazvalo je, očekivano, veliko interesovanje kako medija u Srbiji tako i medija u Bosni i Hercegovini te ostalim zemljama regiona, ali i svjetskim mediji, pa je o tome pisao i britanski *Daily Mail*, posebno u tekstu „Djevojčica sa cuclom“ (Kuepper, 2024). Podsjetimo, mala Danka je nestala 26. marta 2024. godine i od tada joj se gubi trag, a u vrijeme pisanja ovog rada njeno tijelo još uvijek nije pronađeno niti je došlo do pravnog (sudskog) epiloga. Interesovanje medija za ovaj slučaj ne jenjava, a medijsko izvještavanje, bez obzira na to što je riječ o djetetu, kao posebno osjetljivoj kategoriji, postalo je prepuno dezinformacija, senzacionalizma i od čitavog tragičnog i potresnog slučaja napravljen je medijski spektakl, rušeći standarde profesionalizma i novinarske etike. S obzirom na to da je slučaj Danke Ilić veoma osjetljiv, senzacionalistički tekstovi često uključuju pretjerane ili špekulativne naslove i jezike, što može ometati nepristrasno informisanje javnosti. Senzacionalistički pristupi u medijima ovakvog tipa obično se javljaju u formi:

Špekulacija o počiniocu, motivu zločina odnosno krivičnog djela, bez zvaničnih potvrda, ili sugerišu navodne dramatične okolnosti ili krivicu prije formalnog suđenja, čime se utiče na formiranje stavova javnosti i moguće predrasude te ruši presumpcija nevinosti, kao što je na primjer

tekst pod naslovom „Policiji je sumnjivo...“, „Otac male Danke za nestanak ćerke saznao od komšije?!“, i tome slični (Republika, 2024). Također, jedan od tekstova je pod naslovom „3 KAMERE OTKRIVAJU ISTINU O DANU U KOM JE NESTALA DANKA ILIĆ: Jedna se tiče i njenih roditelja, upoređuje se ko je gde i s kim bio“ (Pink, 2024). Naslovi sa emotivnim ili ekstremnim izrazima kao što su „Stravično ubistvo“ ili „Šok i nevjerica“ koji naglašavaju dramatične opise kako bi se privukla pažnja umjesto da se oslanjaju na činjenice ili neutralno izvještavanje. Na primjer, jedan od tekstova je pod naslovom „Jezivi detalji istrage: Postoje dvije verzije stravičnog ubistva male Danke, iskazi osumnjičenih monstruma se ne poklapaju“ (Avaz, 2024). Također, pozivanje na neproverene izvore ili „izvore bliske porodici“, što može uključivati nepotvrđene tvrdnje i teorije zavjere, u tekstovima kao što su tekst pod naslovom: „Ko su roditelji male Danke Ilić koja je nestala? Komšije pričaju čudne stvari, a policija ih drži danima“ (Raport, 2024).

Korišćenje intimnih ili uznemirujućih detalja vezanih za porodicu, okolnosti zločina ili samo dijete prelazi granice privatnosti i često ide protivno etičkim standardima. Pred javnosti su se svakodnevno nizale oprečne (dez)informacije – da je pronađena živa, da je oteta, da se nalazi u Austriji, kao i da je obustavljena potraga... Novinarska meta je stavljena čak i na roditelje, posebno na majku, koja je u vrijeme nestanka Danke bila trudna. Osvanulo je više medijskih sadržaja koji su implicitno prozivali baš majku za nestanak kćerke, a možda i nešto mnogo gore, kako se implicirali, navodeći u tekstovima šta je ona pretraživala na internetu prije nestanka svog djeteta, potom „kako majka prilikom ispitivanja nije pustila suzu, već sve hladnokrvno podnosi“ (Asipi, 2024), koliko sati, puta i zašto je ispitivana u policiji, zašto nije podvrgnuta poligrafskom testiranju, kakav je bio njen odnos sa širom porodicom i slične, neutemeljene tvrdnje, implikacije i sugestije.

Kada je riječ o etičkim standardima, prema medijskom stručnjaku Robertu Craigu (2010: 306) u novinarstvu postoji etikecija, a na internetu netikecija. Zadatak sajber (*cyber*) novinara – novinara 21. vijeka, prema Craigu, jest da, koristeći sve raspoložive tehnologije, prikupe, provjere i predstave informacije u multimedijalnom formatu, koji će korisnicima odnosno čitaocima, pratiocima, publici ponuditi vrijednost velikog broja tehnologija. „Najbolji izvještači biće oni koji postojano pružaju istinu i cjelokupni uvid, na način koji će publici pomoći da bolje razumije temu“ (Krejs, 2010: 361).

Međutim, baš na „slučaju Ilić“ pokazalo se da su oni *online* novinari, koji su se pridržavali etike i odgovornog novinarstva, ostali u sjeni a da su neetički standardi uzeli veliki dio medijskog krajolika. Tako su se mnogi portali, u čemu su prednjačili tabloidi, počeli baviti teorijama zavjere u vezi s čitavim slučajem, pa objavljivati apsurdne tvrdnje, kao na primjer o sektama i magiji, čak postavljajući pitanja da li su „roditelji pripadnici određene kultne organizacije“ (Perišić, 2024), objavljujući kvazipsihološke analize roditelja i drugih osoba povezanih sa slučajem, a sve pod naslovima sa riječima *šokantno* i *sablasno*, ograđujući se izjavama anonimnih sagovornika, kvazianalitičara ili kvazistručnjaka. Nakon što je utvrđeno, odnosno zvanično saopšteno, da je djevojčica ubijena, postalo je sasvim jasno da su medijske dezinformacije i optužbe protiv mnogih osoba, a posebno protiv najbližih članova porodice, bile neutemeljene, međutim to ne mijenja činjenicu da je nanesena velika bol i nepravda prema njima. Mediji ne smiju, pokazalo se i u ovom slučaju, preuzimati ulogu sudova i tijela za provođenje zakona, a posebno ne smiju postati teoretičari zavjera, kao što je navedeno i u tekstu pod naslovom: „Šire se nevjerovatne teorije zavjere o maloj Danki, psihijatri zgroženi“ (Radio Sarajevo, 2024), a kao primjer je i tekst „NE ŽELIM PARE, ALI ME POMENITE NA SAJTU“, „Lažni vidovnjaci iz Nemačke 'traže' nestalu Danku: 'Imam natprirodni uvid da je...'“ (Bogosav, 2024).

Uloga novinara je da objektivno i nepristrasno izvještavaju o događajima, a ne da donose presude, preusmjeravaju istragu ili impliciraju krivicu i osumnjičene. Pravosudni organi su ti koji su zaduženi za istraživanje, procesuiranje i donošenje presuda u skladu sa zakonom. Ako mediji preuzmu tu ulogu, a u ovom slučaju su je neki preuzeli svojim neetičkim izvještavanjem, mogu ozbiljno ugroziti pravosudni proces, uticati na javnost i stvoriti nepravdu prema osumnjičenima, optuženima i svim onima koji su na neki način povezani sa slučajem ili su bliži ili dalji kontakti male Danke.

Odgovornost nadležnih organa i institucija

Profesionalno, odgovorno i senzibilno novinarstvo nije samo pitanje etike, već i osnovna obaveza novinara i medija prema društvu i javnom mnijenju. Samo takvim pristupom mediji mogu ispuniti svoju ulogu odgovornog informisanja javnosti. U ovakvim izvještajima roditelji Danke Ilić su, kao što smo već pokazali u određenim primjerima, putem medijskih

sadržaja već stavljeni na optuženičku klupu ili osudu dijela javnosti iako nikada nisu objavljeni nikakvi konkretni dokazi koji bi ukazali na to da su oni na bilo koji način bili povezani s nestankom djevojčice. Znači, u mnogim medijskim sadržajima, posebno „tabloidnim“, u ovom slučaju nije ispoštovano osnovno pravilo da se „od informacije svuda u svijetu zahtijeva isto: da poštuje činjenice i da poštuje publiku“ (Bal, 1997: 122). Jedan od primjera je tekst pod naslovom: „ŠOK SNIMAK! Da li je ovo Danka? Devojčica u pratnji dve Rumunke viđena u Beču?!“ (Informer, 2024). U naslovima i priložima se čitaocima, gledaocima i pratiocima često obećavaju nove ili navodno relevantne informacije o slučaju. Poseban slučaj eksploatacije bio je objavljivanje mutnog i nejasnog snimka iz Beča u Austriji, gdje su mnogi mediji, ispostaviće se, pogrešno predstavili djevojčicu na snimku kao nestalu djevojčicu iz Bora. Nakon višednevnih špekulacija policija je utvrdila da to nije tačno i da se ne radi o nestaloj Danki.

Postavlja se tako i pitanje etike, ali i korisnosti za slučaj, kada je objavljena baš informacija da je navodno djevojčica Danka viđena u Beču, u društvu nepoznatih žena, pa su onda fotografije tih žena osvanule na brojnim portalima i u televizijskih sadržajima te na platformama društvenih mreža, a na kraju se ispostavilo da to nije istinito. Te žene i dijete su na taj način ugroženi na više načina, prije svega njihova sigurnost, privatni integritet, ali su im narušena i druga prava. Možda autor tog snimka nije imao lošu namjeru jer je raspisana međunarodna potraga za djevojčicom, ali se postavlja pitanje koliko zaista novinari i građani smiju preuzimati ulogu detektiva, istražitelja i organa gonjenja. Kada je riječ o nadležnim organima u Srbiji, oni su vodili (i još uvijek vode) intenzivnu istragu o nestanku i ubistvu Danke Ilić, a u nju su se uključivale i austrijska policija i policije u regionu. Potjernicu je raspisao i Interpol (the International Criminal Police Organization). Nakon osam dana potrage za djevojčicom nadležni organi u Srbiji saopštili su da je Danka Ilić ubijena 26. marta 2024. godine. Za njeno ubistvo sumnjiče se dva muškarca, koja su je, prema optužnici, udarila automobilom u blizini porodičnog imanja u Banjskom Polju, a potom bacila njeno tijelo na lokalnu deponiju. Tijelo djevojčice u trenutku pisanja ovog rada još nije pronađeno.

Pojedini mediji su izvještavanju pristupali odgovorno i profesionalno, ali pregledom digitalne internetske građe u vezi s ovim slučajem uočeno je da su mnogi ipak prekršili niz etičkih novinarskih standarda i normi, i

zloupotrebljavaju ovaj slučaj i potresenost javnosti za skupljanje klikova. U nekim slučajevima mediji su direktno ili indirektno ometali istragu. U tabloidima se inače „događaji često pretjerano dramatizuju i interpretiraju kao signali da se stvari svaki čas otimaju kontroli. Naslovi se često naglašavaju bizarno“ (Lorimer, 1998: 288). Umjesto pouzdanih informacija od istražnih i pravosudnih organa i porodice nestale djevojčice, prostor su ustupili raznoraznim ličnostima, anonimnim izvorima i nepouzdanim „analitičarima, stručnjacima i ekspertima“. I sami odnosi sa javnošću nadležnih policijskih i pravosudnih institucija, moglo bi se reći, na osnovu dostupnih informacija i stavova stručnjaka za PR (*Public Relation*), nisu bili na visini zadatka s obzirom na samu osjetljivost slučaja.

Udarna vijest 4. aprila 2024. godine bilo je saopštavanje na *press* konferenciji da su nestalu djevojčicu automobilom usmrtila dva muškarca i da su lišeni slobode (uhapšeni). Vijest je saopštio predsjednik Srbije Aleksandar Vučić, koji je u obraćanju, između ostalog, rekao: „neverovatno sa kakvim monstrumima imamo posla. Oni sada vode policiju na mesto gde su bacili telo deteta“ (RTS, 2024). Također, predsjednik Srbije je p(r) ozvao Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije da „da objašnjenje svim ljudima Srbije“. Stručnjaci za medije i komunikacije su poslije toga postavili pitanja da je takvu vijest, ipak, trebala da saopšti policija, odnosno MUP, ili pak tužilaštvo ili druga državna tijela. Iako su često iz policije i drugih organa stizala štura saopštenja na upite šta je sa slučajem, u stilu odgovora da „policija nastavlja intenzivan rad na ovom slučaju, o čemu će blagovremeno obavestiti javnost“, ipak se dešavalo da određene informacije cure u javnost i medije a da zvanično nisu saopštene, što je stvaralo dodatnu konfuziju. Također, i advokati osumnjičenih, odnosno optuženih, izlazili su u javnost sa raznim izjavama, postavljajući pitanje da li su DNK tragovi pronađeni ili nisu i da li je možda na „pomolu pravni skandal“ (N1, 2024).

U ovako visoko osjetljivim slučajevima kao što su nestanak djece i zločini profesionalan, transparentan, brz i konkretan odnos sa javnošću ključan je za efikasno informisanje i mobilizaciju zajednice. Pravovremeno i jasno komuniciranje od strane nadležnih institucija pomaže u smanjenju panike, sprečavanju širenja dezinformacija i održavanju povjerenja javnosti. Transparentnost i konkretne informacije omogućuju javnosti da bude upoznata sa ključnim i provjerenim činjenicama, dok profesionalan pristup osigurava da se osjetljive informacije prenesu na odgovarajući

način, poštujući privatnost i dostojanstvo uključenih strana. Informacije koje se pružaju javnosti, i od nadležnih organa i od medija, trebaju biti precizne i jasne, izbjegavajući dvosmislenosti i neprovjerene tvrdnje.

Kodeksi za novinare

Jedan od osnovnih razloga kršenja kodeksa leži u tržišnim imperativima koji podstiču senzacionalističko izvještavanje. Kako tabloidni mediji, ali uostalom i drugi *online* portali, sve više zavise od oglašavanja i klikova, sadržaj koji generira više pregleda postaje prioritet, često na štetu etičkih standarda. U slučaju Danke Ilić mediji su objavljivali emotivno nabijene naslove i tekstove s ciljem privlačenja publike, čak i ako je to značilo kršenje prava žrtava ili ugrožavanje pravosudnog postupka. Autori Herman i Chomsky (2008) u svojoj knjizi *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media* objašnjavaju kako ekonomski interesi oblikuju novinarstvo, dok Djankov *et al.* (2003) dodatno analiziraju kako vlasničke strukture utiču na uređivačku politiku medija, često usmjeravajući je prema profitu.

U svakom izvještavanju o djeci, uključujući slučajeve nestale djece, mediji su dužni da postupaju u skladu sa najboljim interesom djeteta, što uključuje zaštitu njegovih prava, dostojanstva i sigurnosti, njegove porodice, a također ni na koji način izvještavanjem ne ugrožavajući istragu. Novinari, naročito u brzim digitalnim/*online* redakcijama, često nisu dovoljno obučeni ili svjesni etičkih pravila i kodeksa koji se primjenjuju na izvještavanje o krivičnim slučajevima. U slučaju kao što je ubistvo ili nestanak djeteta to može dovesti do objavljivanja informacija bez provjere ili objavljivanja sadržaja koji senzacionalizuje zločin.

Kodeks novinara Srbije je dokument koji postavlja profesionalne i etičke standarde za novinare i medijske radnike u Srbiji. Kada je riječ o izvještavanju o djeci, ovaj kodeks sadrži uputstva i smjernice s ciljem zaštite prava i interesa djece te osiguravanja da medijsko izvještavanje ne ugrožava dobrobit djece i maloljetnika. Slučaj Danke Ilić i slični tragični događaji otvaraju pitanja o ravnoteži između javnog interesa i prava na privatnost. Mediji su etički obavezni da poštuju privatnost žrtava i njihovih porodica, što je posebno naglašeno u kodeksima kao što je Kodeks novinara Srbije, koji nalaže poštovanje privatnosti i izbjegavanje senzacionalističkog pristupa.

Autori poput C. Wardle i H. Derakhshan u *Information Disorderu* (2018) analiziraju kako medijska etika i kodeksi definišu granice privatnosti u slučajevima visokog profila, dok Fred Brown u *Journalism Ethics: A Casebook of Professional Conduct for News Media* (2016) naglašava značaj zaštite privatnosti kao osnovnog etičkog standarda.

Prilikom izvještavanja o djeci novinari su dužni da poštuju privatnost i dostojanstvo djeteta, izbjegavajući senzacionalizam i neprimjereno izlaganje djeteta javnosti. „Novinar je dužan da poštuje i štiti prava i dostojanstvo djece, žrtava zločina, osoba sa hendikepom i drugih ugroženih grupa“ (Kodeks, 2015). Novinari treba da budu posebno pažljivi u pogledu jezika i izraza koje koriste u izvještavanju o maloljetnicima, vodeći računa da ne podstiču predrasude, diskriminaciju ili stigmatizaciju. Ovi principi dio su šireg etičkog okvira koji ima za cilj zaštitu djece u medijima, osiguravajući da izvještavanje bude u skladu sa najboljim interesima djeteta, što je u skladu i sa međunarodnim standardima i konvencijama o pravima deteta.

U Kodeksu novinara Srbije, koji je u uputstvima i smjernicama sličan sa kodeksima u regionu te drugim smjernicama savjeta za štampu, navedena su i pravila vezana za osumnjičene odnosno optužene u krivičnom postupku. Novinar je, kako se navodi, dužan da poštuje pravilo pretpostavke nevinosti i ne smije nikoga proglasiti krivim do izricanja sudske presude. Mediji su dužni da poštuju pravo pretpostavke nevinosti i da štite privatnost i identitet osumnjičenog ili počinioca čak i u slučaju priznanja krivice (Kodeks, 2015). Zaštita privatnosti i identiteta znači, kako se navodi u pomenutom kodeksu, ne samo zaštitu imena (označavanje osumnjičenog inicijalima) već i zaštitu drugih podataka koji bi mogli da upute na njegov identitet: fotografija, adresa, opis izgleda, bračno stanje, socijalni status, pripadnost nekoj grupi, imena susjeda, rođaka i prijatelja. Ističe se da žrtve i osumnjičeni često nisu svjesni moći medija. U izvještavanju o događajima koji uključuju lični bol i šok novinar je dužan da svoja pitanja prilagodi tako da odražavaju duh saosećanja, empatije i diskrecije. Senzacionalizam i dramatisacija događaja mogu dodatno povrijediti one koji su pogođeni tragedijom i stvoriti negativnu percepciju i paniku kod javnosti. Izvještavanje ne smije prejudicirati ishod pravnog postupka ili stvoriti pritisak na pravosudne institucije. Novinari moraju biti svjesni potencijalnog uticaja svog izvještavanja na pravosudni proces i pažljivo birati informacije koje objavljuju. I uvijek se pridržavati jednog od najvažnijih postulata novinarstva – pravilo druge strane.

Kao i u Srbiji, prema sličnim etičkim i profesionalnim standardima, novinari, urednici i izdavači štampanih i *online* medija i u Bosni i Hercegovini imaju obavezu da prema javnosti održavaju visoke etičke standarde u bilo kojem trenutku i pod bilo kakvim okolnostima. Urednici i novinari u štampanim i *online* medijima moraju biti svjesni štetnosti objavljivanja i prenošenja dezinformacija jer to predstavlja grubo kršenje osnovnih pravila novinarske profesije. Prenošnje dezinformacija iz drugog medija ili izvora ne oslobađa odgovornosti urednike medija koji ih prenose, a u slučaju Danke Ilić pokazalo se da su zaista prenošeni razni medijski sadržaji sa spornim tvrdnjama, lažnim informacijama i skandaloznim naslovima. Također, urednici i novinari u štampanim i *online* medijima moraju biti svjesni da objavljivanje i prenošenje dezinformacija utiče na gubitak kredibiliteta medija koji takve sadržaje plasira ili prenosi, ali može uticati i na tok istrage i pravosudni proces. Kako stoji u kodeksima za novinare, novinar mora da ima svijest o moći medija, odnosno o mogućim posljedicama po žrtvu ili počinioca ukoliko se otkrije njihov identitet. Posebno mora da ima u vidu težinu mogućih posljedica u slučaju eventualne greške ili pogrešne pretpostavke u izvještavanju. Iako smjernice i upute iz kodeksa, koje donose savjeti za štampu i udruženja novinara, predstavljaju osnovna pravila novinarske profesije, medijsko izvještavanje o određenim zločinima i kompleksnim situacijama pokazalo je da ih se značajan broj medija, urednika i novinara ne pridržava i da ne rade svoj posao na odgovoran način. „S tačke viđenja javnosti, a i savjesnih novinara, ironija medijski produkovanih događaja je u tome što oni mogu da zasjene važnost stvarnog zbivanja“ (Lorimer, 1998: 289).

Ovaj teorijski i deklarativni okvir pokazuje da su razlozi za kršenje novinarskih kodeksa složeni i obuhvataju ekonomske pritiske, slabu regulaciju, nedovoljnu obuku novinara i još mnogo toga. Praksa izvještavanja u slučaju Danke Ilić ilustruje da, iako novinari formalno treba da poštuju kodekse, stvarnost pokazuje suprotno – tržišna logika, senzacionalizam i narušeni kulturni kontekst često nadjačavaju etičke norme.

Zaključak

Uloga medija tokom potrage za nestalom djecom je važna, posebno u cilju profesionalnog, transparentnog, pravovremenog i odgovornog informisanja javnosti. Prvenstveno se, znači, ta uloga tiče informisanja javnosti o slučaju i poziva na uključivanje u potragu, što bi trebalo slijediti odluku policije i nadležnog tužilaštva. Informacije o slučaju tokom potrage i istrage o zločinu, ukoliko se desio, trebalo bi svesti na one od zvaničnih izvora, u ovom slučaju policije i pravosudnih institucija. Slučaj „Ilić“ jasno pokazuje kako mediji mogu oblikovati javno mišljenje i uticati donekle na percepciju istražnih radnji i pravde, a jedan od primjera je tekst pod naslovom: „ZAŠTO JE SLUČAJ DANKE ILIĆ NAJMISTERIOZNIJI U SRBIJI? OVIH 5 STVARI KOČI ISTRAGU: Istine o devojčici nema već mesecima! (Antonijević, 2024). Ili tekst sa naslovom: „MISTERIJA NESTANKA DANKE ILIĆ: 5 stvari koči istragu, za telom se traga mesecima“ (Mondo, 2024). Prekomjerno ekspanziranje detalja iz slučaja, a posebno onih neproverenih i neutemeljenih, u javnosti može ne samo ugroziti pravedno suđenje već i dodatno traumatizirati one koji su već pogođeni zločinom. Zato je važno da mediji, dok ispunjavaju svoju ulogu informisanja javnosti, ostanu svjesni svoje odgovornosti i pridržavaju se etičkih standarda koji balansiraju između prava javnosti da zna i prava pojedinaca na pravičan tretman u istražnom i pravnom procesu. Nažalost, ne samo u „slučaju Ilić“, bilo je još slučajeva da mediji prilikom izvještavanja vrše kršenja prava objavljujući informacije koje nisu provjerene, otvarajući vlastitu istragu, skrećući pažnju javnosti na traženje krivca, sumnjičenje te razne teorije zavjera umjesto na potragu za djetetom i odgovornim informisanjem javnosti.

Važno je također istaći i da je medijsko izvještavanje o nestaloj djeci i osobama opravdano i smisleno samo dok ih se ne pronađe. Nakon toga medijsko izvještavanje i uključivanje javnog mnijenja moralo bi prestati. Tek ukoliko uredništvo procijeni da pojedinačan slučaj ukazuje na propuste u sistemu zaštite djece, opravdano je izvještavati o fenomenu, ponovo štiteći interes djeteta i njegove porodice. U svjetlu nedavnog tragičnog događaja jasno se pokazala važnost novinarskog pristupa koji se temelji na istinitosti, empatiji i poštovanju prema žrtvama i njihovim bližnjima. Kada je riječ o izvještavanju o osjetljivim temama, poput nestanka/ubistva maloljetnog djeteta, ključno je da se pridržavamo visokih novinarskih standarda i najviše etike kako se ne bi pridonosilo dodatnoj patnji, bolu i traumi za uključene članove porodice i prijatelje. Medijsko izvještavanje ne

smije na bilo koji način kompromitovati istragu koju vode nadležni organi, koji, s druge strane, moraju pravovremeno informisati medije i javnost o relevantnim informacijama, odnosno o informacijama koje mogu i smiju biti podijeljene.

Novinari moraju izbjegavati senzacionalističko i tabloidno izvještavanje i širenje dezinformacija, koje mogu imati poguban efekat na privatnost i fizičko i psihičko zdravlje članove porodice maloljetne žrtve te dodatno uznemiriti javnost. Zaista je važno ponavljati da novinari moraju biti svjesni težine i ozbiljnosti situacije. Naslovi i sadržaji trebaju biti informativni, ali i saosjećajni prema svima koji su pogođeni tragičnim događajem. I ovaj rad je nastao kao neka vrsta analize, ali i smjernice da mediji moraju imati isključivo odgovoran i profesionalan pristup, a ne ići po svaku cijenu u dubinu samog slučaja, odnosno rušenje standarda profesije zarad „klikabilnosti“, povećanja broja čitalaca i medijskog profita. Ovaj rad pruža analizu etičkih i proceduralnih izazova koji nastaju kada mediji izvještavaju o krivičnim slučajevima visokog profila. Istražuje se napetost između načela javnosti u krivičnom postupku, koje osigurava transparentnost i odgovornost, te medijske etike, koja se često sukobljava sa potrebom za gledanošću, čitanošću i senzacionalizmom. Načelo javnosti je temeljno za povjerenje u pravosudni sistem, ali medijska pokrivenost, koja jest značajna za informisanje javnosti, nerijetko može kompromitirati prava optuženih, žrtava i članova porodice, ali i drugih osoba.

Ovaj rad je analizirao osjetljivu ravnotežu između načela javnosti i etičkih obaveza medija, pri čemu je istaknuta ključna uloga javnog nadzora u osiguravanju transparentnosti i odgovornosti unutar pravosudnog sistema. Rad također naglašava nužnost uspostavljanja jasnih smjernica i standarda za medijsko izvještavanje u kontekstu krivičnih postupaka. Ove smjernice trebale bi osigurati da se transparentnost i odgovornost pravosudnog sistema ne kompromitiraju, ali i da se poštuju prava i dostojanstvo uključenih strana. U konačnici, odgovorno novinarstvo, usklađeno s pravnim načelima i etičkim normama, ključno je za očuvanje integriteta kako pravosudnog sistema tako i demokratskog društva u cjelini.

Balansiranje pravde i senzacionalizma u medijskom izvještavanju, naročito u osjetljivim slučajevima poput ubistva Danke Ilić, predstavlja veliki izazov. Mediji imaju odgovornost da obezbijede tačne i relevantne informacije, ali i da ne narušavaju pravnu proceduru i prava svih uključenih strana. U mnogim slučajevima, kao što je ovaj, senzacionalizam je često

prisutan jer mediji teže privući pažnju publike koristeći dramatične naslove, nepotvrđene informacije ili detalje koji nisu relevantni za pravosudnu proceduru. Ipak, moguće je balansirati između ovih dvaju pristupa ako se novinari budu pridržavali etičkih kodeksa i novinarske odgovornosti. Ključ je u tome da mediji pruže objektivno izveštavanje, temeljeno na verifikovanim informacijama iz zvaničnih izvora (kao što su policija i institucije pravosuđa), čime se sprečava širenje dezinformacija i špekulacija koje mogu uticati na ishod istrage i stvaranje predubjeđenja kod javnosti.

Literatura

- Antonijević, D. 2024. "Zašto je slučaj Danke Ilić najmisteriozniji u Srbiji? Ovih 5 stvari koči istragu: Istine o devojčici nema već mesecima". Pristupljeno: 11. 11. 2024. (<https://www.kurir.rs/crna-hronika/4399793/zasto-je-slucaj-danke-ilic-najmisteriozniji>)
- Asipi, E. 2024. "Samo majka zna što se dogodilo u 89 minuta od nestanka Danke do prijave: 'Ni suzu nije pustila'" (<https://www.24sata.hr/news/samo-majka-zna-sto-se-dogodilo-u-89-minuta-od-nestanka-danke-do-prijave-ni-suzu-nije-pustila-973908>)
- Avaz. 2024. "Jezivi detalji istrage: Postoje dvije verzije stravičnog ubistva male Danke, iskazi osumnjičenih monstruma se ne poklapaju." (<https://avaz.ba/vijesti/crna-hronika/895894/jezivi-detalji-istrage-postoje-dvije-verzije-stravicnog-ubistva-male-danke-iskazi-osumnjicenih-monstruma-se-ne-poklapaju>)
- Axen v. Germany*, no. 8273/78, ECtHR 1983.
- Bal, F. 1997. *Moć medija*. Beograd: Clio.
- Bayer, V. 1972. *Jugoslavensko krivično procesno pravo, Knjiga prva, Uvod u teoriju krivičnog procesnog prava, IV, izmijenjeno izdanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Berger, P., Luckmann, T. 1966. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Penguin Books.

- Bogosav, B. 2024. “Ne želim pare, ali me pomenite na sajtu’ Lažni vidovnjaci iz Nemačke ‘traže’ nestalu Danku: ‘Imam natprirodni uvid da je...’” (<https://www.blic.rs/vesti/hronika/lazni-vidovnjaci-iz-nemacke-traze-nestalu-danku-imam-natprirodni-uvid-da-je/6cj9yhe>)
- Campbell and Fell v. the United Kingdom*, no. 7819/77 and 7878/77, ECtHR 1984.
- Dimitrijević, D. V. 1982. *Krivično procesno pravo, Osmo dopunjeno izdanje*. Beograd: Savremena administracija.
- European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms and Protocols. Pristupljeno: 29.07.2024. (https://70.coe.int/pdf/convention_eng.pdf)
- Goffman, E. 1974. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Cambridge: Harvard University Press.
- Grubač, M. 2004. *Krivično procesno pravo, Uvod i procesni subjekti*. Beograd: JP „Službeni glasnik“.
- Herman, E. S., Chomsky, N. 2008. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. London: The Bodley Head.
- Informer. 2024. “Šok snimak! Da li je ovo Danka? Devojčica u pratnji dve Rumunke viđena u Beču?!” (https://informer.rs/drustvo/vesti/891146/video-snimak-danka-ilic-rumunke#google_vignette)
- Kodeks novinara Srbije. 2015. (https://savetzastampu.rs/wpcontent/uploads/2020/11/Kodeks_novinarar_Srbije.pdf)
- Krejj, R. 2010. *Onlajn novinarstvo. Izveštavanje, pisanje i uređivanje za novi medij*. Beograd: Clio.
- Kuepper, M. 2024. “Suspect in 'Girl with a pacifier' murder case DIES during police interrogation: Mystery death as cops quiz man over murder of girl who vanished when mother lost sight of her in Serbian playground.” (<https://www.dailymail.co.uk/news/article-13284521/girl-pacifier-dies-police-interrogation-murder-case.html>)

- Lorimer, R. 1998. *Masovne komunikacije*. Beograd: Clio.
- Mondo. 2024. "Misterija nestanka Danke Ilić: 5 stvari koći istragu, za telom se traga mesecima" (<https://mondo.rs/Info/Crna-hronika/a1937029/gde-je-telo-danke-ilic-i-zasto-nije-resen-slucaj-nestanka.html>)
- N1. (2024). "Policija slagala da su pronađeni DNK tragovi Danke Ilić? Oglasio se advokat Nikola Lakić" (<https://n1info.ba/crna-hronika/policija-slagala-da-su-pronadjeni-dnk-tragovi-danke-ilic-oglasio-se-advokat-nikola-lakic/>)
- Odluka o dopustivosti i meritumu*, AP-74/04, Ustavni sud Bosne i Hercegovine, 23. 3. 2005.
- Perišić, N. 2024. "U stanovima simboli, porodica bi morala da primeti?: Da li su roditelji Danke Ilić pripadnici određene kulturne organizacije?" (<https://www.sd.rs/zena/podrobnosti/da-li-su-roditelji-danke-ilic-u-sekti-2024-04-01>)
- Pink. 2024. "3 kamere otkrivaju istinu o danu u kom je nestala Danka Ilić? Jedna se tiče i njenih roditelja, upoređuje se ko je gde i s kim bio." (<https://pink.rs/hronika/620551/3-kamere-otkrivaju-istinu-o-danu-u-kom-je-nestala-danka-ilic-jedna-se-tice-i-njenih-roditelja-uporedjuje-se-ko-je-gde-i-s-kim-bio>)
- Pretto and Others v. Italy*, no. 7984/77, ECtHR 1983.
- Radio Sarajevo. 2024. "Šire se nevjerovatne teorije zavjere o maloj Danki, psihijatri zgroženi" (<https://radiosarajevo.ba/vijesti/regija/sire-se-nevjerovatne-teorije-zavjere-o-maloj-danki-psihijatri-zgrozeni/542367>)
- Raport. 2024. "Ko su roditelji male Danke Ilić koja je nestala? Komšije pričaju čudne stvari, a policija ih drži danima" (<https://raport.ba/ko-su-roditelji-male-danke-ilic-koja-je-nestala-komsije-pricaju-cudne-stvari-a-policija-ih-drzi-danima/>)
- Republika. 2024. "Policiji je sumnjivo... Otac male Danke za nestanak ćerke saznao od komšije!?" (<https://www.republika.rs/vesti/drustvo/528851/danka-ilic-nestanak-otac-saznao-od-komsije>)

- Rosenfeld, E. H. 1926. *Deutsches Strafprozessrecht, Band 1. und Band 2.* Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- RTS. 2024. “Predsednik o tragičnom ishodu potrage za devojčicom: Pozivam MUP da dà objašnjenja svim ljudima u Srbiji” (<https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/5406622/predsednik-o-tragicnom-ishodu-potrage-za-devojcicom-pozivam-mup-da-d-objasnjenja-svim-ljudima-u-srbiji.html>)
- Silverstone, R. 2007. *Media and Morality: On the Rise of the Mediapolis.* Cambridge: Polity Press.
- Simović, M. N. i Simović, V. M. 2016. *Krivično procesno pravo, Uvod i opšti dio, Četvrto izdanje (izmijenjeno i dopunjeno).* Bihać: Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću.

Balancing Justice and Sensationalism: Media Reporting in the Case of Danka Ilić's Murder

Abstract: Observing the intersection of media reporting and criminal justice raises significant ethical and procedural questions, particularly in high-profile cases like the murder of two-year-old Danka Ilić in Serbia. This article explores the tension between the ethical obligations of the media and the principle of publicity in criminal procedure, using the Ilić case as a focal point. The principle of publicity, a cornerstone of criminal justice systems worldwide, asserts that criminal proceedings should be open to public scrutiny to promote transparency, accountability, and public trust. This principle ensures that justice is not only done but seen to be done, providing a check against judicial misconduct and fostering a culture of openness. However, media coverage, driven by the imperatives of viewership and sensationalism, can complicate this landscape. The intense scrutiny of high-profile cases often leads to ethical dilemmas where the rights of the accused, the victims, and their families are at risk of being overshadowed by the media's pursuit of a compelling narrative.

Keywords: media ethics, criminal procedure, principle of publicity, judicial fairness, responsible journalism.

Sigurnosno-razvojni neksus: Održivi razvoj kao prevencija oružanog konflikta i putokaz ka pozitivnom miru

FATIMA MAHMUTOVIĆ¹

*Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Fokus rada bit će na istraživanju nekusa mira, sigurnosti i održivog razvoja, ali i utjecaja koji održivi razvoj može imati kada je riječ o oružanim konfliktima. Bitno je istaći da će se u ovom radu održivi razvoj posmatrati kao prevenciju oružanog konflikta, ali i kao putokaz ka pozitivnom miru. U savremenom dobu mir više ne posmatramo samo kao odsustvo rata ili kao odsustvo nasilja. Mir sada posmatramo, definiramo kroz pristup šire verzije koja mir povezuje s pravdom, slobodom, ljudskim pravima, demokratijom, sigurnosti i, naravno, s održivim razvojem. Mir koji se povezuje s navedenim konceptima nazivamo pozitivnim mirom, kako ga je u literaturi mirovnih studija, ali i političkih znanosti utemeljio norveški znanstvenik Johan Galtung. Cilj rada upravo se odnosi na ukazivanje značaja održivog razvoja, sigurnosti, prevencije oružanog konflikta u kontekstu doprinosa širenju i razvoju pozitivnog mira. Jer mi ne živimo u mirnom svijetu, dapače, živimo u svijetu kriza, nestabilnosti i konflikta, i takav nemirni svijet podriva održivi razvoj i u suprotnosti je s izgradnjom mira. U radu ćemo obraditi sljedeće tematske cjeline kako bismo što bolje prikazali neraskidivu vezu između pozitivnog mira i održivog razvoja: elaboriranje pojmova kao što su mir / pozitivni mir, sigurnost, oružani konflikt, održivi razvoj, elaboriranje međunarodnih razvojnih studija, obrađivanje utjecaja oružanog konflikta na održivi razvoj, ukazivanje na neksus između četiri znanstvene discipline, predstavljanje posljedica konflikta i pogled na razvoj kao prevenciju oružanog konflikta. Pored toga, navest ćemo ciljeve održivog razvoja kojim ćemo prikazati neksus održivog razvoja, mira i sigurnosti, i u konačnici prikazat ćemo zašto održivi razvoj može biti putokaz ka pozitivnom miru? Jer mir i održivi razvoj od vitalnog su značaja za prosperitetan i pravedan svijet, i zato su oni u neraskidivoj vezi.

Glavne riječi: *pozitivni mir, održivi razvoj, sigurnost, oružani konflikt, međunarodne razvojne studije*

¹ fatima.mahmutovic@fpn.unsa.ba

Uvod

Da bismo bolje spoznali neksus (lat. *nexus* – veza, spoj) održivog razvoja, mira, sigurnosti i oružanih konflikata, koji su naravno destabilizirajući faktor svemu navedenom, bitno je da se upoznamo s definicijama navedenih termina koje su prihvaćene u političkim znanostima. Prije svega, bitno je istaći da za mir i sigurnost nemamo jedinstvenu, općeprihvaćenu definiciju, i zato ćemo predstaviti neke od njih. Najprije ćemo krenuti od one najviše vrijednosti, a to je mir, jer mir prije svega jest vrijednost. U definiranju mira predstaviti ćemo definicije koje su dali relevantni autori poput Johana Galtunga i Olivera Richmonda. Prema Richmondu (2014: 8), mir se može posmatrati kroz dvije verzije, užu i širu. Uža verzija mira implicira da je mir odsustvo rata, odnosno da je okončano nasilje, ali se nisu razriješili uzorci koji su doveli do nasilja, dok šira verzija mira ukazuje na nedostatak/odsustvo nasilja, ali cilj je kreiranje uvjeta za društvo da živi bez straha od siromaštva, kao i da se identificiraju uzroci koji su doveli do nasilja.

Upravo bi uža verzija mira korespondirala s Galtungovim terminom „negativni mir“ kao odsustvo rata/nasilja, dok bi šira verzija mira korespondirala Galtungovom terminu „pozitivni mir“ kao odsustvo svih vrsta nasilja, odnosno kao primjer mira u Evropi nakon Drugog svjetskog rata (Richmond, 2014: 6). U posebnom dijelu rada ponovo ćemo se vratiti elaboraciji pozitivnog mira i njegovoj vezi s održivim razvojem. Često se čuje kako bez mira nema ni sigurnosti, ili obrnuto. Pojam koji danas zauzima važno mjesto u našem svakodnevnom životu i koji je centar proučavanja poddiscipline međunarodnih odnosa, sigurnosnih studija jest pojam *sigurnost*. Sigurnost općenito podrazumijeva

stepen zaštićenosti ljudi od različitih oblika ugrožavanja, zaštitu materijalnih i kulturnih dobara u ličnoj i društvenoj svojini, zaštitu društva i njegovih vrijednosti, cjelovitu zaštitu naroda, nacije, države..., svjetske zajednice, od svih vidova ugrožavanja, a naposljetku, sigurnost podrazumijeva stepen zaštićenosti od ugrožavanja na kozmičkom i planetarnom nivou života općenito, ljudskog roda u cjelini (Beridan, 2008: 26).

Bellamy sigurnost definira na sljedeći način: „Sigurnost kao takva je relativna sloboda od rata, združena s relativno visokim očekivanjima da poraz neće biti posljedica nijednog rata koji bi se mogao dogoditi” (Bellamy, u Collins, 2010: 17).

Nakon što smo krenuli s definiranjem pozitivnih pojmova, obradit ćemo i značenje pojma „održivi razvoj“.

Prema Ujedinjenim nacijama (UN, 2023) održivi razvoj definira se kao način na koji moramo živjeti danas ako želimo bolje sutra, zadovoljavanjem sadašnjih potreba bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe. Opstanak naših društava i našeg zajedničkog planeta ovisi o održivijem svijetu. Dalje se navodi također da tamo gdje je razvoj održiv svako ima pristup pristojnom radu, kvalitetnoj zdravstvenoj skrbi i obrazovanju, korištenjem prirodnih resursa izbjegava se onečišćenje i trajni gubici u okolišu, izbori javne politike osiguravaju da niko ne bude marginaliziran zbog nedostataka ili diskriminacije (UN, 2023). Na kraju dolazimo do „negativnog pojma“, koji najčešće ugrozi sve navedeno, a to su oružani konflikti. Oružani konflikt, između ostalog, definira se kao

Opći izraz kojim se označava obostrana upotreba oružja između dvije ili više država, odnosno različitih političkih struktura unutar jedne države, često se koristi kao sinonim za rat, iako ne znači da svaka dvostrana upotreba oružja, po masovnosti, intenzitetu i duljini trajanja uistinu jeste sukob koji ima karakter rata, svaki oružani konflikt nije i ne mora biti rat (Beridan, Kreso, Tomić, 2001: 262).

Teorijske osnove međunarodnih razvojnih studija

Budući da će se u radu govoriti o razvoju, neizostavno je prikazati uvid u historijat razvojnih studija. Najprije ćemo krenuti od Evropskog udruženja razvojnih istraživanja i instituta za obuku (EADI) koje je objavilo svoj prvi dokument o viziji razvojnih studija 2005. godine, nakon takozvanog Bolonjskog procesa, koji je promicao veću harmonizaciju unutar evropskog prostora visokog obrazovanja, Vision Paper je primarno prihvatio eurocentričnu perspektivu razvojnih studija (Carbonnier *et al.*, 2017: 1). Deset godina kasnije pokrenut je međunarodni proces konsultacija koji će dovesti do izrade ažuriranog Vision Papera, ponovo pod pokroviteljstvom EADI-ja. Međutim, bitno je istaći da se pojava razvojnih studija ne veže samo za navedeni dokument, razvojne studije su se razvile i proširile kao interdisciplinarno područje istraživanja i obrazovanja nakon Drugog svjetskog rata, razvile su se u međunarodnom okruženju koje je uveliko bilo oblikovano hladnim ratom, dekolonizacijom i rastućim pothvatom razvojne pomoći (ibid., 2). Ukoliko bismo govorili o definiciji, ili predmetu proučavanja razvojnih studija, izdvojit ćemo sljedeće (ibid.):

- Multidisciplinarno i interdisciplinarno područje studija koje nastoji razumjeti društvene, ekonomske, političke, tehnološke i kulturne aspekte društvenih promjena, posebno u zemljama u razvoju;
- Područje proučavanja ugrađeno u normativne i političke probleme koje ima za cilj doprinijeti mogućim rješenjima društvenih problema koje razvoj ili njegov izostanak mogu proizvesti;
- Područje studija koje nije samo osjetljivo na kontekst, već se nastavlja razvijati paralelno s transformacijama u globalnom razvojnom krajoliku, uključujući sve veći raspon tema.

Prema obnovljenoj viziji razvojnih studija

Bitno je istaći da su navedene definicije, objašnjenja razvojnih studija, date na početku novog milenija i da je od tada globalno razvojno okruženje prošlo kroz značajne promjene. Upravo iz tog razloga na sastancima direktora EADI-ja u oktobru 2015. i junu 2016. godine raspravljano je o ishodima poučavanja i učenja unutar ažurirane vizije područja razvojnih studija. Nakon toga obnovljena vizija razvojnih studija napredovala je u sljedećim smjernicama (ibid., 38-39):

- Razvojne studije (poznate i kao međunarodne razvojne studije) multidisciplinarno su i interdisciplinarno područje studija koje nastoji razumjeti društvene, ekonomske, političke, tehnološke, ekološke, rodne i kulturne aspekte društvenih promjena na lokalnoj, nacionalnoj, regionalnoj i globalnoj razini i međudjelovanje između tih različitih razina i uključenih učesnika;
- Područje razvojnih studija također karakterizira normativna i politička briga o uključivom, na pravima utemeljenom i održivom razvoju, cilj je doprinijeti mogućim rješenjima društvenih problema i bave se razvojnim diskursima, procesima, politikama i praksama. Iako su strateške i političke opcije i preporuke bile dominantna tema u razvojnim studijama, o tim pitanjima nikada nije bilo niti bi trebalo biti konsenzusa;
- Razvojne studije su osjetljive na kontekst, cilj im je uzeti u obzir specifičnosti različitih društava u smislu njihove historije, institucija, kulture, okoliša, znanja, tehnologije, nadalje, ispituju kako se takve razlike prevode u različite razvojne putanje, strategije, politike,

processe i prakse, proučavaju društvene promjene unutar historijske, komparativne i globalne perspektive;

- Razvojne studije su polje studija koje se razvija i pokriva sve veći raspon tema i problema, uključujući održivost okoliša i klimatske promjene, globalizaciju i globalno upravljanje, oružani sukob i nasilje, urbanizaciju, rod, migracije, globalno zdravlje, rad i socijalnu zaštitu. Raspon tema koje područje pokriva i metode kojim se koristi razvijaju se tokom vremena, o čemu svjedoči sve veća međuigra između društvenih i teških znanosti i pojava novih tema, kao što su saradnja Jug – Jug, siromaštvo i socijalna isključenost u industrijaliziranim zemljama, tehnološke inovacije i novi (komercijalni) akteri u međunarodnoj razvojnoj saradnji;
- Razvojne studije promiču i dio svoje snage crpe iz partnerstva i međusobnog obogaćivanja između institucija i pojedinaca koji su ukorijenjeni u različitim disciplinama i tradicijama i rade u različitim dijelovima svijeta i nastoje promicati pravedna istraživačka partnerstva među njima.

U narednom poglavlju obradit ćemo vezu odnosno utjecaj oružanog konflikta na održivi razvoj, ulogu održivog razvoja u prevenciji konflikta, elaborirat ćemo razvoj kao „praksu“ koja dolazi nakon rata, nakon što su se stvari „vratile u normalu“ i razvoj kao „zaštitnik“ mira.

Uzročno-posljedična veza oružanog konflikta, sigurnosti i održivog razvoja

Priznajemo da su mir i sigurnost, razvoj i ljudska prava stupovi i temelji sistema Ujedinjenih nacija za kolektivnu sigurnost i blagostanje, prepoznavamo da su razvoj, mir, sigurnost te ljudska prava međusobno povezani i uzajamno se osnažuju (UN, 2005, Svjetski samit).

Bitno je ukazati na „antički“ neksus između mira, rata, sigurnosti i razvoja, odnosno savremeni neksus između četiri znanstvene discipline: mirovnih studija, sigurnosnih studija, studija konflikta i razvojnih studija. Autorice Helena Hintjens i Dubravka Žarkov (2015) upravo ukazuju na neksus navedenih znanstvenih disciplina. Autorice tako navode

Četiri polja studija koja spajamo – konflikt, mir, sigurnost i razvoj, imaju vrlo specifičnu historiju, specifično ne znači zasebno, već se odnosi na društveno-političke kontekste koji su tokom vremena oblikovali ove discipline, ostavljajući golem trag na njihovim teorijskim i političkim putanjama, brige država, ljudi, zajednice s mirom i ratom, sa sigurnošću i razvojem, drevne su, dok su kao akademske discipline, ta četiri polja relativno nova (Hintjens & Žarkov, 2015: 3).

Upravo su se kao moderne znanstvene discipline koje danas poznajemo kao studije mira (mirovne studije), studije konflikta, sigurnosne studije i razvojne studije, pojavile nakon Drugog svjetskog rata. Mirovne studije su evoluirale u vezi s nizom trauma i nada unutar međunarodnih sistema država i s pojavom novih društvenih pokreta protiv rata, filozofije mira XX. Stoljeća, koje su bile povezane s raznim pacifističkim i nenasilnim pokretima diljem svijeta – od Gandhijevog *satyagraha* pokreta u Indiji do pokreta za građanska prava u SAD-u i globalnog pokreta protiv aparthejda (Ibid., 5). S druge strane, studije konflikta razvile su se 1960-ih godina tokom Vijetnamskog rata.

Discipline sigurnosnih studija, proizašle su iz međunarodnih odnosa kao samostalno akademsko područje, razvile su se tokom kasnog hladnoratovskog i posthladnoratovskog razdoblja. Međutim dvije ključne transformacije sigurnosnih studija danas, odnose se na koncepte humane sigurnosti² i sekuritizacije³ (ibid., 6-7). Upravo se kroz kontekst humane sigurnosti determinirala veza razvoja sa sigurnosti. Došlo je do spoznavanja ekonomskih i društvenih dimenzija sigurnosti, što će se prožimati kroz izvještaj Svjetske banke iz 2011. godine pod nazivom „Konflikt, sigurnost i razvoj“ (ibid., 7).

Nakon što smo se upoznali s historijskim pregledom nastanka razvojnih studija u prethodnom poglavlju, ovdje ćemo ukazati na vezu s preostalim trima znanstvenim disciplinama jer su razvojne studije prošle kroz niz vrlo različitih vrsta odnosa s područjima mira, konflikta i sigurnosti. U početku se razvoj kao praksa smatrao i teoretizirao kao suprotnost ratu i nasilju.

2 Humana sigurnost, se prvi put spominje u izvještaju UNDP-a iz 1994. godine. Ona predstavlja kontrapunkt državno-centričnoj sigurnosti jer je referentni objekt humane sigurnosti pojedinac i prijete koje su usmjerene ka njemu.

3 Sekuritizaciju kao koncept vezemo za Kopenhašku školu sigurnosnih studija. Definiramo je kao situaciju kada se problem postavi kao da predstavlja egzistencijalnu prijetnju određenom referentnom objektu, tradicionalno ali ne nužno državi, njenoj vladi, teritoriju i društvu (Buzan, Waever i de Wilde prema Collins, 2010: 134).

Ujedno, razvoj je bila i praksa koja je došla nakon završetka rata i stvari su se „vraćale u normalu“. Takvi pojednostavljeni pojmovi bili su osporeni tokom 1960-ih i 1970-ih godina od Johana Galtunga i Denisa Gouleta. Međutim, uobičajena mudrost bila je jednostavna – nakon završetka rata razvoj bi stigao da popravi štetu, „potjera” zemlju prema ekonomskom rastu, prosperitetu, iskorjenjivanju siromaštva i demokratiji (ibid., 8). Hintjens i Žarkov (ibid., 9), ipak, navode i drugi kontekst

Devedesete su donijele izazove pojednostavljenim suprotnostima između „normalnog“ razvoja i rata, te povezivanju razvoja s mirom, razvoj se počeo posmatrati i kao potencijalno nasilan oblik promjene, potičući raseljavanje, a ne osiguravanje rasta i preraspodjele, novo stoljeće rezultiralo je primjenom koncepta sekuritizacije na razvoj i posljedično odmicanje od klasične zabrinutosti razvoja sa siromaštvom, prema sigurnosnim mjerama i mjerama za smanjenje rizika.

U nastavku je bitno postaviti par ključnih pitanja: kakva je uzročno-posljedična veza održivog razvoja, oružanog konflikta i sigurnosti? Možemo li teoriju demokratskog mira posmatrati kao neksus održivog razvoja i sigurnosti? Može li održivi razvoj spriječiti oružani konflikt? Kakve su to posljedice oružanog konflikta?

Ako se osvrnemo na koncept humane sigurnosti, koji smo ranije elaborirali i koji uočava uzročno-posljedičnu vezu između konflikta i razvoja, kao primjer navodi se Afrika. Danas se najviše oružanih konflikata vodi u siromašnim zemljama, do početka 21. stoljeća ubijeno je više ljudi u ratovima u Africi nego u ostatku svijeta, većina oružanih konflikata trenutno se vodi u Africi. Izgledi za postizanje mira ugroženi su kombinacijom rastućeg siromaštva, pada BDP-a po glavi stanovnika, smanjenjem pomoći, slabom upravom, vanjskom intervencijom, izobiljem jeftinog oružja i gorkih iskustava iz prošlih ratova (Collins, 2010: 116).

Ono što je najvažnije, kako je to Collins uočio, kada govorimo o uzročno-posljedičnoj vezi održivog razvoja i konflikta jest: „Povezanost između razvoja i konflikta nije važna zbog toga što izaziva etička pitanja o ljudskoj patnji, nego i zbog toga što njezina česta posljedica, takozvano propadanje države, ima strašne lokalne, regionalne i globalne posljedice” (ibid.). Bitno je naglasiti da, kada govorimo o razvoju mislimo o formi razvoja koji nazivamo „održivi razvoj“, koji je upravo sekuritizirani

u konceptu humane sigurnosti, koji je povezoao nedržavne aktere i multilateralne aktere, stvorio nove načine koordinacije i centralizacije koje imaju ljudsko biće a ne države kao referentni objekt sigurnosti (Duffield, 2006: 19). Ako govorimo o teoriji demokratskog mira, koja ističe da su demokratije obično između sebe miroljubive, odnosno da ne ratuju, jedno od objašnjenja teorije demokratskog mira upravo se povezuje s razvojem, a to je da je kombinacija demokratije i otvorene ekonomije i društva ono što stvara taj rezultat – nije samo demokratija, već je kombinacija ona koja to uspijeva (Collins, 2010: 46). Možemo zaključiti da je upravo prosperitet, razvoj, taj koji je doveo do miroljubivosti, a ne samo oblik vlasti. Ovakvo objašnjenje navedene teorije ide u prilog tome da održivi razvoj zaista može biti prevencija oružanog konflikta.

U nastavku ćemo se fokusirati upravo na održivi razvoj kao potencijalni alat za prevenciju oružanog konflikta, kao i posljedice koje oružani konflikt donosi. Jer, kako kaže ustaljena sintagma, *nema razvoja bez sigurnosti, nema sigurnosti bez razvoja*. U savremenom dobu ne možemo više sigurnost ili mir posmatrati a da izuzmemo značaj razvoja. Tako autorica Tschirgi (2006: 39) ukazuje na sljedeće:

Prije samo nekoliko godina bilo je neobično da kreatori politike govore o razvoju i sigurnosnoj politici⁴ u istom dahu, danas vrijedi obrnuto kreatori nacionalne politike govore o 3D – diplomatija, razvoj i odbrana. ili 4-D, uključujući demokratizaciju, slično Ujedinjene nacije, Evropska unija i Afrička unija, između ostalih, ukazuju na potrebu za integriranom sigurnosnom i razvojnom politikom.

Da razvoj ima ulogu u prevenciji oružanog konflikta, ukazuje i izvještaj Komisije za humanu sigurnost iz 2003. godine, gdje se ističe da je sigurnost ljudi diljem svijeta međusobno povezana – kao i da današnji globalni tokovi roba, usluga, finansija i ljudi, politička liberalizacija i demokratizacija otvaraju nove mogućnosti, ali i nove krivulje, kao što su političke i ekonomske nestabilnosti i sukobi unutar država. Više od 800.000 ljudi godišnje izgubi život zbog nasilja, oko 2,8 milijardi pati od siromaštva, lošeg zdravlja, nepismenosti i drugih bolesti, *konflikt i siromaštvo međusobno su*

⁴ Pod sigurnosnom politikom podrazumijevamo jedinstven političko-filozofski, ideološki, državno-politički, državno-nacionalni, nacionalni, vojno-politički, pa i naučni pogled na pitanja rata, sigurnosti i odbrane – skup osnovnih opredjeljenja i rješenja o organiziranju i pripremanju države, društva, nacije, pokreta, za odbranu i zaštitu u ratu i drugim oblicima ugrožavanja (Beridan, 2008: 30).

povezani, siromaštvo ima mnogo uzročno-posljedičnih veza s nasiljem, iako ih treba pažljivo posmatrati i ispitati.

Studija „Glasovi siromašnih“, koju je provela Svjetska banka 2005. godine sa 60.000 ljudi u 60 država, pokazala je da siromašni na dobrobit gledaju holistički i razmišljaju o sigurnosti – uz fizičko i materijalno blagostanje, slobode izbora i djelovanja – kao bitne za njihov život. Ipak, studija je također pokazala da su njihovi životi bili često ugroženi nesigurnošću, kontinuiranim porodičnim i društvenim nasiljem prijeteći njihovoj dobrobiti (ibid., 45). Naravno, nećemo negirati da oružane konflikte i nesigurnost uzrokuje i mnoštvo drugih faktora, poput borbe za teritorije i prirodne resurse. Međutim, činjenica je da nasilni sukobi često nastaju u najnerazvijenijim područjima svijeta (kao što su planinska područja), koja su geografski udaljena, ekonomski marginalna, politički nemoćna, kulturno izolirana i socijalno isključena iz procesa nacionalnog i regionalnog razvoja. Više od milijardu ljudi živi u zemljama s niskim dohotkom koje nisu u stanju održati politike upravljanja i institucije potrebne za postizanje rasta, rizici od oružanih sukoba u tim zemljama rastu kako ekonomije propadaju (FAO, 2005).

Prema tome, korelacija između nedostatka sigurnosti i nerazvijenosti je dobro uspostavljena. Tschirgi (2006: 52) navodi da je razdoblje od kraja hladnog rata donijelo prilike i nove prijeteće zemljama u razvoju, globalizacija, liberalizacija tržišta, demokratizacija, uveliko su utjecali na domaće uvjete u zemljama u razvoju – naizmjenično stvarajući dodatni pritisak ili potencijalne sigurnosne ventile.

Nakon elaboriranja uzročno-posljedične veze oružanog konflikta, sigurnosti i održivog razvoja, bitno je istaći posljedice koje donosi oružani konflikt kako bismo još jednom uvidjeli navedenu vezu i podsjetili se na destrukciju kao posljedicu konflikta. U nastavku ćemo posljedice taksativno nabrojati (Komitet za svjetsku sigurnost hrane, 2005):

- utjecaj na sredstva za život pojedinca i na ekonomiju u cjelini;
- stvaranje nesigurnosti hrane;
- utjecaj na pružanje socijalnih usluga;
- povećavanje siromaštva i gladi;
- povećavanje smrtnost djece i majki;
- doprinos širenju HIV/AIDS-a, malarije i drugih bolesti;

- utjecaj na preventivne i kurativne mjere;
- utjecaj na okoliš;
- ograničavanje pristupa sigurnoj vodi i sanitarnim uvjetima;
- potkopavanje upravljanja.

Ciljevi održivog razvoja

Odlučni smo njegovati miroljubiva, pravedna i uključiva društva bez straha i nasilja, ne može biti održivog razvoja bez mira niti mira bez održivog razvoja (Agenda 2030 za održivi razvoj).

Nakon što smo elaborirali uzročno-posljedičnu vezu održivog razvoja, oružanog konflikta i sigurnosti, bitno je da se upoznamo i s ciljevima održivog razvoja, kao i to da prepoznamo koji su ciljevi unutar Agende 2030 upravo ti u čijem se fokusu nalazi mir, sigurnost i prevencija oružanog konflikta. Ciljeve održivog razvoja bitno je prikazati jer nam ukazuju na neksus održivog razvoja i mira, oni nam upravo mogu biti putokaz ka pozitivnom miru. Prije nego što krenemo s elaboriranjem ciljeva održivog razvoja, kratko ćemo se upoznati s dokumentom pod nazivom *Transformacija našeg svijeta: Agenda održivog razvoja do 2030. godine*⁵ u kojoj su navedeni ciljevi održivog razvoja. Već u preambuli navedene agende možemo uočiti sljedeće:

Ova agenda je plan djelovanja za ljude, planet i *prosperitet*, također nastoji *ojačati univerzalni mir* u većoj slobodi, svjesni smo da je *iskorjenjivanje siromaštva* u svim njegovim oblicima i dimenzijama, uključujući *ekstremno siromaštvo*, *najveći globalni izazov* i neizostavan uvjet za *održivi razvoj*, sve zemlje i svi sudionici, djelujući u zajedničkom partnerstvu, provodit će ovaj plan (Agenda održivog razvoja do 2030. godine, 2015).

U agendi se također navodi i značaj ciljeva održivog razvoja:

Sedamnaest ciljeva održivog razvoja i 169 podciljeva koje danas objavljujemo pokazuju razmjere i ambicije ove nove univerzalne agende, nastoje graditi na milenijskim razvojnim ciljevima i dovršiti ono što ovi nisu postigli, nastoje ostvariti ljudska prava svih

⁵ Bitno je istaći da je Agenda održivog razvoja do 2030. godine usvojena 25. 9. 2015. godine Rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija A/RES/70/I.

i postići ravnopravnost spolova i osnaživanje svih žena i djevojčica, oni su integrirani i nedjeljivi te uravnotežuju tri dimenzije održivog razvoja: *ekonomsku, društvenu i ekološku*, ciljevi i podciljevi potaknut će djelovanje u sljedećih petnaest godina u područjima od ključne važnosti za čovječanstvo i planet (ibid.).

Neosporiv značaj agende predstavlja to da je ona rezultat dvogodišnjih intenzivnih javnih konsultacija i angažmana s civilnim društvom i drugim sudionicima diljem svijeta, koji su obratili posebnu pozornost na glasove najsiromašnijih i najugroženijih. 17 ciljeva održivog razvoja prikazan je kroz sliku 1⁶. Ciljeve koje ćemo u nastavku elaborirati su sljedeći: a) *Mir, pravda i jake institucije*; b) *Nema siromaštva*; c) *Kvalitetno obrazovanje*; te d) *Rodna ravnopravnost*. Navedeni ciljevi su upravo oni koji posebno ističu nexus održivog razvoja, mira i sigurnosti, a posebno pozitivnog mira, kojem ćemo se vratiti pri kraju rada. Unutar navedenih ciljeva također postoje određeni podciljevi, koje ćemo taksativno nabrojati, a nakon toga obrazložiti zašto oni upravo ukazuju na nexus održivog razvoja i pozitivnog mira.

Slika 1. Ciljevi održivog razvoja

⁶ Slika s prikazom ciljeva održivog razvoja preuzeta je sa: <http://www.ungc.rs/srb/ciljevi-odrzivog-razvoja> (pristupljeno 23. 4. 2024. godine).

Nekus održivog razvoja, pozitivnog mira i sigurnosti

Značajan cilj održivog razvoja je upravo onaj koji se fokusira na mir, pravdu i jake institucije. Ako pobliže elaboriramo navedeni cilj, unutar njega možemo uočiti još nekoliko podciljeva (Agenda održivog razvoja do 2030. godine, 2015):

- Značajno smanjenje svih oblika nasilja i s njima povezanih stopa smrtnosti posvuda;
- Promicanje vladavine prava na nacionalnoj i međunarodnoj razini i osiguravanje jednakog pristupa pravdi za sve;
- Do 2030. godine značajno smanjenje nezakonitih finansijskih tokova i protoka oružja, jačanje oporavka i povrat ukradene imovine i borba protiv svih oblika organizovanog kriminala;
- Razvijanje učinkovitih, odgovornih i transparentnih institucija na svim razinama;
- Osiguravanje osjetljivog, uključivog, participativnog i reprezentativnog donošenja odluka na svim razinama;
- Jačanje relevantnih nacionalnih institucija, kroz međunarodnu saradnju, za izgradnju kapaciteta na svim razinama, posebno u zemljama u razvoju, za sprečavanje nasilja i borbu protiv terorizma i kriminala.

Slično kao i s prethodnim ciljem, cilj održivog razvoja, koji se odnosi na siromaštvo, unutar sebe također inkorporira određene podciljeve (ibid.), naravno navest ćemo neke od njih u kojima možemo prepoznati vezu s pozitivnim mirom:

- Do 2030. godine barem za polovicu smanjenje udjela muškaraca, žena i djece svih dobi koji žive u siromaštvu u svim njegovim dimenzijama prema nacionalnim definicijama;
- Do 2030. godine osiguravanje da svi muškarci i žene, posebno siromašni i ranjivi, imaju jednaka prava na ekonomske resurse, kao i pristup osnovnim uslugama, vlasništvu i kontroli nad zemljom i drugim oblicima vlasništva, nasljeđu, prirodnim resursima, primjenom novih tehnologija i finansijskih usluga, uključujući mikrofinansiranje.

Kada je riječ o kvalitetnom obrazovanju, koje je izričito bitno za mir, za razvoj pozitivnog mira, navest ćemo sljedeća dva podcilja (ibid.):

- Do 2030. godine osiguravanje da sve djevojčice i dječaci završe besplatno, pravedno i kvalitetno osnovno i srednje obrazovanje, koje vodi do relevantnih i učinkovitih ishoda učenja;
- Do 2030. godine osiguravanje da svi učenici/ice steknu znanja i vještine potrebne za promicanje održivog razvoja, uključujući, između ostalog, kroz obrazovanje za održivi razvoj i održive stilove života, ljudska prava, ravnopravnost spolova, promicanje kulture mira i nenasilja, globalnog građanstva i uvažavanje kulturne raznolikosti i doprinosa kulture održivom razvoju.

Posljednji u nizu ciljeva održivog razvoja koji ćemo elaborirati kroz njegove podciljeve svakako je rodna ravnopravnost. Kao podciljevi u kontekstu rodne ravnopravnosti navest ćemo sljedeće (ibid.):

- Okončavanje svih oblika diskriminacije svih žena i djevojčica posvuda;
- Eliminiranje svih oblika nasilja nad svim ženama i djevojčicama u javnoj i privatnoj sferi, uključujući trgovinu ljudima te seksualne i druge vrste iskorištavanja;
- Osiguravanje punog i učinkovitog sudjelovanja žena i jednake mogućnosti za vodstvo na svim razinama odlučivanja u političkom, ekonomskom i javnom životu.

Korelaciju između ciljeva, podciljeva održivog razvoja i pozitivnog (održivog) mira prepoznala je i *Naša zajednička agenda: Nova agenda za mir* koja je usvojena u julu 2023. godine od Organizacije ujedinjenih nacija, kroz aneks II pod nazivom *Utjecaj nove agende za mir na ciljeve održivog razvoja*. U nastavku ćemo prikazati šta je to navedeni aneks prepoznao, naravno samo za ciljeve i podciljeve koje smo uočili kao ključne kada je riječ o pozitivnom miru, što naravno ne znači da preostali ciljevi i podciljevi nisu od značaja za postizanje mira i prosperiteta. Kada je riječ o cilju *nema siromaštva*, navodi se sljedeća korelacija: „Odlučna akcija za sprečavanje sukoba i traženja mirnih rješenja presudna je za okončanje ekstremnog siromaštva, nacionalna akcija za smanjenje svih oblika nasilja

će također biti ključna za postizanje napretka u ovom cilju” (Nova agenda za mir, 2023: 35).

U kontekstu značaja *kvalitetnog obrazovanja* ističe se sljedeće

Pristup kvalitetnom obrazovanju otežan je sukobima i drugim oblicima organiziranog nasilja, od diskriminacije na temelju spola do širenja malog i lakog oružja, posebno je otežano u kontekstu sukoba, gdje su se strukturne ranjivosti na nasilje dodatno pogoršale, rješavanje svih oblika nasilja, unutar i izvan konteksta sukoba, presudno je za osiguranje kvalitetnog obrazovanja dostupnog svima (ibid.).

Rodna ravnopravnost je također od presudnog značaja za pozitivni mir

Osobito odlučne radnje predložene u ovom sažetku politike, posebno one o ženama, miru i sigurnosti i smanjenju cijena oružja, pomažu u postizanju ciljeva rodne ravnopravnosti, međutim globalni napor da se ubrzaju obaveze rodne ravnopravnosti u svim područjima ostaje preduvjet za održavanje momentuma žene, mir i sigurnost, te u konačnici održivog mira (ibid.).

U konačnici, dolazimo do najznačajnijeg cilja u kontekstu naše teme, a to je: *Mir, pravda i jake institucije*. U aneksu II agende navodi se sljedeća veza s održivim razvojem

Poticanje miroljubivih, pravednih i uključivih društava mora započeti s iskorjenjivanjem nasilja, smanjenjem nezakonitog oružja i streljiva, pod ciljem 16, države članice su se obavezale na značajno smanjenje svih oblika nasilja i s njima povezane stope smrtnosti, nasilje počinjeno od strane organiziranih kriminalnih skupina, bandi, terorista ili nasilnih ekstremista, čak i izvan područja sukoba prijeti životima i sredstvima za život diljem svijeta, rasprostranjena dostupnost malog oružja i streljiva omogućuje to nasilje, doprinosi nesigurnosti i koči održivi razvoj (ibid.).

Unatoč svim naporima, aspiracijama, jednu činjenicu moramo istaći koja nam ipak ukazuje na to da je put do pozitivnog mira još „trnovit“. To je potvrdila i Nova agenda za mir iz 2023. godine

Na pola puta do 2030. godine poklič Agende održivog razvoja da niko ne bude zaostao ostaje aspiracijski, nejednakosti u finansijama, trgovini, tehnologiji i distribuciji hrane i sigurnost se učvršćuju,

ne slabe kroz globalno partnerstvo za razvoj, nejednakost dohotka između najbogatijih i najsiromašnijih nacija povećava se kao rezultat pandemije COVID-19, odnos između nejednakosti i konflikta je nelinearan i nedirektan, ali znamo da nejednakost može voditi konfliktu kada se preklapa s razlikama u pristupu i mogućnostima u definiranim skupinama oko specifičnih identiteta (ibid., 6).

U umreženom svijetu ili kako se često kaže „globalnom selu“ održivi razvoj i mir ne možemo posmatrati kao dvije zasebne kategorije, do sada smo kroz pregled znanstvene literature koja je uključivala pregled ključnih dokumenata, agendi, organizacija, naučnoistraživačkih radova, ukazali na neksus navedenih pojmova, ali i na to koliko naš multilateralni svijet ipak djeluje u pravcu mira. Stoga bismo elaboriranje ove tematske cjeline završili zajedničkim principima i obavezama koje su utkane u Agendu za održivi razvoj do 2030. godine (2015), izdvojiti ćemo jednu od njih

Održivi razvoj ne može se ostvariti bez mira i sigurnosti; a mir i sigurnost bit će ugroženi bez održivog razvoja, nova agenda prepoznaje potrebu za izgradnjom miroljubivih, pravednih i uključivih društava koja pružaju jednak pristup pravdi i koja se temelji na poštovanju ljudskih prava (uključujući pravo na razvoj), na učinkovitoj vladavini prava i dobrom upravljanju na svim razinama i transparentne, učinkovite i odgovorne institucije, faktori koji dovode do nasilja, nesigurnosti i nepravde, kao što su nejednakost, korupcija, loše upravljanje i nedopušteni finansijski tokovi i protok oružja, obrađuju se u Agendi.

Kao jedan od principa navodi se i podrška u naporima za rješavanje ili sprečavanje sukoba i pružanje podrške postkonfliktnim zemljama, uključujući osiguravanje da žene imaju ulogu u izgradnji mira i države, kao i poduzimanje učinkovitih mjera i radnji u skladu s međunarodnim pravom kako bi se uklonile prepreke potpunom ostvarenju prava na samoodređenje naroda koji žive pod kolonijalnom i stranom okupacijom, koje i dalje negativno utječu na njihov ekonomski i društveni razvoj, kao i njihovu okolinu.

Održivi (pozitivni) mir za održivi razvoj

Prije samog zaključka neophodno je da detaljnije analiziramo pojam pozitivnog (održivog) mira i ukažemo na njegov značaj i naučno razumijevanje. Bitno je još jednom istaći da u ovom radu ne govorimo

o miru koji predstavlja odsustvo rata ili nasilja, ili miru koji najčešće posmatramo kroz mirovne sporazume – što se u mirovnim studijama klasificira kao politički pojam mira. Prema Institutu za ekonomiju i mir (2015), pozitivni mir „predstavlja ambicioznu konceptualizaciju usmjerenu prema budućnosti mira koji nadilazi sukobe i nasilje, stvara bolje ekonomske i društvene ishode, kao i smanjenje broja pritužbi i razine nasilja povezane s njima“.

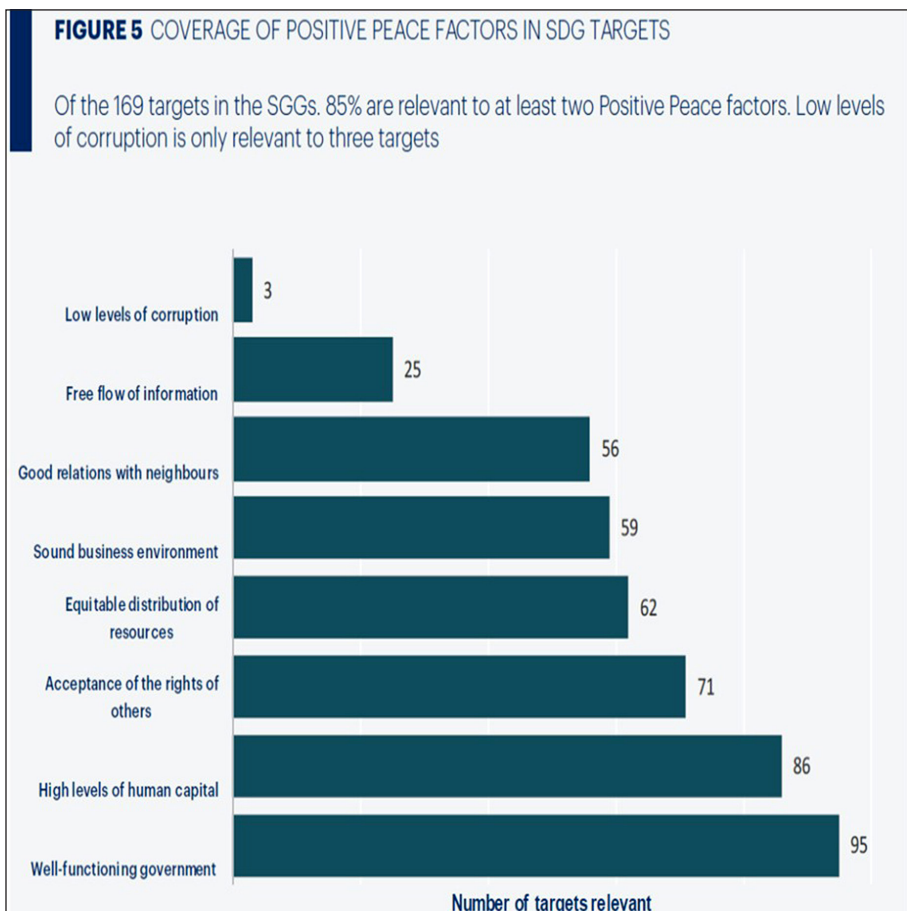
Pozitivni mir se također ogleda kroz *ponašanja, institucije i strukture koje „podupiru“ mirna društva*, te obuhvaća i sveobuhvatnu taksonomiju na osam stupova, koji su različiti, ali međusobno povezani. Osam stupova pozitivnog mira, koji su razvili u Institutu za ekonomiju i mir su: a) *dobro funkcioniranje vlada*, b) *zdravo poslovno okruženje*, c) *niske razine korupcije*, d) *prihvatanje prava drugih*, e) *visoka razina ljudskog kapitala*, f) *dobri međususjedski odnosi*, g) *slobodan protok informacija*, h) *pravedna distribucija resursa*.

Pozitivni mir empirijski je izveden pomoću Instituta za ekonomiju i mir – IEP (2015: 2) putem statističkih analiza u različitim zemljama mjerenjem ekonomskog i društvenog napretka kako bi se utvrdilo koji faktori imaju statistički značajnu povezanost s odsutnošću od nasilja, mjeri se *Indeksom pozitivnog mira* (PPI) koji se sastoji od 24 kvalitativna i kvantitativna pokazatelja koji obuhvaćaju osam stupova pozitivnog mira. PPI pokriva 162 zemlje, odnosno 99,5% svjetske populacije. Kao primjer, visoka razina ljudskog kapitala može djelovati kao pokretač ekonomskog rasta, dok jako poslovno okruženje može biti pokretač poboljšanja obrazovanja. Analiza korupcije pokazuje da 80% zemalja koje imaju lošu ocjenu u niskim razinama korupcije također postižu loše ocjene u visokim razinama ljudskog kapitala, ističući međusobno povezanu prirodu stupova. Međutim, nas zanima kakav je zapravo odnos između stupova pozitivnog mira koji se koriste kod mjerenja, s jedne, te ciljeva održivog razvoja (SDG), s druge strane. IEP-ov indeks pozitivnog mira mjerni je alat za konceptualiziranje, praćenje i podržavanje ključnih pokretača mira. PPI pokazuje da postoji jaka korelacija između pozitivnog mira i ciljeva održivog razvoja. Dakle ovo dokazuje da ne bi bilo održivog mira bez održivog razvoja i obratno.

Možemo zaključiti sljedeće: Od 169 podciljeva održivog razvoja mnogi su usmjereni na rješavanje pokretača nasilja, a što odgovara pozitivnom miru prema IEP-u, odnosno IPP. IEP označava fokus na pokretače mira

u okviru cilja 16, uključujući upravljanje, nejednakosti i institucije, kao pozitivni mir ili stavove, institucije i strukture koje stvaraju i održavaju miroljubiva društva. Ishod cilja 16 je pozitivni mir, koji je empirijski razvijen okvir koji uključuje 8 stupova. Cilj 16 neodvojivo je povezan sa ostalim ciljevima i ne odnosi se samo na zemlje pogođene sukobima. 85% od 169 podciljeva je relevantno za najmanje dva stupa pozitivnog mira. Niske razine korupcije relevantne su za tri podcilja, dok su visoke razine ljudskog kapitala i dobro funkcioniranje vlada relevantne su za više od polovice od ukupnog broja podciljeva. Razlog tome je što su navedeni stubovi najneposrednije povezani s razvojnim ishodima i upravljanjem potrebnim za postizanje učinkovite distribucije usluga. Za ilustriranje ovog zaključka koristimo se grafičkim prikazom „Pokrivenost stupova pozitivnog mira u ciljevima održivog razvoja“ (Slika 2).

Slika 2: Pokrivenost stupova pozitivnog mira u ciljevima održivog razvoja.

Zaključak

Pozitivni (održivi) mir ipak ostaje nedostižno obećanje za mnoge diljem svijeta. Oružani konflikti nastavljaju izazivati uništenja, dok su njihovi uzroci postali složeniji i teži za riješiti, zbog čega se težnja za pozitivnim mirom može učiniti kao utopija. Oružani konflikti, kao što smo mogli uočiti kroz rad, imaju dramatično negativan učinak na postizanje ciljeva održivog razvoja. Jedna četvrtina čovječanstva živi u područjima koja su zahvaćena sukobom, sukob je upravo ključni pokretač za više od 108 miliona raseljenih lica, dvostruko veći broj raseljenih lica u odnosu na prije deset godina, što nam ukazuje da bez dramatičnog smanjenja oružanih sukoba, nasilja i širenja oružja Agenda 2030 ostat će nedostižna za veliki dio čovječanstva (Nova agenda za mir, 2023).

Prevenција oružanog konflikta i održivi razvoj stoga su međusobno povezani i uzajamno osnažujući, puno ostvarenje Agende 2030 i ciljeva održivog razvoja ključni su jer su i jedno i drugo u konačnici način da se sveobuhvatno bavimo međusobno povezanim, višedimenzionalnim pokretačima nasilja i nesigurnosti. U realnosti ipak političke odluke i akcije ljudskih bića mogu održati ili „razbiti” nadu za mir. Zar rat nije izbor? Izbor da posegnemo za oružjem umjesto dijalogom, za prisilom umjesto pregovorima, za nametanjem umjesto uvjeravanjem. Mir također može biti izbor, pogotovo pozitivni mir koji opisuje optimalno okruženje za čovjekov potencijalni procvat. Na to nam upravo ukazuje i Izvještaj pozitivnog mira za 2024. godinu, gdje se ističe da su društva, države s većim razinama pozitivnog mira, otpornija, imaju snažnije ekonomije, bolje rezultate u pogledu ekoloških mjera, veću razinu sreće i blagostanja, jače mjere socijalne kohezije, kao i veće zadovoljstvo životnim standardom.

Ohrabrujući su i nalazi u Izvještaju za pozitivni mir iz 2024. godine, koji ukazuju na sljedeće: između 2013. i 2022. godine više država se poboljšalo u pozitivnom miru nego što se pogoršalo, poboljšanja su se desila u sljedećim stupovima pozitivnog mira: slobodan protok informacija, pravednost u distribuciji resursa, prihvaćenje prava drugih i visoke razine ljudskog kapitala, dok se pozitivni mir na globalnom nivou poboljšao za 1% od 2013. do 2022. godine. Sublimirajući neksus održivog razvoja i pozitivnog mira, možemo zaključiti da nam je pozitivni (održivi) mir potrebniji nego ikad. Kada se zapitamo šta mi kao pojedinci možemo danas učiniti za mir, možemo se prisjetiti da globalna promjena počinje malom promjenom: postupci samo jedne osobe mogu imati dubok utjecaj na mnoge, ili, kako je to Mahatma Gandhi rekao: „Budi promjena koju želiš vidjeti u svijetu.“

Literatura

- Agenda održivog razvoja. (2030). Zvanična stranica Ujedinjenih nacija, <https://sdgs.un.org/2030agenda> (pristupljeno 03.05.2024. godine).
- Beridan, I. (2003). *Konflikti*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Beridan, I. (2008). *Politika i sigurnost*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Beridan, I., Kreso, M. i Tomić, I. (2001). *Leksikon sigurnosti*. Sarajevo: DES.
- Bunse, S. i Delgado, C. (2024). *Promoting peace through climate-resilient food security initiatives*. Stockholm: SIPRI. Dostupno na: <https://www.sipri.org/publications/2024/sipri-policy-papers/promoting-peace-through-climate-resilient-food-security-initiatives> (pristupljeno 28.04.2024. godine).
- Carbonnier, G., Haan, L., Mellet, A. & Monks J. (2017). "Towards a Renewed Vision of Development Studies". *Open Edition Journals*, 8 (1): 1-41.
- Collier, P. (2004). *Development and Conflict*. Oxford: Centre for the Study of African Economies, Department of Economics Oxford University.
- Collins, A. (2010). *Savremene sigurnosne studije*. Zagreb: Politička kultura.
- Ćurak, N. (2016). *Rasprava o nasilju i miru: Geopolitika rata – Geopolitika mira – Studije mira*. Sarajevo: Buybook.
- Debraj, R. i Esteban, J. (2017). "Conflict and Development". *The Annual Review of Economics*, (9): 264-293.
- Duffield, M. (2006). "Human security: linking development and security in age of terror", 11-39. U *New Interfaces between Security and Development*, Klingebiel, S. (ed). Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik.
- Heffermehl, F. (2001). *Mir je moguć*. Beograd: Beogradski krug – biblioteka Krug.
- Hintjens, H. i Žarkov, D. (2015). *Conflict, Peace, Security and Development*. New York: Routledge.

Izveštaj pozitivnog mira za 2024. godinu. Dostupno na: <https://www.economicsandpeace.org/reports/>, (pristupljeno 5.5.2024. godine).

Izveštaj za humanu sigurnost iz 2003. godine. Zvanična stranica Ujedinjenih nacija. Dostupno na: <https://digitallibrary.un.org/record/503749?v=pdf>, (pristupljeno 22.4.2024. godine).

Lončar, J. (2019). „Globalizacija i/ili održivi razvoj”. *Geografski horizont*, (2): 7-16.

Nova agenda za mir. (2023). Zvanična stranica Ujedinjenih nacija. Dostupno na: <https://www.un.org/en/our-work/maintain-international-peace-and-security> (pristupljeno 3.5.2024. godine).

Osam stubova pozitivnog mira. Dostupno na: <https://www.energypeacepartners.com/positive-peace>, (pristupljeno 27.4.2024. godine).

Richmond, O. (2014). *Peace: A very short introduction.* New York: Oxford University Press.

Slika 1. *Ciljevi održivog razvoja.* Dostupno na: <http://www.ungc.rs/srb/ciljevi-odrzivog-razvoja>, (pristupljeno 23.4.2024. godine).

Slika 2. *Pokrivenost stupova pozitivnog mira u ciljevima održivog razvoja.* Dostupno na: <https://www.nonviolenceny.org/post/sustainable-development-goals-and-positive-peace>, (pristupljeno 27. 4. 2024. godine).

Svjetski samit UN-a. Zvanična stranica Ujedinjenih nacija. Dostupno na: <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2005>, (pristupljeno 22.4.2024. godine).

Šta je održivi razvoj? Zvanična stranica Ujedinjenih nacija- Dostupno na: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2023/08/what-is-sustainable-development/> (pristupljeno 15.4.2024. godine).

Tschirgi, N. (2006). "Security and development policies: untangling the relationship", 39-69. U *New Interfaces between Security and Development*, Klingebiel, S. (ed). Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik.

Zvanična stranica Instituta za ekonomiju i mir. Web adresa: <https://www.economicsandpeace.org/>, (pristupljeno 4.5.2024. godine).

Zvanična stranica Mreže nenasilja. Web adresa: <https://www.energypeacepartners.com/positive-peace>, (pristupljeno 27.4.2024).

Zvanična stranica Organizacije za prehranu i poljoprivredu. Dostupno na: <https://www.fao.org/home/en> (pristupljeno 22.4.2024. godine).

Security-Development Nexus: Sustainable Development as a Prevention of Armed Conflict and a Pathway to Positive Peace

Abstract: The focus of this paper will be on researching the nexus between peace, security and sustainable development, but also the impact that sustainable development can have on armed conflicts. It is important to point out that in this paper, we will look at sustainable development as a prevention of armed conflict, but also as a signpost to positive peace. In the modern age, we no longer see peace only as the absence of war or as the absence of violence. We now observe and define peace through a broader approach, which connects peace with: justice, freedom, human rights, democracy, security and, sustainable development. Peace, when thought of as comprising these concepts, is defined as positive peace, a concept which was established in the literature of peace studies and political sciences by the Norwegian scientist Johan Galtung. The aim of this paper will be to indicate the importance of sustainable development, security and the prevention of armed conflict in the context of contributing to the spread and development of positive peace. We do not live in a peaceful world, on the contrary, we live in a world of crisis, instability and conflict. Such a restless world undermines sustainable development and is at odds with building peace. Through the paper we will research the following thematic units: the inextricable link between positive peace and sustainable development, elaboration of terms such as peace/positive peace, security, armed conflict, sustainable development, elaboration of international development studies, elaboration of the impact of armed conflict on sustainable development, pointing out the nexus between four scientific disciplines, presenting the consequences of conflict and looking at development as a prevention of armed conflict. In addition, we will list the goals of sustainable development, through which we will show the nexus of sustainable development, peace and security, and finally we will show why sustainable development can be a signpost to positive peace. Peace and sustainable development are vital for a prosperous and stable world and that is why they are inextricably linked.

Key words: positive peace, sustainable development, security, armed conflict, international development studies

Međunarodna pomoć za razvoj u kontekstu jačanja sigurnosti pravosudnih institucija i nosilaca pravosudnih funkcija u BiH s ciljem očuvanja vladavine prava

MAHIR SMAILBEGOVIĆ¹

*Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Cilj ovog rada je utvrditi značaj međunarodne pomoći za razvoj u kontekstu jačanja sigurnosti pravosudnih institucija i nosilaca pravosudnih funkcija u Bosni i Hercegovini kako bi se postigao adekvatan sigurnosni ambijent u pravosuđu u Bosni i Hercegovini kao trećem stubu vlasti, što će osigurati vladavinu prava. U ovom radu će se razmatrati oblast sigurnosti s posebnim akcentom na sigurnost pravosuđa, a koja je od izuzetnog značaja za rad sudova i tužilaštava. U radu će biti prezentirana uloga Visokog sudskog i tužilačkog vijeća Bosne i Hercegovine. Međunarodna pomoć za razvoj u kontekstu jačanja sigurnosti pravosuđa u BiH je od krucijalnog značaja za pravosuđe u Bosni i Hercegovini, što zahtijeva i buduću podršku međunarodne zajednice kroz projekte pomoći za jačanje kapaciteta.

Gljučne riječi: međunarodna pomoć za razvoj, pravosuđe, sudska policija, vladavina prava, sigurnost

Uvod

Pravosuđe ima posebnu ulogu u društvu jer kao garant pravde koja je temeljna vrijednost u državi u kojoj vlada pravo pravosuđe mora uživati povjerenje javnosti da bi uspješno obavilo svoje dužnosti. Stoga je neophodno zaštititi to povjerenje od svih vrsta napada. Sudije i tužioc i – nosioci pravosudnih funkcija (NPF) kao predstavnici trećeg stuba vlasti – garant su vladavine prava i predstavljaju simbol pravne države. Kada se govori o pravosudnom sistemu u Bosni i Hercegovini (BiH) u novijem periodu, neophodno je osvrnuti se na razdoblje koje je započelo Vašingtonskim sporazumom. Ovaj sporazum doveo je do usvajanja Ustava Federacije Bosne i Hercegovine, koji u posebnoj poglavlju uređuje sudsku

¹ mahir.smailbegovic@fpn.unsa.ba

vlast u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH). Nakon toga, Dejtonski mirovni sporazum, s posebnim naglaskom na Aneks IV – Ustav BiH, dodatno je regulirao određene aspekte sudske vlasti i pravosudnog sistema u BiH.

Važno je istaknuti uvođenje institucije sudske policije, koja predstavlja novitet u pravosudno-sigurnosnom i policijskom sistemu. Sudska policija Federacije BiH prvi put je 1994. godine regulirana Ustavom Federacije BiH, u okviru poglavlja koje se odnosi na sudsku vlast. Ova regulativa je 1996. godine prenesena u zakonske propise. Na temelju tog modela, institucija sudske policije je normativno uređena, a kasnije je, prema istom ili sličnom principu, uspostavljena i na drugim nivoima vlasti u BiH.

Zakonom o sudskoj policiji iz 1996. godine osniva se sudska policija, utvrđuju njena ovlaštenja, ustrojstvo i sredstva za rad, te prava i obaveze, čime se uvodi posebna oblast sigurnosti prepoznata kao sigurnost pravosuđa, koja u ranijoj praksi nije bila dovoljno istražena oblast sigurnosti.

Ovaj rad djelimično predstavlja obradu magistarskog rada o temi „*Sigurnost pravosuđa u Federaciji Bosne i Hercegovine – mogućnosti i ograničenja*“ (Smailbegović, 2022), gdje su dijelovi tog rada prilagođeni specifičnim ciljevima ovog istraživanja kako bi se obradio pojam sigurnosti, kao i koncept sigurnosti pravosuđa, uz dodatne elaboracije. Na ovu analizu nadovezuje se dio rada koji analizira i elaborira međunarodnu pomoć za razvoj u kontekstu jačanja sigurnosti pravosudnih institucija i nosilaca pravosudnih funkcija, čime se doprinosi širem razumijevanju uloge međunarodne zajednice u očuvanju i jačanju vladavine prava u BiH.

Da bi država građanima osigurala pravnu sigurnost, kao preduvjet nosiocima pravosudnih funkcija mora se osigurati da djeluju bez straha i prijatni od strane pojedinaca i organiziranih grupa. Stoga je potrebno kontinuirano jačati kapacitete sudskih policija u BiH koje su direktni akteri u očuvanju sigurnosnog ambijenta u pravosudnim institucijama.

Bosna i Hercegovina, kao država u tranziciji, zahvaljujući međunarodnoj pomoći za razvoj, poput transfera znanja i prenošenja iskustava, finansijskoj pomoći i sl., jača neophodne kapacitete i teži ka sopstvenom razvoju, odnosno napretku. U ovom radu bit će prikazan značaj međunarodne pomoći za razvoj u kontekstu jačanja sigurnosti pravosudnih institucija i NPF-a u BiH sa ciljem očuvanja vladavine prava.

Međunarodna pomoć za razvoj

Međunarodna razvojna pomoć u savremenom kontekstu podrazumijeva podršku koju razvijene zemlje pružaju zemljama u razvoju kako bi im pomogle da dostignu viši nivo blagostanja i napretka. Ova pomoć obično uključuje finansijsku podršku od vlade zemlje koja je inicira, ali je važno razumjeti širi okvir razvojne pomoći, koja obuhvata i transfer znanja, razmjenu iskustava, podršku u razvoju civilnog društva te pomoć u oblikovanju javnih politika. Iako neki autori tvrde da veće i politički moćnije države članice Evropske unije koriste razvojnu pomoć kao alat za ostvarivanje vlastitih interesa i vanjskopolitičkih ciljeva, za zemlje u tranziciji, poput BiH, međunarodna pomoć ostaje ključna za njen opstanak, napredak i razvoj. Bez nje BiH ne bi mogla ostvarivati značajan napredak.

U knjizi *The Development of Aid* Gerard Van Bilzen ukazuje na to da su Sjedinjene Američke Države već četrdesetih godina prošlog stoljeća počele koristiti pojmove poput „saradnje“ i „pomoći“, s posebnim naglaskom na Latinsku Ameriku. On navodi da ovaj termin postaje još važniji nakon završetka Drugog svjetskog rata, kada je predsjednik Harry Truman u svom uvodnom govoru spomenuo „pomoć nerazvijenim područjima“. Pojam se uvodi u diskurs Ujedinjenih naroda od njihovog osnutka, a radna grupa koju je imenovao prvi generalni sekretar Trygve Lie u svom izvještaju iz 1951. godine koristi termin razvojne pomoći, navodeći je kao „pomoć nerazvijenim zemljama za raspodjelu bespovratnih sredstava u određene svrhe“. U rezoluciji 520 Ekonomsko-socijalno vijeće Ujedinjenih naroda pozvano je da izradi plan koji je dostavljen Generalnoj skupštini 1953. godine, a koji je uključivao osnivanje posebnog fonda za bespovratna sredstva i dugoročne zajmove s niskim kamatama za slabo razvijene zemlje čim to okolnosti dozvole.

Pojam sigurnosti u kontekstu pravosuđa

Prema Grizoldu (1992: 65) „Sigurnost je stanje u kojem je osiguran uravnotežen fizički, duhovni, duševni i materijalni opstanak pojedinca i društvene zajednice u odnosu prema drugim pojedincima, društvenoj zajednici i prirodi“.

Riječ sigurnost potječe od latinske riječi *securitas*, -ātis, koja označava „izvjesnost“ ili „jasno i pouzdano znanje o nečemu“. Zbog širokog spektra

značenja teško je postići opšteprihvaćenu definiciju sigurnosti. U suštini, sigurnost se odnosi na stanje u kojem se nešto ili neko osjeća zaštićeno i bezbjedno. Ovaj pojam koristi se u različitim kontekstima i za različite svrhe, bilo da se radi o pojedincima, organizacijama, vladama ili naučnoj zajednici. U najširem smislu, sigurnost može biti shvaćena kao odsustvo nesigurnosti ili odsustvo stvarne prijetnje po pojedinca ili društvo.

Pojam sigurnosti podrazumijeva stepen zaštićenosti ljudi od različitih oblika njihova ugrožavanja, zaštitu materijalnih i kulturnih dobara u ličnoj i društvenoj svojini, zaštitu društva i njegovih vrijednosti, cjelokupnu zaštitu države od svih vidova njenog ugrožavanja, a naposljetku sigurnost podrazumijeva stepen zaštite od ugrožavanja na planetarnom i kosmičkom nivou života općenito i ljudskog roda u cijelosti (Beridan, 2001: 348).

Za Abazovića (2002: 250) „unutrašnja sigurnost se odnosi na unutrašnje stanje društva ili države, dok vanjska sigurnost znači odsustvo opasnosti ili prijetnji od strane drugih država“.

Sigurnost kao osnovno egzistencijalno pitanje ljudske zajednice vremenom je odvojena od drugih društvenih djelatnosti, a sve s ciljem ostvarivanja zajedničkih interesa grupe, nacije ili države. Objedinjavanjem naznačenih društvenih djelatnosti u sistemu nacionalne sigurnosti država pokušava osigurati vlastitu opstojnost, egzistenciju i funkciju, odnosno povećati otpornost od različitih oblika (vanjskih i unutrašnjih) ugrožavanja i povećati kvalitet života cjelokupnog društva (Cikotić i dr., 2018: 39).

Jasno definiranje pojmova sigurnosti i zaštite omogućava bolje razumijevanje okolnosti i olakšava kreiranje okruženja koje podržava nesmetano funkcioniranje sudske vlasti kao temeljnog stuba vladavine prava. U tom smislu, sigurnost se može sagledati kroz koncept javne sigurnosti, koja obuhvata sveobuhvatnu sigurnost zajednice i pojedinaca unutar nje. Posebno je važno osigurati uvjete u kojima će pojedinci zaduženi za donošenje ključnih odluka za funkcioniranje zajednice raditi u bezbjednom okruženju, slobodni od pritisaka i bilo kakvih uticaja.

Usvajanjem Zakona o sudskoj policiji 1996. godine u Federaciji BiH ustanovljena je specifična oblast sigurnosti, poznata kao sigurnost pravosuđa, koja do tada nije bila dovoljno istražena niti razvijena u okviru sigurnosnih praksi.

Da se radi o „posebnoj oblasti sigurnosti“ potvrđuje i činjenica da je ovo pitanje od krucijalnog značaja i važnosti za rad sudova i tužilaštava (pravosudnih institucija), odnosno za rad NPF-a, od kojih bez prethodno stvorenog adekvatnog sigurnosnog ambijenta u radu nije moguće očekivati poštivanje osnovnih principa nezavisnosti, nepristrasnosti i efikasnosti, pa se samim tim ne može očekivati ni visok stepen vladavine prava (Smailbegović, 2022: 4).

Funkcionalan i siguran sistem pravosuđa u BiH kao garant vladavine prava

U pogledu nadležnosti i unutrašnje organizacije, pravosuđe u BiH organizirano je u četiri izrazito nezavisna sistema (državni nivo, dva entiteta i Brčko distrikt BiH), što često ometa mogućnost rješavanja sukoba nadležnosti između državnih i entitetskih pravosudnih institucija. Takva organizacija pravosuđa posljedica je činjenice da nijedna od državnih nadležnosti u Ustavu čak ni indirektno ne podrazumijeva državnu prerogativu nad uređenjem pravosuđa ili bilo kojeg njegovog dijela. Jedino državno pravosudno tijelo koje je propisano Ustavom je Ustavni sud BiH. 2004. godine uspostavljeno je Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH (VSTVBiH) s nadležnošću za cjelokupno pravosuđe u BiH, kao samoregulatorno tijelo koje ima kao svoj glavni cilj očuvanje nezavisnosti i nepristrasnosti pravosuđa u cijelosti.

Ključne institucije pravosudnog sistema koje djeluju u skladu s principima vladavine prava, nezavisnosti i zaštite prava građana u svakoj državi, pa i BiH, predstavljaju sudovi i tužilaštva, dok su NPF ključne osobe u pravosudnom sistemu koje imaju centralnu ulogu u osiguranju pravde, zaštiti zakona i vladavini prava.

Ljudska prava su prava koja pripadaju svakoj osobi samim činom rođenja, bez obzira na spol, rasnu ili etničku pripadnost, odnosno pripadaju svakom ljudskom biću. Ljudska prava su univerzalna (primjenjiva svugdje) i egalitarna (ista za sve). Mogu postojati kao prirodna ili zakonska prava u lokalnom, regionalnom, državnom ili međunarodnom zakonu.

Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda usvojena je 1950. a stupila je na snagu 1953. godine i prvi je ikada obavezujući međunarodni dokument u oblasti ljudskih prava. BiH je 12. jula 2002. godine ratifikovala Evropsku konvenciju, ali je jedinstven primjer primjene

Evropske konvencije i prije ratifikacije, i to u skladu s Dejtonskim mirovnim sporazumom iz 1995. godine. U članu II stav 2. Ustava BiH propisano je da se u BiH „direktno primjenjuju prava i slobode garantovane Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama i njenim protokolima. Ovi akti imaju primat nad svim drugim zakonima“. Kao jedno od prava koje je zaštićeno Evropskom konvencijom i njenim protokolima između ostalih je i pravo na pravičan postupak u građanskim i krivičnim predmetima, i čije poštivanje je u sklopu pozitivne obaveze države, a upravo se od NPF-a očekuje da građanima osiguraju potpuno ostvarenje navedenog prava, što je moguće očekivati samo u sigurnom ambijentu i bez straha za vlastiti život ili život člana porodice, odnosno za imovinu.

Jedna od ključnih uloga pravosuđa je zaštita ljudskih prava i sloboda, a nezavisno i nepristrasno pravosuđe je garant vladavine prava i efikasne borbe protiv svih vidova kriminala, u postupcima gonjenja, procesuiranja i kažnjavanja počinitelja krivičnih djela. Da bi izvršavali ovu odgovornu dužnost koja im je povjerena, potrebno im je osigurati adekvatnu zaštitu jer ako NPF-i nisu adekvatno zaštićeni ili kada je njihov život ili život člana njihove porodice zbog prirode posla kojim se bave u opasnosti tada i njihova profesionalnost postaje upitna. Da bi NPF svoj posao obavljao neovisno i nepristrasno i kao takav bio temelj funkcionalnog pravosudnog sistema u državi i građanima garantovao vladavinu prava, potreban mu je adekvatan sigurnosni ambijent, odnosno garant da zbog posla koji obavljaju, odnosno da zbog odluka koje trebaju donijeti ili su donijeli, ne smiju biti izloženi prijetnjama i napadima.

Konsultativno vijeće evropskih sudija (CCJE) navodi da su sudijama „povjerene najvažnije odluke o životu, slobodi, pravima, dužnostima i imovini građana“ (navodi iz osnovnih principa UN-a, ponovljeni u Pekinškoj deklaraciji; i članovima 5. i 6. Evropske konvencije o ljudskim pravima). Njihova nezavisnost nije prerogativ ili privilegija koja je u njihovom ličnom interesu, već u interesu vladavine prava i onih koji traže ili očekuju pravdu (CCJE, 2021).

Kada govorimo o sigurnosnom ambijentu, isti predstavlja važan segment funkcioniranja pravosuđa, misleći prvenstveno na sigurnost zgrada pravosudnih institucija i sigurnost NPF-a i drugih uposlenika u njima. Za pravilno funkcioniranje i postizanje optimalnih rezultata pravosuđa, pored svih relevantnih elemenata, od ključne važnosti je i sigurnost NPF-a,

članova njihovih porodica, njihove imovine, kao i sigurnost pravosudnih institucija. Stoga svaka vrsta napada, kao i upućene prijetnje ozbiljno ugrožavaju pravosudni sistem, te iz navedenog proizlazi da je sigurnosni ambijent pravosuđa, odnosno NPF-a, članova njihovih porodica, uposlenika pravosudnih institucija, kao i pravosudne institucije, osnovni preduvjet za vladavinu prava i nezavisno i nepristrasno pravosuđe.

Pitanja sigurnosti zgrada pravosudnih institucija i procjene stepena sigurnosti, koja zahtijeva adekvatno stručno znanje, povjereno je nadležnoj sudskoj policiji u BiH. Vodeći se činjenicom da NPF ostatku populacije garantuje zaštitu ljudskih prava i sigurnost, pitanje njihove sigurnosti se ne smije rješavati shodno općem načelu kojim se sigurnost garantuje svim građanima, već u odnosu na njih mora postojati poseban sistem zaštite.

Sudska policija u BiH i njena uloga za sigurno pravosuđe u BiH

Iako se institucija sudske policije često smatra ključnim dijelom sistema sigurnosti pravosuđa, važno je naglasiti da zbog kompleksnog ustrojstva BiH njene nadležnosti nisu ujednačene na svim nivoima vlasti. Na državnom nivou sudska policija je zadužena za sigurnost pravosuđa samo u određenim aspektima, kao što su zaštita objekata pravosudnih institucija BiH te sigurnost sudija, tužilaca i drugih pravosudnih radnika, ali isključivo tokom obavljanja njihovih radnih obaveza, odnosno po mjestu rada.

Kada se razmatraju entitetske institucije sudske policije, može se zaključiti da su organizacija i nadležnosti uglavnom slične, uz napomenu da je novim Zakonom o sudskoj policiji Federacije BiH iz 2020. godine došlo do određenih promjena.

Nadležnosti Sudske policije u Federaciji BiH obuhvataju sve aspekte sigurnosti pravosuđa, jer za razliku od svih drugih institucija sudske policije nadležna je za sigurnost i zaštitu svih zgrada pravosudnih institucija u FBiH, sigurnost i zaštitu NPF-a te članova njihovih porodica po mjestu rada, stanovanja i u pokretu u slučajevima kada je zbog sudijsko-tužilačke dužnosti koju obavljaju ugrožena njihova sigurnost, zaštitu njihove imovine, te u konačnici zaštitu svjedoka koji imaju poseban status u krivičnom postupku. Ovome treba dodati i širok spektar nadležnosti Sudske policije u Federacije BiH u odnosu na posebne odjele Vrhovnog suda Federacije BiH i Federalnog tužilaštva, čija uspostava je definirana Zakonom o

suzbijanju korupcije i organiziranog kriminala u Federaciji BiH. Za razliku od Federacije BiH, od značaja je napomenuti da su nadležnosti Sudske policije Republike Srpske (RS) nešto uže s obzirom na to da su ograničene u segmentu vezanom za sigurnost i zaštitu tužilaštava, te nepotpuno i neprecizno definirane u odnosu na sigurnost i zaštitu sudija i tužilaca izvan mjesta rada (Smailbegović, 2022: 5).

Kao najmanji oblik organiziranja može se ukazati na Sudsku policiju Brčko distrikta BiH (BDBiH) koja je organizirana u okvirima Pravosudne komisije BDBiH i koja u oblasti sigurnosti i zaštite ima isključive nadležnosti u okvirima zgrada pravosudnih institucija BDBiH i NPF-a samo po mjestu rada (ibid.).

Ovakav model organizacije ključan je za ukupno funkcioniranje pravosuđa, ali uzimajući u obzir da slični modeli sigurnosti pravosuđa nisu zastupljeni u regionu, a prisutni su samo u nekoliko zemalja EU i u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) u okviru Maršalske službe, faktori poput složenosti organizacije države, nedostatka iskustva i tranzicijskog perioda usporavaju unapređenje ove oblasti sigurnosti. Ipak, neosporno je da će, s obzirom na uvjete za organizaciju i unapređenje rada pravosuđa tokom procesa pristupanja EU, kao i izazove koje donose složeni oblici organiziranog kriminala i korupcije, biti nužno da ova oblast sigurnosti prođe kroz značajne promjene. Ove promjene će imati za cilj usklađivanje i povećanje efikasnosti sistema kako bi se omogućio brz odgovor na svaki oblik prijetnje ili napada na pravosuđe i njegov integritet.

Sigurnost NPF-a kao pojedinaca u ovom kontekstu predstavlja stanje koje se procjenjuje na temelju stepena ugroženosti, a realizuje se putem redovnog i vanrednog osiguranja. Ova zaštita obuhvata fizičke i tehničke mjere sigurnosti, koje provode nadležne institucije sudske policije ili druge policijske agencije, u skladu s prethodno izvedenim sigurnosnim procjenama.

Specifični izazovi za sudsku policiju u segmentu sigurnosti i zaštite NPF-a, uključuju stalni nadzor kretanja i dešavanja u društvu, s posebnim osvrtom na okolnosti koje ukazuju na ugrožavanje sigurnosti NPF-a, što s druge strane iziskuje budnost sudske policije da bude spremna odgovoriti preventivnim i represivnim mjerama fizičke i tehničke zaštite i dostizanjem visokog nivoa stepena sigurnosti (ibid.).

U posljednjim godinama obim i nasilna priroda krivičnih djela koja se procesuiraju pred pravosudnim institucijama u BiH postali su znatno složeniji i učestaliji. Ovo se odnosi na osumnjičena ili optužena lica koja su odgovorna za teška krivična djela poput organiziranog kriminala, trgovine drogom, trgovine ljudima, ubistava, ratnih zločina, nanošenja teških tjelesnih povreda i sličnih prekršaja, te su zabilježena i djela nasilja i prijetnje upućene NPF-ima koji su angažovani u procesu kaznenog gonjenja počinitelja. „Sigurnosnim procjenama upućenih prijetnji NPF koje provodi sudska policija, tretiraju se one prijetnje koje su izgledne, odnosno one prijetnje koje moraju sadržavati aspekte ozbiljnosti i ostvarivosti prijetnje“ (ibid., 39).

Povećana dostupnost tehnologije i informacija predstavlja i izazov i priliku za efikasnu zaštitu sudskog procesa. Da bi se nosile s tim izazovima, sudske policije moraju kontinuirano unapređivati svoje personalne i materijalne resurse, kao i aktivno učestvovati u obuci svojih službenika te raditi na podizanju sigurnosne kulture među NPF-ima. Ove aktivnosti mogu biti ostvarene uz podršku i finansijsku pomoć međunarodnih organizacija.

Određivanju zaštite i načinu provođenja zaštite u pravilu bi trebale prethoditi sigurnosne procjene koje na visoko profesionalan i ozbiljan način treba provesti policijska agencija nadležna za zaštitu, a u saradnji s policijskim i drugim organima koji imaju direktna ili indirektna saznanja u vezi s ugrožavanjem sigurnosti osobe kojoj se određuju mjere zaštite (Helić et al., 2014: 10).

Kada govorimo o štićenim sudijama i tužiocima, odnosno NPF-u

Potrebno je istaknuti da se ovdje ne radi o tzv. štićenim osobama prema kojima će se mjere zaštite preduzimati odmah nakon što sudije ili tužioci stupe na dužnost, kako je to praksa u slučaju preuzimanja određenih funkcija u organima zakonodavne i izvršne vlasti, već o osobama koje status štićene osobe mogu dobiti tek nakon što njihova sigurnost ili sigurnost članova njihove porodice bude ozbiljno ugrožena zbog posla koji obavljaju (ibid.).

Sigurnost NPF-a zahtijeva poseban pristup, koji se ne može svoditi na opće principe zaštite sigurnosti svih građana. S obzirom na specifične dužnosti koje obavljaju, za njihovu sigurnost mora postojati poseban sistem zaštite, koji je ključan za očuvanje njihove nezavisnosti i nepristrasnosti.

Ovaj sistem ne samo da osigurava temeljne principe vladavine prava već i štiti osnovna ljudska prava, uključujući pravo na život. NPF moraju biti zaštićeni ne samo zakonskim rješenjima već i konkretnim mjerama zaštite koje će ih štititi od prijetnji i napada zbog obavljanja svojih dužnosti. Ako nisu adekvatno zaštićeni, te ako njihovi životi ili životi njihovih porodica dođu u opasnost zbog prirode njihovog posla, to može ozbiljno ugroziti njihovu profesionalnost, čime se direktno dovodi u pitanje vladavina prava i pravo na pravično suđenje.

Prijetnje i napadi usmjereni na članove uže porodice NPF-a imaju isti cilj kao i prijetnje ili napadi na same NPF. Ovakvi napadi predstavljaju prijetnju sigurnosti NPF-u jer kroz zastrašivanje i prijetnje nastoje uticati na profesionalnost, nezavisnost i nepristrasnost NPF-a. „Uvažavajući činjenicu šta svakom čovjeku predstavlja član uže porodice, a posebno npr. maloljetno dijete, jasno je da će svaka prijetnja ili napad kojim će život članova porodice sudije ili tužioca biti doveden u opasnost, dovesti do toga da će i profesionalnost sudije ili tužioca možda postati upitna (ibid., 18).

Pružanje mjera zaštite iziskuje velike finansijske, personalne i materijalno-tehničke resurse, a u pravilu pružanje mjera zaštite u okvirima nadležnih policijskih agencija provode posebno ustrojene, obučene i opremljene organizacione jedinice. Dakle, mjere neposredne fizičke zaštite mogu provoditi samo službenici koji su, pored osnovnih edukacija, dodatno i posebno educirani i za ovu vrstu poslova i zadataka, te koji se stalno usavršavaju (ibid., 10).

U Platformi za izradu strateškog dokumenta za unapređenje bezbjednosti pravosuđa u BiH, koju je izradila Radna grupa za sigurnost pravosudnih institucija i NPF-a u BiH, a koja egzistira pri VSTV-u BiH i uz podršku Vijeća Evrope, ukazano je da

Kada je u pitanju sigurnost zgrada pravosudnih institucija, prije svega bitno je napomenuti evidentnu činjenicu da je većina zgrada pravosudnih institucija smještena na neadekvatnim lokacijama, koje sa aspekta sigurnosti ne zadovoljavaju ni minimum potrebnih uvjeta za adekvatnu zaštitu zgrada, te samim tim i NPF i drugih zaposlenika u zgradi (VSTVBiH, 2022: 30).

U okviru Smjernica standarda i mjera sigurnosti pravosudnih institucija i NPF-a u BiH analizirano je stanje sigurnosti pravosuđa u BiH te je o pitanju lokacija zgrada pravosudnih institucija utvrđeno da:

lokacije zgrada u kojim su smješteni sudovi i tužilaštva su neadekvatne, odnosno zgrade navedenih institucija se uglavnom nalaze u užim gradskim zonama i ne postoje tehničke mogućnosti da se oko zgrade postavi zaštitna ograda ili druge odgovarajuće prepreke, a u određenim slučajevima u istim zgradama su pored pravosudnih institucija smješteni drugi organi i institucije (privatne firme, banke, trgovine – trafike i slično) (VSTVBiH, 2011: 6).

Helić i saradnici (2014: 10) tvrde da: „(k)ada je u pitanju način izvršenja poslova osiguranja zgrada pravosudnih institucija, odnosno taktika i metodika izvršenja ovih poslova, može se konstatirati da se predmetni poslovi izvršavaju zavisno od raspoloživih personalnih i materijalno-tehničkih resursa nadležnih institucija sudske policije“, te da sve institucije sudske policije u BiH poduzimaju sve raspoložive mjere i radnje fizičke i tehničke zaštite u pogledu osiguranja zgrada i imovine pravosudnih institucija i sudske policije.

Koristeći se induktivnom metodom utvrđivanja objektivnog stanja opremljenosti i raspoloživosti resursa potrebnih za adekvatnu zaštitu zgrada pravosudnih institucija, ekspertna radna grupa za izradu Platforme za izradu strateškog dokumenta za unapređenje bezbjednosti pravosuđa u BiH došla je do zaključka da je

nesporna činjenica da sve sudske policije u BiH uglavnom nemaju dovoljne personalne i materijalno-tehničke kapacitete, zbog čega, u odnosu na osiguranje zgrada pravosudnih institucija, prioritet daju izvršenju naredbi pravosudnih institucija (dovođenje, sprovođenje i zadržavanje lica, pomoć u provedbi drugih sudskih odluka i sl.) s obzirom na to da od realizacije ove vrste naredbi direktno zavisi rad pravosudnih institucija na konkretnim predmetima (VSTVBiH, 2022: 32),

zbog čega je iste potrebno dodatno jačati kroz različite fondove, odnosno međunarodnu pomoć.

Preduvjet za određivanje nivoa zaštite pravosudne institucije je svakako sigurnosna procjena koju za svaku zgradu, koja se redovno osigurava, pojedinačno treba sačiniti nadležna organizaciona jedinica sudske policije, a koja, pored ostalog, treba sadržavati elemente vezane za unutrašnjost objekta, vanjski dio objekta i okolinu objekta. Ovdje se još može napomenuti da osiguranje

objekata ne podrazumijeva uvijek i isključivo prisustvo službenika sudske policije, odnosno fizičko osiguranje, već osiguranje objekta može biti i tehničko, te kombinirano osiguranje, odnosno osiguranje koje istovremeno obuhvata i mjere fizičkog i tehničkog osiguranja. Iz već navedenog je nesporno da su institucije sudskih policija odgovorne za sigurnost zgrada pravosudnih institucija te da je za osiguranje neophodnog sigurnosnog ambijenta potrebna i određena tehnička opremljenost sudskih policija (Smailbegović, 2022: 55).

Procjena sigurnosti objekata pravosudnih institucija zahtijeva specijalizovano stručno znanje. Stoga je od ključne važnosti da se u sve aktivnosti koje mogu uticati na sigurnost ovih objekata, kao i na osobe koje rade ili borave u njima, pravovremeno uključi nadležna organizaciona jedinica sudske policije.

Bitan segment u provođenju poslova osiguranja i zaštite pravosudnih institucija, pored fizičke zaštite koju u smislu pozitivnih zakonskih propisa pruža sudska policija, predstavlja i tehnička zaštita, kojom se, pored poboljšanja sveukupne sigurnosti NPF-a i zgrada pravosudnih institucija, omogućava naknadno utvrđivanje posljedica koje su dovele do eventualnog ugrožavanja sigurnosti pravosudnih institucija, NPF-a, te razjašnjavanja konkretnih situacija vezanih za eventualne incidente do kojih može doći u zgradi pravosudnih institucija iz kojeg razloga je neophodno kontinuirano unapređenje sistema tehničke zaštite pravosudnih institucija, a kako to propisuju Smjernice standarda i mjera sigurnosti pravosudnih institucija i nosilaca pravosudnih funkcija u BiH donesene od VSTV-a BiH 2011. godine.

Međunarodna pomoć za jačanje sigurnosti pravosuđa u BiH i uloga Visokog sudskog i tužilačkog vijeća BiH u ostvarivanju iste

Sigurnosna strategija zapadnoevropskih zemalja ispoljava se kroz sljedeće dimenzije

Prva dimenzija je tradicionalna koncepcija sigurnosne i odbrambene politike, gdje je cilj odbrana teritorije države ili grupe država od jasno definirane spoljašnje vojne prijetnje. Druga dimenzija razmatra ideju uzajamne međuzavisnosti između država. Na taj

način nacionalna sigurnost je shvaćena u zavisnosti od sveukupne međunarodne stabilnosti i poštivanja međunarodnih normi. Sa ovom dimenzijom se fokus u sigurnosnoj i odbrambenoj politici tako pomjera ka neteritorijalnim sigurnosnim prijetnjama. Izvori nesigurnosti često nisu razmatrani u zavisnosti od drugih država, ali jesu u zavisnosti od drugih pitanja kao što su etnički konflikti, međunarodni kriminal i terorizam (Kožljak, 2008: 183).

Shodno citiranom,

Tendencija međunarodnih sigurnosnih tokova, prvenstveno zapadnih, premještena je sa prve dimenzije – odbrane teritorije, ka dimenzijama jednog šireg sigurnosnog koncepta. Bez obzira na nastojanja daljeg razvoja i djelovanja ključnih sigurnosnih organizacija u evroatlantskom regionu, te kontinuiran razvoj njihovih sopstvenih strategija, saradnja i njihovo zajedničko djelovanje u ključnim segmentima je vrlo vjerovatno i izvjesno (ibid.).

Iz naprijed navedene strategije možemo nedvojbeno zaključiti potrebu međunarodne saradnje i jačanja kapaciteta, odnosno razvoja „slabijih“ država s ciljem očuvanja globalne sigurnosti i vladavine prava. Međunarodna pomoć za razvoj u kontekstu jačanja sigurnosti pravosudnih institucija i NPF-a u BiH s ciljem očuvanja vladavine prava je od velikog značaja za BiH, te kroz projekte realizovane u prethodnim godinama stepen sigurnosti u pravosudnim institucijama podignut je na mnogo viši nivo.

Kako pružanje mjera zaštite zgrada pravosudnih institucija i NPF-a iziskuje velike finansijske, personalne i materijalno-tehničke resurse, kojima ne raspolaže sudska policija, iste je neophodno kontinuirano jačati, te je međunarodna pomoć za jačanje potrebnih kapaciteta, a s ciljem očuvanja vladavine prava u BiH, neophodna. Kako je prepoznata potreba, na prijedlog nadležnih institucija, VSTVBiH je donio odluku o formiranju Radne grupe za procjenu sigurnosti zgrada pravosudnih institucija, kao i drugih sigurnosnih aspekata, u čiji sastav su imenovani predstavnik VSTV-a BiH, Međunarodnog programa pomoći u kriminalističkoj obuci, Ministarstva pravde BiH i predstavnika sudskih policija i drugih policijskih agencija.

Odlukom o uspostavi i imenovanju određeni su i zadaci radne grupe, i to:

- utvrđivanje minimalnih standarda u vezi s pitanjima sigurnosti, odnosno osiguranja i zaštite zgrada sudova i tužilaštava;
- rješavanje pitanja adekvatnih mjera i zaštite ugroženih sudija i tužilaca, odnosno sudija i tužilaca pod prijetnjom, što bi, pored stvaranja potrebnih preduvjeta za provođenje navedenih poslova, podrazumijevalo i dodatnu edukaciju službenika sudske policije, ali i nosilaca pravosudnih funkcija;
- analiza i davanje preporuka za eventualno usaglašavanje i izmjene zakonskih i podzakonskih propisa koji propisuju status službenika sudske policije, ovlaštenja sudske policije, pravila i procedure postupanja u konkretnim slučajevima i slično;
- analiza trenutnih personalnih i materijalno-tehničkih kapaciteta i davanje preporuka za eventualno povećanje broja službenika, dodatna materijalno-tehnička sredstva, opremu i prostorne kapacitete, dodatnu obuku službenika i slično;
- i druga pitanja od značaja za rad i nesmetano funkcioniranje pravosuđa u BiH s aspekta sigurnosti i ovlaštenja sudske policije.

Radna grupa je, shodno zadacima, 2011. godine izradila Smjernice standarda i mjera sigurnosti pravosudnih institucija i nosilaca pravosudnih funkcija u BiH.

Radna grupa za procjenu sigurnosti zgrada pravosudnih institucija kao i drugih sigurnosnih aspekata je kao privremeno radno tijelo kroz svoj rad prerasla u stalno radno tijelo VSTV-a Radnu grupu za sigurnost NPF-a i pravosudnih institucija sa istim zadacima, te je ista u cilju stvaranja sigurnosnog ambijenta u radu pravosudnih institucija i NPF-a 2017. godine izradila Smjernice standarda i mjera sigurnosti za upotrebu u projektima rekonstrukcije postojećih ili gradnje novih zgrada pravosudnih institucija i projektima nabavke opreme za tehničku zaštitu zgrada pravosudnih institucija (Smailbegović, 2022: 60).

Zahvaljujući podršci Vijeća Evrope, Radna grupa za sigurnost pravosudnih institucija i nosilaca pravosudnih funkcija pri VSTV-u BiH je 2022. godine izradila Platformu za izradu strateškog dokumenta za unapređenje bezbjednosti pravosuđa u BiH prema kojoj je

Analizom uočenih problema, donesen je zaključak da je potrebno nastaviti kontinuiran rad na popravljaju trenutnog stanja. Stručni organi, koji predstavljaju sudske policije na svim nivoima u BiH, prepoznali su mogućnost da kroz projekte Savjeta/Vijeća Evrope (SE/VE), pokrenu izradu strateškog dokumenta koji bi sistemski obuhvatio stalne procjene, te uz postojeća zakonska rješenja i realizaciju stalnih zadataka, doprinio osiguranju načela pravde i vladavine prava u BiH (VSTVBiH, 2022: 6).

Cilj dokumenta je analiza postojećeg stanja, identifikovanje problema te donošenje zaključaka koji bi bili osnova za izradu Strategije unapređenja lične i opšte sigurnosti NPF-a i pravosudnih institucija u BiH. U pogledu međunarodne saradnje kao mogućnost je ostavljena, između ostalih, odnosno pored jačanja personalnih i materijalno-tehničkih kapaciteta sudskih policija, i mogućnost finansiranja iz EU fondova. Istaknuto je da zbog nedostatka ljudskih i materijalno-tehničkih resursa u pravosudnim institucijama i sudskoj policiji sigurnosni uvjeti za nesmetan rad pravosudnih tijela nisu zadovoljeni.

Zahvaljujući međunarodnoj pomoći, odnosno finansiranju iz različitih fondova u nekim pravosudnim institucijama su stvoreni preduvjeti za kontradiverzioni pregled osoba i prtljaga prilikom ulaska u zgradu, oduzimanje mobilnih telefona, ulazak na posebne službene ulaze i sl., te je potrebno strateški planirati da se takva praksa, uz međunarodnu pomoć i finansiranje primijeni i na ostale pravosudne institucije.

VSTVBiH je tokom sjednice održane 5. i 6. septembra 2018. godine usvojio zaključak u pogledu sigurnosti pravosudnih institucija i NPF-a, te

smatra da je potrebno povećati tehnički nivo opremljenosti pravosudnih institucija na ovom polju, čime bi se sigurnosni ambijent podigao na višu razinu. U skladu s tim već je pripremljen i implementiran jedan projekt kroz Instrument za pretpristupnu pomoć (IPA budžet za 2012. godinu), ali s obzirom na veliki broj objekata i limitirane ljudske resurse u sudskoj policiji neophodno je u saradnji sa Sekretarijatom VSTV-a BiH razvijati nove projekte kako bi se mobilizirali postojeći fondovi pri EU i kod drugih donatora, što bi direktno uticalo na poboljšanje cjelokupnog stanja sigurnosti u pravosuđu u BiH u bližoj budućnosti (VSTVBiH, 2018).

Kroz Instrument za pretpristupnu pomoć (IPA budžet za 2012. godinu) realizovan je „Projekt unapređenja efikasnosti pravosuđa“ u okviru kojeg su osigurana sredstva i izvršena nabavka, isporuka i ugradnja sigurnosne opreme za podršku u radu sudskim policijama, prema sljedećem:

- Specijalna policijska vozila za transport osoba lišenih slobode
- Metal detektorskih vrata
- Sistem tehničke zaštite za zgradu pravosudnih institucija u Tuzli, gdje su smješteni Kantonalni sud u Tuzli, Kantonalno tužilaštvo Tuzlanskog kantona i Općinski sud u Tuzli
- Specijalna policijska oprema

Također, Evropska unija u partnerstvu s VSTV-om BiH, kroz Instrument za pretpristupnu pomoć (IPA budžet za 2019. godinu), realizuje projekt „Unapređenje sigurnosti u pravosuđu“, koji je dio šireg paketa pomoći Evropske unije a koji se odnosi na modernizaciji zgrada sudova i tužilaštava širom BiH u okviru podrške jačanju vladavine prava i jačanju efikasnosti, obezbijedila je sredstva u iznosu od preko 4,1 milion eura kako bi se nabavila sigurnosna oprema za zaštitu zgrada pravosudnih institucija i NPF-a, kao i efikasniji rad sudskih policija u BiH. Sveobuhvatni cilj ovog višemilionskog projekta je stvaranje adekvatnog sigurnosnog ambijenta za neometano i efikasno funkcioniranje pravosudnih institucija uvođenjem modernih tehničkih rješenja za nadzor objekata i kontrolu posjetilaca te korištenje specijalnih vozila za transport osoba lišenih slobode. Osigurana sredstva namijenjena su za nabavku sigurnosne opreme za podršku u radu sudskim policijama, prema sljedećem:

- Specijalna policijska vozila za transport osoba lišenih slobode
- Specijalni autobus za transport 16 osoba lišenih slobode
- Metal detektorskih vrata
- X-ray (rendgen) uređaji za kontrolu prtljaga
- Ručni metal detektor
- Sistem tehničke zaštite za sve institucije u Kantonu 10, Srednjobosanskom kantonu i regiji Banja Luka

S obzirom na veliki broj objekata pravosudnih institucija u BiH i limitirane ljudske resurse u sudskoj policiji, neophodno je da Sekretarijat VSTV-a BiH razvija nove projekte kako bi se mobilizirali postojeći fondovi pri EU i kod drugih donatora, što bi direktno uticalo na poboljšanje cjelokupnog stanja sigurnosti u pravosuđu u BiH u bližoj budućnosti.

Prema podacima raspoloživim na *web*-stranici VSTV-a BiH (2023)

Projekt „EU podrška reformama pravosuđa u BiH“ – IPA 2019, koji implementira VSTVBiH, nastavak je kontinuirane podrške Evropske unije pravosuđu BiH. Cilj projekta je unapređenje integriteta, odgovornosti, kredibiliteta, transparentnosti, efikasnosti, kvaliteta rada pravosuđa i njegovo usklađivanje s pravnim tečevinama EU i važećim evropskim standardima. Aktivnosti projekta usmjerene su na rad s domaćim pravosudnim institucijama, resornim ministarstvima, nevladinim organizacijama, akademskom i biznis zajednicom, agencijama za provođenje zakona, privrednim komorama i drugim relevantnim partnerima s ciljem provođenje reforme pravosuđa u BiH.

Navedenim projektom povećan je stepen sigurnosti pravosudnih institucija i ojačani su kapaciteti sudskih policija. Očekuje se da će ostvareni rezultati značajno doprinijeti zaštiti pravosudnih institucija i NPF-a u njima.

Zahvaljujući međunarodnoj pomoći, obnovljen je niz zgrada pravosudnih institucija koje su izgrađene ili obnovljene u skladu sa standardima sigurnosti i uz preporuke stručnih osoba sudskih policija, čime se stepen sigurnosti u njima podigao na viši nivo. Samim stvaranjem potrebnog sigurnosnog ambijenta za nesmetan rad NPF-a i drugih uposlenika u novoizgrađenim ili rekonstruiranim zgradama pravosudnih institucija osigurani su potrebni sigurnosni uvjeti za njihov nesmetan i efikasan rad te očuvanje vladavine prava u BiH. Navedene projekte finansirale su Delegacija Evropske unije, Kraljevina Švedska, EU4Justice, Vlada Kraljevine Norveške, Međunarodni program pomoći u kriminalističkoj obuci – ICITAP, i mnoge druge organizacije i ambasade.

Prema riječima predsjednika VSTV-a BiH Halila Lagumdžije radi se o uspješnoj provedbi prve faze projekta „EU podrška reformama pravosuđa u BiH“ koja je donijela pozitivne rezultate, uključujući porast broja osuđujućih presuda u predmetima korupcije i organiziranog kriminala,

poboljšan kvalitet optužnica te plansko i sistemsko rješavanje starih predmeta, a rezultati projekta predstavljeni su na konferenciji održanoj 26. januara 2024. u Sarajevu, uz prisustvo više od 130 predstavnika pravosuđa, ministarstava pravde, međunarodnih partnera, medija i nevladinih organizacija.

Opredijeljenost VSTV-a BiH da radi na unapređenju vladavine prava i usklađivanju pravosuđa s evropskim standardima evidentna je u uspješnoj realizaciji ovog projekta. Implementacija Projekta značajno je doprinijela primjeni mjera sadržanih u Reformskom programu za period 2021–2023. godine, koje se odnose na kvalitet, integritet i efikasnost pravosuđa, borbu protiv organizovanog kriminala i korupcije te kapacitete VSTV-a BiH i saradnju s vanjskim akterima (VSTV BiH, 2024).

Ambasador EU u BiH Johann Sattler tokom predstavljanja projekta „EU podrška reformama pravosuđa u BiH – IPA 2019 i IPA 2022“ rekao je da je

2024. godina prilika za BiH na njenom evropskom putu. Važan je Plan rasta, koji može donijeti više od jedne milijarde eura BiH. Jačanje vladavine prava je ključno kako bi se iskoristile ove prilike i ostvario napredak u oblasti vladavine prava i funkcioniranja pravosuđa (VSTVBiH, 2024).

Ulaganje u obnovu i izgradnju pravosudnih institucija prepoznato je kao važan segment za uspostavljanje funkcionalnog pravnog sistema u BiH, čime se institucije dodatno približavaju građanima i podižu svoju efikasnost, te su međunarodne organizacije za projekte rekonstrukcije i izgradnje pravosudnih institucija izdvojile značajna finansijska sredstva.

Projektima koje realizuje VSTVBiH, uz finansijsku podršku Evropske unije, sudske policije u BiH značajno su pomognute kroz nabavku vozila, uređaja i opreme čija upotreba u obavljanju svakodnevnih zadataka doprinosi unapređenju efikasnosti i profesionalnosti u radu pravosudnih institucija i NPF-a. Slijedom navedenog nesporno proizlazi i činjenica da je međunarodna pomoć neophodna za očuvanje i podizanje stepena sigurnosti pravosudnih institucija, te iz Zaključaka VSTV-a BiH povodom ugrožavanja sigurnosti NPF-a u BiH između ostalog proizlazi da je „sigurnost sudija i tužilaca preduvjet nezavisnosti pravosuđa“ (VSTVBiH, 2018), gdje je ukazano na značaj sigurnosti pravosudnih institucija i

NPF-a, analizirano trenutno stanje sigurnosti pravosuđa u BiH i istaknut značaj sigurnosti u kontekstu nezavisnosti sudija i tužilaca.

Zaključci koji su usvojeni doprinijet će unapređenju sigurnosti pravosudnih institucija, NPF-a i zaštiti svjedoka pred pravosudnim institucijama, i prema njima sigurnost pravosuđa je jedan od temeljnih preduvjeta za profesionalno, nezavisno i nepristrasno pravosuđe, za ozbiljnu borbu protiv organiziranog kriminala, korupcije i procesuiranje drugih teških krivičnih djela, kao i za postupanje u drugim postupcima koji se vode pred sudovima (npr. građanska oblast). Također, sigurnost pravosuđa mora obuhvatiti sigurnost i zaštitu zgrada pravosudnih institucija, NPF-a i njihove imovine, članova uže porodice, zaposlenika u pravosudnim institucijama i svjedoka te bi i svi segmenti sigurnosti pravosuđa koji obuhvaćaju mjere fizičko-tehničke zaštite trebali biti uređeni u okvirima jedne policijske agencije, i to shodno mogućnostima u okvirima Sudske policije.

Zaključak

Kako je elaborirano u ovom radu, sigurnost pravosuđa i vladavina prava neraskidivo su povezani, pri čemu je zaštita NPF-a i pravosudnih institucija ključni preduvjet za nezavisno, nepristrasno i profesionalno pravosuđe. Kada je sigurnost NPF-a ugrožena zbog prirode njihovog posla, dovedena je u pitanje ne samo njihova profesionalnost već i vladavina prava te pravo građana na pošteno suđenje. Nezavisno pravosuđe garantuje zaštitu ljudskih prava i efikasnu borbu protiv kriminala, a uspostavljanje adekvatne zaštite za NPF neophodno je kako bi oni svoje dužnosti obavljali bez prijetnji, napada ili uznemiravanja, čime se osiguravaju temelji pravne države i povjerenje građana u pravosudni sistem.

BiH kao država u tranziciji, zbog ograničenih finansijskih sredstava pravosudnih institucija i nadležnih sudskih policija u BiH, ne može samostalno ostvariti dovoljan stepen sigurnosti za NPF i pravosudne institucije. Pružanje zaštite NPF-u i pravosudnim institucijama zahtijeva značajna finansijska sredstva za jačanje personalnih i materijalno-tehničkih resursa, koja sudska policija i pravosudne institucije u BiH ne posjeduju u dovoljnoj mjeri. Međunarodna pomoć je ključna za jačanje sigurnosnih kapaciteta kroz finansiranje u okviru različitih projekata za tehničko opremanje te obučavanje i usavršavanje službenika sudskih

policija u BiH, a što omogućava unapređenje sigurnosnih standarda u pravosudnim institucijama (npr. nabavka, ugradnja i adekvatna primjena sistema videonadzora, sistem kontrole ulaska osoba i prtljaga, sistem kontrole pristupa, protuprovalni sistem, protupožarni sistem i dr.). Projekti realizovani uz međunarodnu podršku, podigli su nivo sigurnosti, ali je u budućnosti međunarodna pomoć i dalje potrebna kako bi se kroz kontinuiranu međunarodnu pomoć u BiH osigurao neophodan sigurnosni ambijent za NPF i pravosudne institucije, čime se garantuju preduvjeti za vladavinu prava, kao i nezavisno i nepristrasno pravosuđe.

Dosadašnja međunarodna pomoć značajno je unaprijedila sigurnost pravosudnih institucija i NPF-a u BiH kroz različite oblike podrške, uključujući tehničko opremanje koje iziskuje značajna finansijska sredstva. Glavni donatori, poput EU, Švedske, Norveške i međunarodnih programa poput ICITAP-a, uložili su sredstva u projekte modernizacije tehničke zaštite objekata pravosudnih institucija i jačanja sudske policije, čime je povećan nivo sigurnosti u sudovima i tužilaštvima širom BiH. Ostvareni ciljevi ogledaju se kroz implementaciju mjera tehničke zaštite (metal-detektorska vrata, specijalna vozila i oprema, sistem tehničke zaštite), unapređenje rada sudskih policija i stvaranje sigurnosnog ambijenta za neometano funkcioniranje pravosuđa. Platforme za izradu strategije sigurnosti pravosuđa i Smjernica VSTV-a osigurale su sistemski pristup u analizi i rješavanju sigurnosnih izazova. U budućnosti fokus treba biti na kontinuiranom osiguravanju finansiranja iz EU fondova i drugih izvora, te na razvoju dodatnih projekata koji će obuhvatiti jačanje kapaciteta sudske policije, unapređenje sigurnosti pravosudnih objekata i zaštitu NPF-a. Sigurnost pravosudnih institucija direktno doprinosi jačanju vladavine prava, borbi protiv korupcije i organiziranog kriminala te integraciji BiH u evropske pravne standarde.

Sigurnost pravosuđa ključni je preduvjet za osiguranje prava na pravičan postupak kao temeljnog prava zaštićenog Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Da bi NPF mogao građanima omogućiti ostvarenje ovog prava, mora djelovati u sigurnom okruženju, bez straha za vlastiti život, imovinu ili sigurnost članova porodice. Kontinuirano jačanje kapaciteta sudske policije u BiH kao glavnih aktera očuvanja sigurnosnog ambijenta u pravosudnim institucijama i implementacija mjera tehničke zaštite, uključujući zaštitu zgrada i NPF-a, od suštinskog je značaja, a za realizaciju istog neophodno je potrebna međunarodna pomoć.

Literatura

- Abazović, M. 2002. *Državna bezbjednost: Uvod i temeljni pojmovi*. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka.
- Andrijević, B. 2004. *Ekonomika nacionalne obrane i sigurnosti*. Zagreb: Artgraf d.o.o. i Ekonomski fakultet Zagreb.
- Bajramović, Z. 2016. *Upravljanje ljudskim resursima sigurnosnog sektora Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Beridan, I. 2008. *Politika i sigurnost*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Beridan, I., Tomić, I., Kreso, M. 2001. *Leksikon sigurnosti*. Sarajevo: DES.
- Cikotić, S. 2010. *Sigurnosne pretpostavke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Cikotić, S., Smajić, M., Delić, H., Subašić, N. 2018. *Nacionalna sigurnost i privatna zaštita*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Dujović, J. 2006. *Rukovođenje i upravljanje sistemima sigurnosti*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Grizold, A. 1992. *Oblikovanje slovenačke nacionalne sigurnosti*. Ljubljana: FDV.
- Helić, V., Artuković, K., Grošo, Dž. i Tunjić, M. 2014. *Sigurnost i pravna zaštita pravosuđa u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: TDP i ICITAP.
- Kasumović, A. i Ćamil, H. 2000. *Enciklopedijski rječnik odbrane Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Sejtarija.
- Konsultativno vijeće evropskih sudija. 2021. "Mišljenje br. 1 Konsultativnog vijeća evropskih sudija (CCJE) upućeno Komitetu ministara Savjeta Evrope povodom standarda koji se tiču nezavisnosti sudstva i nesmjernjivosti sudija" Pristupljeno: 18.06.2024. (<https://rm.coe.int/16807481d9>)
- Kožljak, A. 2008. *Evropske i transatlantske strategije sigurnosti*. Sarajevo: Sejtarija.

- Smailbegović, M. 2022. *Magistarski rad: Sigurnost pravosuđa u Federaciji Bosne i Hercegovine – mogućnosti i ograničenja*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Tatalović, S. 2006. *Nacionalna i međunarodna sigurnost*. Zagreb: Politička kultura.
- Tatalović, S. i Bilandžić, M. 2005. *Osnove nacionalne sigurnosti*. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske.
- Van Bilzen, G. 2015. *The Development of Aid*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Vijeće Evrope. 1950. *Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda*.
- Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine. 2011. “Smjernice standarda i mjera sigurnosti pravosudnih institucija i nosilaca pravosudnih funkcija u BiH, broj 08-02-2423-1/2011 od 26. 7. 2011.”
- Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine. 2017. “Smjernice standarda i mjera sigurnosti za upotrebu u projektima rekonstrukcije postojećih ili gradnje novih zgrada pravosudnih institucija i projektima nabavke opreme za tehničku zaštitu zgrada pravosudnih institucija broj 09-02-3-226/2017 od 16. 1. 2017.”
- Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine. 2018. “Zaključci VSTV-a BiH povodom ugrožavanja sigurnosti nositelja pravosudnih funkcija u BiH”. Pristupljeno: 18.06.2024 (<https://pravosudje.ba/vstvfo/B/141/article/75711>)
- Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine. 2020. “Smjernice za upotrebu sistema videonadzora na zgradama pravosudnih institucija u BiH, broj 09-02-3-989-1/2020 od 10. 3. 2020.”
- Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine. 2022. “EU podrška reformama pravosuđa u BiH”. Pristupljeno: 18.06.2024. (<https://portalfo2.pravosudje.ba/vstvfo-api/vijest/download/86520>)

Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine. 2022. "Platforma za izradu strateškog dokumenta za unapređenje bezbjednosti pravosuđa u Bosni i Hercegovini od 4. 10. 2022."

Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine. 2022. "Platforma za izradu strateškog dokumenta za unapređenje bezbjednosti pravosuđa u Bosni i Hercegovini". Pristupljeno: 17.06.2024. (<https://portalfo2.pravosudje.ba/vstvfo-api/vijest/download/96053>)

Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine. 2024. "EU podrška reformama pravosuđa u BiH – IPA 2019 i IPA 2022." Pristupljeno: 18.06.2024. (<https://vsts.pravosudje.ba/vstvfo/B/141/article/131922>)

Zakon o sudskoj policiji u Federaciji Bosne i Hercegovine. 2020. "Službene novine Federacije BiH, broj 77/20." Pristupljeno: 18.06.2024. (<https://portalfo2.pravosudje.ba/vstvfo-api/vijest/download/30121>)

International Development Assistance in the Context of Strengthening the Security of Judicial Institutions and Judicial Office Holders in Bosnia and Herzegovina with the Aim of Preserving the Rule of Law

Abstract: This paper aims to determine the importance of international aid for development in the context of strengthening the security of judicial institutions and holders of judicial functions in Bosnia and Herzegovina. This is done in order to achieve an adequate security environment in the judiciary in Bosnia and Herzegovina, as the third pillar of government, which will ensure the rule of law. This paper will consider the area of security with a special emphasis on the security of the judiciary, which is of exceptional importance for the work of courts and prosecutor's offices. The paper will present the role of the High Judicial and Prosecutorial Council of Bosnia and Herzegovina. International aid for development in the context of strengthening judicial security in BiH is of crucial importance for the judiciary in Bosnia and Herzegovina, which requires future support from the international community, through aid projects for capacity building.

Keywords: international aid for development, judiciary, judicial police, rule of law, security

PRIKAZI KNJIGA

Hefe, O. (2016).

Da li je demokratija sposobna za budućnost? O modernoj politici.

Novi Sad: Akademska knjiga.

„I zašto nije?“, bila bi prva pomisao svakog *demokratoskeptika* pri čitanju naslova ovog djela, koji, kao i najveći broj teoretičara, analitičara i kritičara, zasigurno neće reći da je demokratija najbolji sistem/režim vladavine, ali suviše klišeizirano će ustvrditi da jest najprihvatljiviji i dokazano najinkluzivniji. Pritom nije važno što će većina – od njih pozvanih ili nepozvanih na komentar – zažmiriti ne samo na jedno već na oba oka na sve devijacije i propuste, sve zloupotrebe i zablude koje ona već stoljećima kreira i nudi kao svoj glavni *proizvod*. Približno takav inicijalni utisak na nas ostavlja knjiga njemačkog filozofa Otfrida Hefe pod nazivom *Da li je demokratija sposobna za budućnost?*, koja je u godinama nakon prvog izdanja objavljenog 2009. godine privukla pažnju svjetske naučne javnosti.

Postoji usmena predaja koju najčešće pripisuju neomarksističkim krugovima, a koja nagađa da je ikad u demokratiji postojao revolucionarni potencijal bila bi već davno, poput nekih drugih koncepata, zabranjena. A mi se, evo, ipak spremamo govoriti o njenoj budućnosti i budućnosti kakvu ona može konstruirati.

Prije svega, razmotrimo jednu sintagmu, odnosno nešto što se, s neodoljivom dozom pragmatizma u sebi, krije u nazivu Hefeove knjige. Otići ćemo toliko daleko i sebi dati na volju da to okarakteriziramo kao politološki pojam: *sposobnost za budućnost*. Ovaj, u društvenim naukama, vandimenzionalni konstrukt, koji ima dijelom prognostičke dijelom strateške, a opet dijelom proročanske atribucije, itekako igra važnu ulogu u sagledavanju *političkog* u budućnosti i *budućeg* u politici. Ne samo da služi kao realpolitično obećanje kakva često čujemo već iznimno dobro služi i kao gorki podsjetnik kako ništa iz naše duge povijesti nismo naučili, a što bi nam kao iskustveno znanje bilo od velike koristi u anticipiranju onoga što nas – u ovom konkretnom slučaju – kada je riječ o političkom habitusu, tek očekuje.

U skladu s tim, krenimo od prve autorove rečenice kojom već u uvodu tvrdi da „politika koja prijeteća zla prepoznaje tek kada se ona jasno pokažu, ogrešuje se o svoj osnovi zadatak“ (str. 11). Djelomično određuje njen fundamentalni prerogativ – koliko god se s time ne usaglašavali – te joj, reklo bi se, daje i promovira definiciju pomalo intervencionističkog

fenomena, koji bi kao svoju osnovnu zadaću trebao imati spremnu reakciju na svaku revolucionarnu inicijativu ili, pak, u najgorem slučaju, epifenomenski djelovati po njenom saznanju. Konkretnije, djeluje kao da govori o ultimativno ispravnoj politici čiji cilj bi bio zadržavanje *statusa quo*.

Uopće, ako bi nam to bio jedan od ciljeva, a do njega ćemo neslavno u svakom slučaju stići, kao što je i sam autor na kraju svog djela stigao pokušavajući problematizirati „sposobnost za budućnost“, morali bismo pristupiti na jednom izvanredno interdisciplinarnom nivou koji bi – da bi odbranio naše stavove – morao kontekstualizirati nedvojbeno više od osnovnih definicija same *politike* i *političkog*. Hefe u ovom zauzima našu stranu, ne obećavajući nikakva konceptualizirana, već isprobana pritanja u pomoć davanjem ultimativnih *receptata za uspjeh*, jer to nije uloga filozofije, a takav pristup je ono što *filozofijsko* čini izuzetnim, ne pozicionirajući filozofiju kao nauku koja u prvom planu nudi rješenja.

Nasuprot tome, ideal demokratije kakvim ga on vidi stoji u značajno antinomijskom odnosu u dvjema krajnostima koje Hefe pokušava spojiti, a koje se čine teško pomirljivim: vlastiti interes moći i odgovornost za građane. Jednom površnom perspektivom prije bismo ove radikale mogli nazvati skrivenim *ideološkim markerima* koji dolaze kao rezultat onoga što stvarni

konzumenti (učesnici u procesu odlučivanja) demokratije od nje kroz procese dobijaju ili prihvataju.

Autor postavlja pitanje da li na osnovu svoje *legitimacione prednosti* demokratija ponekad plaća visoku cijenu umanjene sposobnosti za budućnost. Ako bismo to provjerili na primjerima liberalnih demokratija euroatlantskog tipa komparirajući ih s Kinom, uvidjeli bismo da autoritarniji režimi imaju komparativnu prednost kada je riječ o mehanizmima, procesima i dužini vremena donošenja odluka. Demokratija tu gubi, ona tu više nalikuje na kruzer koji polagano plovi nego na gliser koji se vrlo brzo kreće, posebno u slučajevima kada je brzina kretanja ka konačnoj odluci važna, a naročito u multinacionalnim državama i koalicijskim vladama u kojima takvi scenariji tradicionalno traju čak i mnogo duže. Dobijamo neželjeni utisak da imaginarno-deklarativne demokratije imaju i produciraju veću sposobnost za budućnost od onih stvarnih.

Hefe navodi dva glavna neprijatelja, tačnije opasnosti koje vrebaju demokratiju, a to su politizacija i ekonomizacija. Prva anomalija reducira svaku odgovornost na minimum, dok druga ima tendenciju da je u potpunosti podrije. On uočava njihove stepene i upozorava na granice do kojih bi smjeli otići a da ne protivrječe demokratiji.

Razmatranja u prvom dijelu, pod nazivom „Okvirni uslovi“, tjeraju nas da se zapitamo šta budućnost znači za politiku

i može li ona biti nadležna za jednu zaokruženu cjelinu odgovornosti koja joj se poput hipoteke stavlja na teret, a koji ona nerijetko zarad skrivenih/viših interesa i samoinicijativno preuzima na sebe. Na kraju krajeva, da li politiku koja nam se servira na svakodnevnom *toplo-hladno* režimu ikako i može interesirati stvarna budućnost kakvu mi kao građanstvo percipiramo. Pogotovo kada sadašnjost, preciznije važnost trenutnog momentuma i široko rasprostranjene situacije uveliko odlučuju o *pobjednik-gubitnik* statusu na kraju dana. Sve ostalo su samo nade u promjenu datih okolnosti. Tu dolazi do izražaja definicija politike sposobne za budućnost kakvom je autor zamišlja, koja „brine za nadnacionalni, čak i globalni pravni poredak“ (str. 28). Takva politika nadilazi uskogrudne, lokalizirane interese i ima pretpostavno *veće apetite*.

Da li u žaru apologiranja ili u lošem prikriivanju ličnih uvjerenja, nailazimo na autorove neoliberalne izlete, poput snažnog akcentiranja inicijative pojedinca za koju smatra da partikularno (skupom većeg broja pojedinačnih akcija) tvori ono što nazivamo društvenim pokretom, zatim promovirajući prava pojedinca u kontekstu tržišta, deregulacije i minimalnog intervencionizma države, odlazeći tako daleko u kritici socijalne države vjerujući da ona svojim *mentalitetom brižnosti* eventualno može dovesti do korumpiranosti građana te spojem paternalizma i maternalizma staviti ih u režim starateljstva. Istini za

volju, moramo priznati da najveći broj današnjih država koje ulaze u red bogatih u potpunosti aplicira neoliberalne narative u skoro svim sferama, najviše ekonomskoj, ali u isto vrijeme to nas vodi ka parcijalnom priznanju da je demokratija bolest bogatih društava ili nas usmjerava ka preispitivanju mogućnosti potpune demokratizacije onih manje bogatih, siromašnih država koje djeluju vječno zaglavljene u procesu tranzicije.

Na tragu naših prethodnih kritika, Hefe veoma rano otkriva svoju definiciju sposobnosti za budućnost, definirajući je kao jednu *suštinsku sposobnost za sadašnjost*, nadopunjujući to konstituirajućim elementima stručnosti, moći i ovlaštenja za budućnost koji se međusobno nadopunjuju u demokratskoj ravni. Dakle, biti sposoban za budućnost značilo bi biti sposoban u sadašnjosti, ma kako ona zaista izgledala ili kakvom se činila.

Brojne su teme koje prvi dio ovog djela pokreće i traži njihovo pozicioniranje ili razrješenje u validnim ekskursima kroz koje bi se dijaloški kritički promišljali autorovi stavovi. Pitanje porodice i religije dolazi do izražaja, s tim da Hefe odbija proglasiti postreligijsko doba, dokazujući involviranost religija u današnjem dobu toliko duboko da su neke od njih čak cementirane u ustavnopravne poretke. Ukazano je na nedoumicu u kojoj mjeri tradicionalni upliv porodice i religije sabotira demokratiju ili koliko je spojiv s njom. Na granici paradoksalnog, previše konzervativistički afirmira

slobodu religije (koja ima svoje ne tako čiste naume ka demokratskim porecima) u sklopu vrijednosti tolerancije liberalnih demokratija, a onda, s druge strane, zagovara agresivniju sekularizaciju koja isključuje *božanski grijev* ili diviniziranu retribuciju kada se anticipacija budućnosti, a zapravo njena nemogućnost ne mogu provesti u djelo, otimajući svako odbrambeno oružje iz ruku političara.

Hefe prednost daje nauci, tvrdi da je umrežavanje predskazanje budućnosti, ohrabruje na povezivanje van lokalnih i ličnih granica, a svojim pozitivnim i negativnim kritikama globalizaciji upućuje mondijaliziranju na jedan produhovljen, kulturološki način, uz prednost i naklone koje daje ekonomiji i njenim pitanjima, prosto vjeruje da bi isprepletenošću ekonomskih interesa do izražaja došli i oni kosmopolitski. Njegova misao seže i do poziva na zajednički svjetski poredak kako bi višedimenzionalna globalizacija mirno tekla. Nadasve, u ovim epizodama autor je previše pojmovan i idejan, a premalo realpolitičan, ali ne naivno, nego očigledno krijući stvarne namjere iza ovog projekta.

Preskočimo pojmovna razjašnjenja politike koju Hefe predstavlja kroz dvanaest pojmova i prokomentirajmo onaj konačni, a to je da on smatra – zasnivajući svoje tvrdnje na antičkim spisima i učenjima – da u jednom finalističkom smislu politika postaje

demokratijom. Ponovno ne u nekom razdragano-bezazlenom kontekstu koji vodi ka idealiziranju, već suprotstavljajući se elitističkoj demokratiji i doživljavajući „vladaoca“ *primus inter pares* figurom odgovorno poručuje da „demokratija koja dopušta većinsko odlučivanje čak i za utemeljujuća ljudska prava povređuje svoju legitimnost“ (str. 79). Ovim određuje kurs demokratiji koja o društveno-pravnim minimumima i ne pregovara, nego ih podrazumijeva i doživljava kao blagostanje politike.

Centralno poglavlje knjige primat u većoj mjeri daje konkretnim strategijama i primjerima iz prakse u kojima pronalazi prednosti i mane. „Genesis“ i „Nojeva strategija“ predstavljaju „vladavinu kompetentnosti nad prirodom, odnosno „vladanja nad samim sobom“. Prvu prezentira kao politiku punomoćja koje se dobija na osnovu simboličkog statusa proizašlog iz lične izgradnje sposobnosti, a drugu kao analogiju egoizma u kojoj pojedinac spašava samog sebe, pa tek onda ostale, pokušavajući ublažiti takve konstrukcije kroz nekoliko demokratskih principa, poput solidarnosti, nažalost nedovoljno dobro da bismo povjerovali u aplikabilnost ovakvih zamisli na politiku i *politički svijet*.

Vrijedni pažnje zasigurno jesu sistem i krugovi odgovornosti kakve autor izvodi kao zaključke egzemplarno kroz prirodne katastrofe u kojima se na pijedestal stavlja individualna društvena inicijativa, objašnjavajući nužnost preveniranja

katastrofalnih scenarija u društvima koja su na tom nivou demokratičnosti da svako preuzima odgovornost za ono što je njegov zadatak i daje sve od sebe da uradi svoj dio posla, a što više djeluje kao utopija. Ovdje možemo smjestiti i „Strategiju proroka“ na osnovu koje se čini da Hefe najmanje priča o politici, ali zaista nas navodi da kroz ilustrativne primjere kompariramo realne događaje s politikom u alegorijskom, prenesenom značenju, i dođemo do spoznaje. Ipak, ovaj dio knjige je nezasluženo dug, opširan i suviše metaforičan, bez konkretnih implikacija kojima se autor previše posvetio a premalo dao i konkretizirao ih.

Dužni smo suprotstaviti se stavu o načinu postanka Evropske unije – u jeku poučaka o svjetskom pravnom poretku i nekoj vrsti globalne europeizacije – demantirajući Hefeovu tvrdnju da je EU nastala kao projekt odozdo (od naroda), jer za nju bar na početku nije postojao nikakav referendum, osim deklarativna podrška prosvijećenim intelektualnim elitama koje su iza zatvorenih vrata – nedemokratski – donijele odluku o projektu koji danas smatramo vrhuncem demokratskih vrijednosti.

Konačno, treće poglavlje, koje nazivom preuzima naslov djela, saznajno ne odmiče daleko u poređenju sa stavovima iskazanim u prethodnim poglavljima, oni su uglavnom ponovljeni i aplicirani na različite društvene fenomene. Problematizira se uloga konflikata, njihovo pritiskanje ili potiskivanje,

ciljevi konflikata, dok autor ponovo na primjerima prirodnih i vještačkih katastrofa naglašava bitnost zajedničke budućnosti, kako u pogledu donošenja odluka tako i u pogledu planiranja i nastupa na globalnoj sceni. Forsira nas na dvoumljenje o tome da li je to u duhu demokratije ili je po nekim osnovama čak i antidemokratski ako nam ne ostavlja izbor, ili zapravo imamo *par excellence* predstavu emancipatorske i kosmopolitske politike na djelu.

U svjetlu vremena u kojem živimo, djelo u fokus stavlja jednu neutralno izoliranu demokratiju koja zazire od eksperata bojeći se ekspertokratije, dajući prednost naučnom savjetovanju, komplimentira važnost tržišne ekonomije, ali ipak sluti njene granice, pesimistično gleda na stručnost kroz prizmu demokratije nihilistički govoreći da nam budućnost zahvaljujući tome nije nimalo jasnija, ne zaboravljajući utjecaj i važnost medija kojima oduzima monopol na moć tumačenja informacija. Sve ovo s ciljem kako bi se najveća važnost dala institucionalizaciji pomoću koje donošenjem odgovarajućih zakona, služenjem društvu kroz adekvatne institucije i organizacije, postavljamo trajnu odgovornost za budućnost, pritom potcrtavajući važnost obrazovanja i obučavanja kao opravdanih investicija za isti taj cilj.

Završne riječi počnimo stavom da je u ovoj knjizi na samom kraju Hefe ipak sumnju na određenu dozu neoliberalizma

u svojim idejama učinio osnovanom, citirajući njegove sljedeće misli: „Nasuprot strahovanju da liberalna demokratija redukuje ljude na atomizovane individue, građansko društvo svojim aktivnostima pokazuje da visoko razvijeni individualizam može da ide ruku pod ruku sa smislom za zajednicu“ (str. 295). Međutim, posezanje za ovim argumentom nam čak nije ni potrebno za dekonstrukciju modaliteta budućnosti demokratije u takvom okrilju s obzirom na to da i sam autor iskazuje bezrezervnu sumnju u nju, priznaje da demokratije nemaju zapanjujuću sposobnost za budućnost.

Općenito, knjiga predstavlja jednu proširenu, s razlogom nezaokruženu studiju koja aktualizira brojne uvide, strategije, promišljanja i ideje, samim tim imajući više formu naučnih eseja koji imaju čvrstu strukturu i iscrpno traže daljnja preispitivanja, vjerovatno više na jedan dijaloški nego nužno jednosmjernan kritički način. Autor skoro svako poglavlje počinje historijskim filozofsko-političkim uklonom, sve od antike do modernog doba, koji daje dodatnu vrijednost ovom djelu. S razlogom ulazi u red preporučene literature u polju političke filozofije i opravdava zasluženno mjesto.

Mustafa Mujkić¹

*Univerzitet u Sarajevu –
Fakultet političkih nauka*

¹ mujkic@fpn.unsa.ba

**SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA**

**SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW**

Drugi redovni broj

PREDGOVOR DRUGOM REDOVNOM/ TEMATSKOM BROJU XIII. GODIŠTA

Promjene predstavljaju nezaobilaznu temu u društvenim naukama i neiscrpan su izvor inspiracije promišljanja o društvu. Bilo da je riječ o sveobuhvatnim ili specifičnim, radikalnim ili inkrementalnim promjenama, njihovi efekti na društvenu zbilju predstavljaju najneposrednije osnove naučne refleksije. Takva refleksija, usmjerena prvenstveno ka znanju i razumijevanju, u statičnom momentu efekta raspoznaje ozbiljenje pozadinskih procesa koji otkrivaju dinamičku narav promjene.

Jedna od konkretnih promjena koja je u fokusu novog dvobroja *Sarajevskog žurnala za društvena pitanja*, tačnije, drugog redovnog broja koji je po svojoj prirodi tematski, odnosi se na digitalnu transformaciju. Riječ je o promjeni čiji su efekti osjetni već neko vrijeme, naročito u visoko razvijenim društvima, ali koju se kao proces još uvijek nastoji valjano i komprehenzivno spoznati i razumjeti. Digitalna transformacija prepoznata je kao proces koji oblikuje društvene, kulturne i političke tokove – čineći ih više ovisnim o tehnologiji. U posljednjim decenijama, a naročito u posljednjih nekoliko godina, pojavom alata umjetne inteligencije u širokoj upotrebi ubrzan razvoj tehnologije unaprijedio je način na koji komuniciramo i obavljamo profesionalne i svakodnevne zadatke i obaveze. Istovremeno, ova promjena otvorila je nova pitanja o identitetima (transhumanizam), privatnosti (regulacija digitalnih tehnologija), nejednakostima (digitalni jaz), rizicima, moći i strukturama savremenog društva. U iznalaženju odgovora na ova i vezana pitanja, kao i u postavljanju novih, očituje se intelektualni refleks koji efekte promjene kakva je digitalna transformacija raspoznaje kao elemente šireg procesa koji mijenja lice i naličje društvenog svijeta.

Imajući u vidu da navedeni refleks najbolje dolazi do izražaja u komunikaciji, Odsjek za sociologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu organizirao je međunarodnu naučnu konferenciju *Nepovratna digitalizacija društva – Tehnokultura* s namjerom da, kroz interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup, bude platforma za artikulaciju i naučno utemeljenu raspravu o dosegima, mogućnostima, izazovima i rizicima procesa digitalne transformacije.

Radovi s konferencije, održane u Sarajevu 13. i 14. maja/svibnja 2024. godine, a objavljeni u ovom broju *Sarajevskog žurnala za društvena pitanja*, istražuju širok spektar tema iz perspektive različitih (inter)disciplinarnih područja. Ono što im je zajedničko jest to što tehnološku kulturu opisuju ne samo iz aspekta inovacija nego i iz aspekta djelovanja te kulture kao snage koja (nepovratno) oblikuje društvene strukture na makro, mezo i mikro razini. U tom smislu, članci istražuju efekte digitalne transformacije: kako latentne – u članku Irene Praskač-Salčin i Jelene Brkić-Šmigoc o novim oblicima socijalnih interakcija, tako i manifestne – u članku Sarine Bakić i Ehlmane Spahić o transformacijama profesija i organizacijskih kultura.

Ujedno, članci podsjećaju na potrebu kritičkog proispitivanja postojećih paradigmi znanja i razumijevanja o posljedicama tehničkih dostignuća – o čemu pišu Ita Lučin i Ivan Primorac-Bilaver, kao i o njihovim značenjima – što je u fokusu članka Džane Rahimić Ramić. Konačno, radovi istražuju i praktičnu vrijednost digitalizacije u smislu čuvanja i njegovanja znanja, pri čemu Alma Mešić, Anida Ibrčić i Dalila Mirović ističu značaj bibliografske i informacijske nauke, dok Ejla Ćurovac ističe značaj procesa digitalizacije bibliografske građe za istraživače u Bosni i Hercegovini.

Kao organizatori konferencije *Nepovratna digitalizacija društva – Tehnokultura*, te kao urednici drugog redovnog/tematskog broja XIII. godišta *Sarajevskog žurnala za društvena pitanja*, koristimo priliku da se izrazimo zahvalnost svim učesnicima i učesnicama te da čestitamo autoricama koje su svoje radove, na ovaj način, plasirale našoj naučnoj i stručnoj javnosti. Zahvaljujemo se recenzentima i recenzentkinjama

na dragocijenom radu i posvećnosti. Također, zahvaljujemo se dekanu Univerziteta u Sarajevu – Fakulteta političkih nauka prof. dr. Seadu Turčalu, na svesrdnoj podršci u organizaciji konferencije, te Redakciji časopisa, tehničkim urednicama Emini Adilović i Almi Mešić i sekretarki Redakcije Selmi Alispahić, na podršci i tehničkoj pomoći u pripremi ovog broja časopisa.

Sarajevo, decembar/prosinac 2024

Urednici

prof. dr. Samir Forić, *glavni urednik*

prof. dr. Sarina Bakić, *gostujuća urednica*

FOREWORD TO THE SECOND REGULAR/ THEMATIC ISSUE OF THE VOLUME XIII

Change is an inescapable theme in the social sciences and an inexhaustible source of inspiration when contemplating society. Whether comprehensive or specific, radical or incremental, the effects of change on social reality form the most immediate basis for scientific reflection. Such reflection, aimed primarily at increasing knowledge and understanding, recognises the manifestation of underlying processes behind the static moment of an effect, revealing the dynamic nature of change

One of the specific changes that this new double issue of the *Sarajevo Social Science Review* partly focuses on, is digital transformation. This is a change whose effects have been evident for some time, particularly in highly developed societies, but one that, as a process, still strives to be adequately and comprehensively understood. Digital transformation is recognized as a process shaping social, cultural, and political flows—rendering them increasingly dependent on technology. In recent decades, and especially in the last few years (with the widespread adoption of artificial intelligence tools), rapid technological development has enhanced how we communicate and perform professional and everyday tasks. At the same time, this transformation has raised new questions about identities (transhumanism), privacy (regulation of digital technologies), inequalities (the digital divide), risks, power, and the structures of contemporary society. In seeking answers to these and other related questions, as well as posing new ones, an intellectual reflex emerges—one that recognizes the effects of changes like digital transformation as elements of a broader process reshaping the appearance and substance of the social world.

Given that this reflex is best expressed through communication, the Department of Sociology at the University of Sarajevo – Faculty of Political Sciences, organized an international scientific conference entitled *Irreversible Digitalization of Society – Technoculture*. The aim was to provide a platform, through an interdisciplinary and transdisciplinary approach, for articulating and scientifically grounding discussions on the achievements, possibilities, challenges, and risks of the digital transformation process.

The papers from the conference, held in Sarajevo on May 13 and 14, 2024, and published in this issue of the *Sarajevo Social Science Review*, explore a wide range of topics from various (inter)disciplinary perspectives. What they share in common is their approach to technological culture, describing it not only through the lens of innovation but also as a force that (irreversibly) shapes social structures at macro, meso, and micro levels. In this regard, the articles examine the effects of digital transformation: both latent effects, as explored in the article by Irena Praskač-Salčin and Jelena Brkić-Šmigoc on new forms of social interactions, and manifest effects, as discussed in the article by Sarina Bakić and Ehlimana Spahić on the transformations of professions and organizational cultures.

At the same time, the articles emphasize the need for critical re-examination of existing paradigms of knowledge and understanding regarding the consequences of technological advancements. This is addressed by Ita Lučin and Ivan Primorac-Bilaver, while the meanings of these advancements are the focus of Džana Rahimić Ramić's article. Finally, the articles also explore the practical value of digitalization in preserving and nurturing knowledge. Alma Mešić, Anida Ibričić, and Dalila Mirović highlight the importance of bibliographic and information science, while Ejla Ćurovac underscores the significance of the digitalization of bibliographic materials for researchers in Bosnia and Herzegovina.

As the organizers of the conference *The Irreversible Digitalization of Society – Technoculture* and as the editors of the second regular/thematic issue of Volume XIII of the *Sarajevo Social Science Review*, we take this opportunity

to express our gratitude to all participants and to congratulate the authors whose work has been presented to our academic and professional audiences in this way. We extend our thanks to the reviewers for their invaluable work and dedication. Additionally, we thank the Dean of the University of Sarajevo – Faculty of Political Sciences, Professor Dr. Sead Turčalo, for his unwavering support in organizing the conference. Our gratitude also goes to the Editorial Board, technical editors Emina Adilović and Alma Mešić, and Secretary of the Editorial Board Selma Alispahić for their support and technical assistance in preparing this issue of the journal.

Sarajevo, December 2024

Editors

Professor Dr Samir Forić, *Editor-in-Chief*

Professor Dr Sarina Bakić, *Guest Editor*

Transformacija profesija i organizacijskih kultura u kontekstu digitalizacije društva

SARINA BAKIĆ¹

EHLIMANA SPAHIĆ²

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka

Bosna i Hercegovina

Sažetak: Neumitni proces digitalizacije društva transformira i profesionalne sfere i organizacijske kulture mijenjajući način na koji ljudi obavljaju svoj posao danas, vrste poslova koji su potrebni, kao i vještine i kompetencije koje su tražene. Autorice ovog rada upravo će svoju istraživačku pažnju fokusirati na specifične vještine, njihovo rangiranje za potrebe digitalnog doba, odnosno potrebe prilagođavanja organizacija novim tehnologijama i društvenim i kulturnim promjenama. U okviru Hofstedeove kulturološke dimenzije organizacija, autorice će pružiti neke od uvida u karakteristike savremenih organizacijskih kultura te doprinijeti razumijevanju kako digitalizacija utiče na organizacijsku kulturu i kako se organizacije mogu prilagoditi. U radu će se, komparativnom metodom, predstaviti zanimanja s najvećom vjerovatnoćom supstitucije umjetnom inteligencijom (engl. Artificial Intelligence – AI), kao i posljedice koje bi ove supstitucije mogle donijeti. Promjene o kojima će ovdje biti riječ ukazuju na to kako digitalizacija društva utiče na karakter rada, na svaku profesiju/zanimanje, i kako zahtijeva ozbiljno razmatranje načina prilagođavanja organizacija i organizacijskih kultura na digitalnu stvarnost.

Ključne riječi: transformacija, profesije, organizacijske kulture, digitalizacija društva, vještine, umjetna inteligencija

Uvodne napomene

U sociološkom smislu, konkretnije i s aspekta sociologije organizacije, društvene promjene se promišljaju u okviru promjena u ljudskim interakcijama i odnosima koji transformiraju ekonomske, kulturne i socijalne organizacije. Spomenute promjene događaju se s vremenom i često imaju različite, duboke i dugoročne posljedice po društvo, tako da se u ovom radu govori o društvenim promjenama koje su prouzrokovane

1 sarina.bakic@fpn.unsa.ba.

2 ehlimana.spahic@fpn.unsa.ba

digitalizacijom društva, i to u sferi profesija i organizacijskih kultura. Šošana Zubof je knjigu *Doba nadzornog kapitalizma*, a što je od velike važnosti za problematiku ovog rada, započela važnim pitanjem koje joj je jednom postavio mladi rukovodilac fabrike papira u jednom gradiću na jugu SAD-a: Hoćemo li svi raditi za pametnu mašinu ili će njome upravljati pametni ljudi? (Zubof, 2020).

Narednih godina teoretičarka Zubof je pomno pratila digitalizaciju rada u ovoj konkretnoj fabrici. Kako se i očekivalo, prelaskom na digitalnu tehnologiju fabrika se transformirala u 'elektronski tekst', koji se našao u središtu pažnje svakog radnika. Umjesto mehaničkih poslova sa sirovinama i opremom, „uspješan rad“ sada je podrazumijevao praćenje podataka na ekranima i savladavanje vještina razumijevanja, saznavanja i postupanja s elektronskim tekstem. Ono što danas djeluje sasvim normalno, tada je bilo veoma neobično (ibid., 198). Te lako uočljive promjene ukazivale su na korjenitu i važnu transformaciju. Osnovni organizacioni princip više se nije zasnivao na podjeli rada unutar organizacije, već na podjeli znanja.

Većina organizacija opredijelila se za pametne mašine, a ne za pametne ljude. Na taj način nastao je dokumentovani trend zamjene radnika na najraznovrsnijim poslovima upravo mašinama i njihovim algoritmima. Danas te transformacije ne podrazumijevaju samo tzv. fabričke poslove, odnosno fabričku proizvodnju. Time se stvara ono što ekonomisti nazivaju 'polarizacijom poslova'. Naime, prema Šošani Zubof (ibid., 199) poslovi iziskuju ili visoke ili niske kvalifikacije, dok automatizacija preuzima sve one poslove koji su nekada bili „u sredini“. Mada neki privredni lideri, stručnjaci iz ekonomije i tehnologije ove konkretne transformacije opisuju kao neizbježne i neophodne posljedice kompjuterskih tehnologija, istraživanja pokazuju da podjela znanja u ekonomskoj sferi predstavlja odraz snage neoliberalne ideologije, politike kulture i institucionalnih obrazaca i različitih organizacijskih kultura. U kontinentalnoj i sjevernoj Evropi, naprimjer, gdje su ključni elementi dvosmjernog pokreta unutar organizacija u nekom obliku ipak preživjeli, polarizaciju poslova ipak ublažavaju velike investicije u obuke i usavršavanje zaposlenih. Time se dobija inkluzivnija podjela znanja, ali i kvalitetniji inovativni proizvodi i usluge.

Glavna ideja ovog rada podrazumijeva da promjene u kontekstu jedne sveopšte digitalizacije društva ukazuju na njihov ozbiljan i nepovratan uticaj na karakter rada, na svaku profesiju/zanimanje, i zahtijeva ozbiljno

razmatranje načina prilagođavanja organizacija i organizacijskih kultura na digitalnu stvarnost.

Teorijske podloge organizacijske kulture u kontekstu digitalizacije društva

Holandski sociolog Geert Hofstede (2004) pružio je važnu definiciju kulture, koja doprinosi razumijevanju organizacijske kulture te promjenama unutar organizacija. Prema njegovim promišljanjima kultura se razumijeva i kao skup mentalnih programa koji determiniraju odgovore pojedinca na društvo. Iz navedenog proizlazi da se kultura očituje u svakodnevnom životu i svakodnevnim interakcijama, u odnosu pojedinaca na njihovo okruženje, društvo kojem pripadaju, ali i da je njihov suodnos kontroliran upravo duboko usađenim mentalnim programima.

Kultura nije samo skup vidljivog ponašanja, ona je duboko interiorizirana u svakom pojedincu. Kada je riječ o organizacijama, kultura predstavlja obrazac načina ponašanja, zajedničkih uvjerenja i vrijednosti pripadnika i pripadnica određene organizacije bez obzira na njenu veličinu i tipologiju. Ovdje je važno naglasiti da upravo vrijednosti i uvjerenja određuju način ponašanja ljudi u organizaciji. O organizacijskoj kulturi može se zaključivati i na osnovu onoga šta pripadnici i pripadnice organizacije govore o samoj organizaciji, kakav im je žargon i jezik, šta i kako rade ali i misle unutar određenog organizacijskog ambijenta.

S druge strane, iako su računari i sofisticirani informacijski sistemi samo vrh tehnološkog ledenog brijega, oni imaju enormni uticaj na organizacije danas i skoro nijedno društvo nije izuzeto od toga. Donose dalekosežne promjene u nivoima i načinima umijeća koja se traže od gotovo svih zaposlenih, i to bez obzira na tipologiju organizacije. Nadalje, važno je naglasiti da su uslijed digitalizacije izmijenjene i aktivnosti menadžera organizacija odnosno njihovih rukovodećih struktura zbog izazova u redefiniranju organizacijskih kultura³ i sposobnosti da se odgovori na potrebe savremenih potrošača i korisnika. Budući da se veliki broj tzv. rutinskih radnih zadataka automatizira naročito posredstvom digitalnih

³ „Ozbiljan razvoj teorija organizacijske kulture počinje sedamdesetih godina prošlog vijeka, te se smatra da su na razvoj teorijskog promišljanja o organizacijskoj kulturi uticala dva važna događaja, prvi je bila naftna kriza s početka sedemdesetih godina prošlog vijeka, a drugi događaj jeste bio snažan i rapidan prodor japanske ekonomije i industrije u svijetu i japanska konkurentnost u mnogim područjima“ (Žugaj, Bojanić-Glavica, Brčić, i Šehanović, 2004: 541).

tehnologija, vještine s kojima zaposleni raspolažu sve brže zastarijevaju, tako da organizacije moraju izdvajati veća finansijska sredstva za prekvalifikaciju zaposlenih i njihovo dodatno obrazovanje (Robbins, 1992). Automatizacija je već odavno prevladala u mnogim industrijama, što je dovelo do transformacije ili čak nestanka određenih profesija. Zbog toga cjeloživotno učenje kao dio organizacijske kulture postaje ključno ne samo za održavanje konkurentnosti na tržištu rada neke organizacije već i kao faktor opstanka za mnoge organizacije.

Drugim riječima, a prema mnogim savremenim teoretičarima organizacijske kulture (Fox, 2018; Hofstede, 2004; Frey, & Osborn, 2017), sveobuhvatna digitalizacija društva ima isto tako sveobuhvatne i ozbiljne posljedice na organizacijsku kulturu, odnosno mijenja način na koji svaka organizacija funkcionira, ali i kako zaposlenici rade, komuniciraju i saraduju. Ključno je da svaka organizacija aktivno upravlja ovim promjenama kako bi ostala konkurentna i relevantna u digitalnom dobu. Prema Foxu (2018), digitalizacija u kontekstu organizacijske kulture potiče organizacije da budu što fleksibilnije i prilagodljivije (rad od kuće, fleksibilno radno vrijeme, fleksibilni radni uslovi, virtualni timovi, radne virtualne platforme itd.), što utiče na potrebu transformacije tradicionalnih poslovnih praksi i struktura. Transformacija tradicionalnih poslovnih praksi ovdje se najviše ogleda u činjenici da je digitalnim tehnologijama upravo olakšana transparentnost unutar organizacija, što podrazumijeva veći pristup informacijama svih zaposlenih, te se na taj način lakše može saradivati i raditi timski.

U kontekstu teorije organizacijske kulture, ovakav afirmativni pristup zagovara i kreira otvoreniju kulturu dijeljenja informacija, znanja i diseminaciju znanja i ideja. Ovo potiče bolju i bržu saradnju na globalnom nivou sa sličnim organizacijama, a što dalje unapređuje različite vidove kreativnosti u organizaciji, raznolikost, interkulturalnu saradnju i inkluzivnost. S tim u vezi, digitalne platforme za obuku i razvoj vještina postaju ključne komponente savremene organizacijske kulture. Ljudi zaposleni u različitim organizacijama konstantno moraju učiti i savladavati nove vještine i na taj način se prilagođavati brzim promjenama tehnologije. Fox (2018: 7) nadalje tvrdi da digitalne tehnologije danas itekako utiču na brže donošenje odluka unutar organizacije, što čini prilagođavanje organizacija tržištu mnogo učinkovitijim. Međutim, u većini istraživanja na ovu temu danas, kada se ispituju zaposlenici u organizacijama šta im je

bilo najteže u procesu promjene organizacijske kulture u digitalnom dobu, većina odgovara da je najveći izazov u prilagođavanju novome upravo u iziskivanju na brzim promjenama, na brzim odgovorima i nemogućnosti adekvatnog koncentriranja na zadatke, na 'brzu' i 'površnu' komunikaciju s drugima te na povećanje broja zadataka uslijed bržeg završavanja prethodnih (Frey & Osborn, 2017).

Važno je naglasiti da upravo proces postavljanja digitalnih tehnologija kao primarnih u vođenju organizacija, njihovog odnosa i komunikaciji među zaposlenicima, odnosa prema korisnicima i partnerima jest upravo digitalna transformacija (Berman & Marshall, 2014). Proces podrazumijeva integriranje digitalnih tehnologija u svaki dio organizacije, što vodi do velikih promjena u djelovanju organizacije, njejoj kulturi, vještinama uposlenika i profesija koje su nadalje, u digitalnom okruženju, organizacijama potrebne.

Novi poslovi i nove vještine u digitalnom društvu

Zaista, ključna determinanta uspjeha svih organizacija bit će njihova sposobnost da se prilagođavaju i budu fleksibilne. Sve industrije kako bi osigurale svoju konkurentnost morat će permanentno raditi na obuci i razvoju svih svojih uposlenika i usvajanju kompatibilnih tehnologija. U tom kontekstu, ključnim kompetencijama smatraju se kompleksno rasuđivanje, kreativnost, socijalna i emocionalna inteligencija i čulna percepcija (Daugherty, Wilson & Michelman, 2019).

Ian Shine (2023), referirajući se na procjene Svjetskog ekonomskog foruma u okviru istraživanja za Izvještaj o budućnosti radnih mjesta u 2023. godini, smatra da umjetna inteligencija neće moći zamijeniti poslove koji zahtijevaju ljudsku prosudbu i donošenje odluka te poslove koji zahtijevaju složenu i nijansiranu komunikaciju. Također, umjetna inteligencija neće zamijeniti poslove koji zahtijevaju socijalnu i emocionalnu inteligenciju, kreativnost i inovativnost, fizičku spretnost i pokretljivost.

Ankete provedene za Izvještaj o budućnosti radnih mjesta pokazuju da će najveći rast broja radnih mjesta u razdoblju 2023 – 2027. biti za operatere poljoprivredne opreme, vozače teških kamiona i autobusa te za nastavnike stručnog obrazovanja. Na četvrtom mjestu slijede mehaničari i serviseri strojeva (World Economic Forum, 2023). U istom izvještaju predviđa se porast od 40% u broju stručnjaka za umjetnu inteligenciju i strojno učenje

do 2027. Očekuje se porast potražnje za ulogama kao što su analitičari podataka i znanstvenici ili stručnjaci za analitiku velike količine podataka od 30% do 35%, te porast potražnje za analitičarima informacijske sigurnosti za 31%. S druge strane, smatra se da će neki poslovi brzo nestati zbog umjetne inteligencije. To su uglavnom činovničke ili tajničke uloge, a uključuju bankovne šalterske službenike i službenike za unos podataka (ibid., 30ff).

Osim razvoja IT vještina, Zahidi ističe da će poseban značaj imati razvoj zelenih poslova i zelenih vještina: od stručnjaka za održivost do onih koji rade na proizvodnji zelene energije, obnovljivim izvorima energije, inženjera obnovljive energije, uposlenika na instalacijama solarne energije (Maggioncalda & Zahidi, 2023).

Wilson, Daugherty i Bianzino (2017) otišli su korak dalje u analizi poslova koji će nastati kao posljedica primjene umjetne inteligencije u poslovnom procesu. Njihovo istraživanje naslanja se na globalnu studiju Accenture PLC-a, a obuhvatilo je više od 1000 velikih kompanija koje su koristile ili testirale umjetnu inteligenciju i sistem mašinskog učenja. Ustanovili su cijele kategorije novih, za ljude jedinstvenih radnih mjesta, a to su treneri (engl. *trainers*), objašnjivači (engl. *explainers*) i održavatelji (engl. *sustainers*). Prva navedena kategorija novih poslova trebat će ljudske radnike koji će naučiti sisteme umjetne inteligencije kako postavljati pitanja ljudima s empatijom i dubinom (Wilson, Daugherty & Bianzino, 2017: 14-15). Nadalje, druga kategorija novih poslova – objašnjivači – premostit će jaz između tehnologa i poslovnih vođa. Objašnjenja će pomoći u pružanju jasnoće, što postaje sve važnije kako se povećava upotreba AI sistema (ibid., 15). Posljednja kategorija novih poslova u kontekstu ovog istraživanja jesu identificirani održavatelji, koji pomažu osigurati da sistemi umjetne inteligencije rade kako su projektirani i da se neželjene posljedice tretiraju s odgovarajućom hitnošću (ibid.). Važno je istaći da će ljudi unutar ovih uloga nadopunjavati zadatke koje obavlja kognitivna tehnologija, osiguravajući da je rad mašina učinkovit i odgovoran – da je pošten, transparentan i podložan reviziji.

Muro, Whiton i Maxim (2019) u svom istraživanju o poslovima koji su pod uticajem umjetne inteligencije, a referirajući se i na druga relevantna istraživanja, primijetili su da 740 od 769 analiziranih opisa zanimanja sadrži elemente koji se podudaraju s patentnim jezikom umjetne inteligencije, što znači da bi barem jedan ili više zadataka unutar tih poslova potencijalno

mogao biti izložen, dopunjen ili dovršen s umjetnom inteligencijom. Autori ističu da to nužno ne znači potpuni gubitak poslova, nego priliku za razvoj. Budući da je riječ o predviđanjima o budućnosti poslova, moguće je pronaći različite studije koje pokušavaju utvrditi koji će obrazovni profili biti najviše pogođeni primjenom umjetne inteligencije. U tom kontekstu, navedeni autori (2019: 12) su, na temelju svojih istraživanja, zaključili da će najviše biti pogođeni bolje obrazovani i bolje plaćeni radnici.

Osim kompanija, i vlade trebaju imati proaktivniju ulogu u kreiranju adekvatnih rješenja za savremene izazove tržišta rada. U tom kontekstu, Strack i drugi (2021) preporučuju vladama centralizirani strateški pristup tržištu rada koji će omogućiti identifikaciju nedostataka i potrebnih promjena. Autori izdvajaju četiri temeljna procesa, a to su: ponovno reflektiranje na obrazovanje, usavršavanje i prekvalifikaciju, izgradnja platforme za karijeru i zapošljavanje, ažuriranje mreže socijalne sigurnosti i poticanje inovacije kroz podršku malim i srednjim preduzećima.

Zaključak

Tehnologija predstavlja značajnu ulogu u današnjem društvu koje je podložno digitalnoj transformaciji u svim segmentima. Digitalne tehnologije su u isto vrijeme stvorile i nametnule digitalnu kulturu koja je uveliko uticala i još će brže uticati na organizacijsku kulturu i transformaciju profesija u današnjem svijetu. Iako postoje mnogi aspekti razumijevanja digitalne transformacije, važno je naglasiti da je odgovornost još uvijek na pojedincima, onima koji vode organizacije, kako će ova vrsta transformacije uticati na zaposlene, ali i njihove korisnike, potrošače i slično.

Kako je već u radu navedeno, organizacijska kultura zapravo govori o konkretnom ponašanju ljudi u organizaciji, na koji način se u organizaciji donose različite odluke te na koje načine se unose promjene u različitim segmentima djelovanja organizacije, načine na koje se usvajaju i prenose nova znanja, informacije i vještine, pa tako i u kontekstu tehnološkog razvoja. Usljed ovakvih dinamika, današnje moderno vođenje organizacija i transformacije organizacijskih kultura iziskuje bolje strategije i pripreme za potpunu transformaciju organizacija i profesija koja nam neminovno dolazi. Na sve promjene treba gledati afirmativno, s jasnijim razumijevanjem i jasnijom slikom za budućnost. Riječ je o do sada najizazovnijim procesima promjena u historiji čovječanstva, naročito kada je riječ o odnosima među

ljudima. S druge strane, mnoge organizacije su u ovakvoj društvenoj transformaciji prepoznale vrijednost koja dolazi od digitalnih tehnologija, ali neće biti u stanju uraditi sve što je potrebno ako ne uvedu digitalnu organizacijsku kulturu. Također, analiza je potvrdila da je međusobna saradnja između pojedinaca i njihove adekvatne komunikacijske vještine upravo ključ uspjeha digitalne transformacije u organizacijama danas.

U širem smislu, uporedo sa zabrinjavajućim političkim i društvenim tokovima danas, u svijetu se razvijaju, kao njihovo osporavanje ali i kao drugi mogući izbor, kulturni i politički oblici u kojima se izražavaju težnje širih slojeva društava za slobodama i pravima. Ovakvi oblici, u očiglednom porastu posljednjih godina, mogli bi biti važan činilac budućnosti u mjeri u kojoj se bude širilo saznanje da osnovni problem našeg vremena, a prema riječima Hannah Arendt (1991), nije samo 'proizvodnja predmeta za ljude', već 'proizvodnja ljudi za predmete'.

Literatura

- Arendt, H. 1991. *Vita Activa*. Zagreb: Biblioteka August Cesarec.
- Berman, S., & Marshall, A. 2014. "The Next Digital Transformation: from an Individual-centered to an Everyone-to-everyone Economy" *Strategy & Leadership* 42 (5): 9-17.
- Daugherty, P., Wilson, J. H., & Michelman, P. 2019. "Revisiting the jobs artificial intelligence will create" *MIT Sloan Management Review* 60 (4): 1-8.
- Fox, S. 2018. "Cyborgs, Robots and Society: Implications for the Future of Society from Human Enhancement with In-The-Body Technologies" *Technologies* 6 (50): 1-11.
- Frey, C. B., & Osborne, M. 2017. "Future of Employment: How susceptible are jobs to computerization?" *Technological Forecasting and Social Change* 114: 254-280.
- Hofstede, G., 2004. *Cultures and Organizations: Software of the Mind: Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival*. London: McGraw-Hill.
- Maggioncalda, J., Zaidi, S. 2023. "The Future of Jobs: 2 Experts Explain

- How Technology is Transforming “Almost Every Task” *World Economic Forum*. Pristupljeno 3. 5. 2024. (<https://www.weforum.org/agenda/2023/05/future-of-jobs-technology-skills-workplace/>)
- Muro, M., Whiton, J., Maxim, R. 2019. “What jobs are affected by AI? Better-paid, better-educated workers face the most exposure“. *Metropolitan Policy Program Report*. Pristupljeno 3. 5. 2024. (https://www.brookings.edu/wpcontent/uploads/2019/11/2019.11.20_BrookingsMetro_What-jobs-are-affected-by-AI_Report_Muro-Whiton-Maxim.pdf)
- Robbins, P. S. 1992. *Bitni elementi organizacijskog ponašanja*. Zagreb: MATE, Biblioteka Gospodarska misao.
- Shine, I. 2023. “These are the Jobs that AI can't Replace” *World Economic Forum*. Pristupljeno 3. 5. 2024. (<https://www.weforum.org/agenda/2023/05/jobs-ai-cant-replace/>)
- Strack, R., Carrasco, M., Kolo, P., Nouri, N., Priddis, M., George, R. 2021. *The Future of Jobs in the Era of AI*. Boston Consulting Group.
- Zuboff, S. 2020. *Doba nadzornog kapitalizma – Borba za budućnost čoveka na novom rubu moći*. Beograd: CLIO.
- Žugaj, M., Bojanić-Glavica, B. Brčić, R., Šehanović, J. 2004. *Organizacijska kultura*. Varaždin: TIVA Tiskara.
- Wilson, H. J., Daugherty, R. P., Morini-Bianzino, N. 2017. "The Jobs That Artificial Intelligence Will Create" *Summer: MIT Sloan Management Review*.
- World Economic Forum. 2023. “Future of Jobs Report 2023” *World Economic Forum*. Pristupljeno 3. 5. 2024. (<https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2023/>)

The Transformation of Professions and Organizational Cultures in the Context of the Digitalization of Society

Abstract. The inevitable process of digitalization is transforming both professional spheres and organizational cultures, altering how work is performed, the types of jobs in demand, and the skills and competencies required. The authors of this paper focus on specific skills, their ranking for the needs of the digital age, and the adaptation of organizations to new technologies as well as social and cultural changes. Using Hofstede's cultural dimensions of organizations as a framework, the authors will provide insights into the characteristics of contemporary organizational cultures and contribute to understanding how digitalization impacts organizational culture and how organizations can adapt. The paper will employ a comparative method to present occupations with the highest likelihood of substitution by Artificial Intelligence (AI) and the potential consequences of these substitutions. The changes discussed here highlight how the digitalization of society affects the nature of work, influences every profession, and necessitates serious consideration of how organizations and organizational cultures can adapt to this digital reality.

Keywords: transformation, professions, organizational cultures, societal digitalization, skills, artificial intelligence

Digitalna dehumanizacija i novi oblici socijalnih interakcija

IRENA PRASKAČ-SALČIN¹

JELENA BRKIĆ-ŠMIGOC²

*Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Prije desetak godina redatelj Wally Pfister na filmsko platno donosi priču o teško bolesnom znanstveniku koji odlučuje da svoj um prebaci u računar kako bi nastavio živjeti. Ova, samo jedna od filmskih priča iz 2014. godine bila je imaginarni i ne baš tako vjerodostojni scenariji po kojem tehnološko čudo može nadmašiti ljudski um, pa u konačnici i samog čovjeka. Tako je *Transcendence* postao umjetnička egzibicija budućih posljedica razvijanja umjetne inteligencije i, deset godina kasnije, gotovo mogući scenariji ostvarenja života poslije smrti. Generativne umjetne inteligencije omogućile su ne samo tzv. digitalnu nekromanciju, virtualni život poslije života, uz mogućnost razgovora s mrtvima uz pomoć digitalnih tragova koje osobe ostavljaju za svog života, već i kreiranje različitih vrsta personaliziranih identiteta s kojima u virtualnom svijetu možemo ostvariti interakciju. Tekst analizira oblike, vrste i funkcije kreiranih vještačkih inteligencija u kontekstu njihovog približavanja humaniziranim dimenzijama i komparira oblike interaktivnosti u stvarnom/fizičkom i virtualnom prostoru. Provedeno istraživanje (N=75) imalo je za cilj analizirati oblike, način i kvalitet interakcije s vještački kreiranim entitetima u kontekstu potreba i zahtjeva korisnika. Analiza polazi od stajališta u kontekstu kojeg kreirane platforme vještačke inteligencije, kao simulacije realnih osobnosti, jesu i mogu poslužiti kao dodatak ili posrednik procesima socijalne interakcije u kontekstima koji će uvijek biti doživljeni isključivo kao virtualna simulacija stvarne, iskustvene međuljudske interaktivnosti.

Ključne riječi: tehnologija, umjetna inteligencija, interakcija, dehumanizacija, tehnosocijalnost

1 irena.praskac@fpn.unsa.ba

2 jelena.brkic.smigoc@fpn.unsa.ba

Znanje je moć, a znanje o pravim stvarima daje ljudima mogućnost da izvode čuda, skoro božanske pothvate (...) Ako nas je historija icemu naučila, onda nas je naučila da čudne ideje koje danas ismijavamo jednog dana postaju naše istine slavljene na sva zvona... (Brown, 2009: 125, 422)

Uvod

Mnogo različitih medija u posljednjih deset godina u središte tematskih okvira postavilo je pitanje odnosa čovjeka i tehnologije, to jest ljudske evolucije uz i bez nezaustavljivog tehnološkog razvoja. Redom su to bestsellerski naslovi knjiga i blokbusterski filmski projekti. Snažne tematske okvire ovog suodnosa oslikavaju filmovi: *Transcendence* (2014), *Her* (2013) i *M3GAN* (2022). U filmskoj priči redatelja Wallyja Pfistera, *Transcendence*, Will Caster (Johnny Depp) ovjekovječio je naučnika, istraživača u domeni vještačke inteligencije koji zajedno sa svojom suprugom Evelyin (Rebecca Hall) pokušava stvoriti inteligentni stroj koji bi poput čovjeka funkcionirao na kognitivnom i emocionalnom nivou. Jedan od glavnih, idealističkih motiva kreiranja ove vrste stroja u ovoj priči jeste mogućnost sinteze različitih znanja iz oblasti tehnologije koja bi primjenu mogla imati u domeni medicine ili ekologije, npr. mogućnosti regeneracije ljudskih organa ili uništene životne sredine.

Pokret koji se protivi tehnološkoj progresiji i u njenom napredovanju ne pronalazi idealističke i humanističke ciljeve izvršava seriju napada na institucije i naučnike koji rade na ovakvim i sličnim projektima. U jednom od napada ovog pokreta, u cilju zaustavljanja ovakvih i sličnih projekata, glavni akter filma, Caster, pogođen je radioaktivnim metkom, nakon čega umire. Njegova supruga, protokolima njegovih istraživanja, uspijeva transcendentirati njegovu realnu tjelesnu formu i svijest u virtualni svijet i tako omogućiti ne samo njegov život poslije smrti već i neslućeni razvoj jednog novog dehumaniziranog, virtualnog identiteta. U početku njegova pomoć zadržat će se u granicama pomoći vladi i sigurnosnim agencijama, a kasnije i na njegovom revolucionarnom projektu liječenja i regeneriranja ljudskih organa i bolesti. Priča, u suštini, oslikava vrlo realne, kontradiktorne stavove koje nam donosi budućnost suodnosa ljudske zajednice i tehnološkog razvoja. Tačnije, projekciju vrlo argumentiranih činjenica koje govore u prilog da vještačka inteligencija može omogućiti

revolucionarna otkrića na tragu dobrobiti čovječanstva, s jedne strane, i onih koji korespondiraju na tragu svih mogućih opasnih implikacija koje dehumanizacija i tehnološko preimućstvo mogu imati po ljudski rod uopće, s druge strane. Kao što je i prikazano kroz tendencije nezaustavljivog, virtualnog Castera koji umrežuje svoju svijest s pacijentima koje je liječio i na taj način se razvija i stvara cijelu jednu plejadu realnih, ovozemaljskih, virtualno opstruiranih klonova. I jednim i drugim, ljudima i novim, mislećim strojevima, cilj je isti – opstanak.

Na tragu teorijskih predikcija tehnologije i ljudske ovisnosti o njoj jest i priča dugometražnog igranog filma redatelja Spikea Jonzea, *Her*. Pisac Theodor (Joaquin Phoenix) bavi se pisanjem emotivnih pisama za druge. U procesu je razvoda i zbog usamljenosti i nedostatka realnih socijalnih interakcija u stvarnom životu razvija virtualni *online* svijet. Priča dobija drugi motiv u trenutku kada Theodor na sve svoje uređaje instalira novi, vještački, inteligentni operativni sistem vrlo prijatnog, fonetičnog glasa, Samantha (Scarlett Johansson), u koji je programiran genetski kod samih programera. Na samom početku ovaj operativni sistem ima ulogu organizacije i sortiranja obaveza i dokumenata, ali vrlo brzo uči i razvija se u gotovo kompletnu, savršenu ličnost sa sopstvenom svijesću. Između pisca i operativnog sistema vrlo brzo razvija se snažan emotivan odnos. Jedina razlika njihovog odnosa u odnosu na realne je u činjenici da virtualna Samantha nema fizičko otjelovljenje. Ova filmska priča, u biti, preispituje važnost realnih, fizičkih socijalnih interakcija i adekvatnost zamjenskih životnih simulacija koje čovjeku daju priliku da iskusi i doživi nešto što u realnosti i nije doživio u zoni svoje privatnosti. Ona ujedno govori i o stavovima okoline u odnosu na *cyber* odnose koji se kreću od onih koji ih prihvataju bez predrasuda do onih koji osjećaju stid ili ih smatraju patološkim te da li možemo istinski voljeti nekoga ko fizički nije tu. Međutim, glavni motiv ove imaginarne priče je šta možemo očekivati kada ovaj vid vještačke osobnosti nadraste realno ljudsko biće i može li se to uopće desiti. Ova priča, za razliku od prve elaborirane, fizički ne ugrožava ljudski rod, ali govori o predviđanjima da i virtualno kreirani identiteti sa ili bez supermoći kognitivne i emotivne svjesnosti, mogućnosti učenja, razvijanja ili napredovanja mogu, svjesno ili nesvjesno, utjecati na ljude gotovo jednako kao realna, druga živa bića.

Ne ulazeći u kritičko-analitički segment filmskih recenziranja i ne ocjenjujući kvalitativnu dimenziju, još jedan elaborirani filmski primjer

poslužiti će nam kao deskripcija narativa analiziranih implikacija digitalne dehumanizacije i novih oblika socijalnih interakcija. U većini recenzija označen filmom skromnih umjetničkih kvaliteta, film *M3GAN* redatelja Gerarda Johnstonea donosi još jedan od mogućih scenarija inteligentnih tehnoloških performansi koje se nekim slučajem mogu oteći ljudskoj kontroli. Jedna sasvim obična porodica doživljava saobraćajnu nezgodu u kojoj preživi samo djevojčica Cady (Violet McGraw). Starateljstvo nad djevojčicom dobija tetka, inženjerka robotike, Gemma (Allison Williams), koja radi na projektu koji je neisplativ i koji njeni nadređeni žele prekinuti. Kako bi pružila adekvatnu psihološku pomoć djetetu koje se bori s gubitkom, bolom i procesom tugovanja, Gemma upoznaje Cady sa svojim projektom, humanoidnom lutkom Megan, vještačkom djevojčicom koja ima sposobnost autonomnog rasuđivanja, učenja i emocionalnu spoznaju. Megan postaje Cadyina prijateljica koja je platformom umrežena s njom po unaprijed utvrđenom protokolu da je emocionalno i fizički štiti. Problem nastaje kada ta protokolarna uparenost prijateljstva pronalazi gotovo u svakom kontaktu s Cady. Film na gotovo sličan način kao i mnoštvo njegovih prethodnika ovih tematskih narativa opisuje upravo procese nadomještanja vlastitih nedostataka posredstvom tehnologije, kao i kompatibilnost realnih kognitivnih i emocionalnih stanja koja možemo razvijati u interakciji s nerealnim dehumaniziranim oblicima inteligencije.

Međutim, pitanja ovog suodnosa mnogo su kompleksnija od zauzimanja *pro et contra* pozicije u kontekstu hipoteze da tehnologija i novi inteligentni strojevi mogu zamijeniti ili pobijediti čovjeka. Baveći se nizom socijalno-psiholoških problema tehnološkog društva i pitajući se gdje je duša u tehničkom dobu, Gehlen (1991) razvija tzv. fenomen rezonancije u okviru kojeg pojašnjava da čovjek opterećen zagonetnošću upravo vlastitog opstanka teži svoje samotumačenje nadoknaditi putem nekog *ne-ja*, to jest putem nečeg drugog, odnosno *ne-ljudskog*.

On taj povijesni proces prikazuje kroz tri faze: prvu fazu u kojoj je čovjek stvarao tehnologije za čiju upotrebu su mu bile nužne i fizičke i mentalne snage, drugu fazu u kojoj su stvoreni strojevi mogli sami upotrebljavati snagu odnosno samostalno raditi, i treću fazu, stepen tzv. automata u okviru kojih tehničkim sredstvima postaje izlišan i fizički i duhovni ljudski napor. Sa svakim od ta tri stepena, pojašnjava Gehlen, nastavlja se objektivizacija vršenja svrhe tehničkim sredstvima, sve dok svrhu koju smo si postavili ne postigne sam automat bez našeg tjelesnog i duhovnog sudjelovanja. Danas

govorimo o nastavku Gehlenovih faza, tačnije mogućnosti ulaska u fazu u kojoj će tehnologijama čovjek u potpunosti postati izlišan, to jest u malo optimističnijem snu futurologa Negropontea s kraja devedesetih (1998) da će kompjuteri postati nalik ljudima. Fazi o kojoj pričaju imaginarne konstrukcije filmskih ostvarenja, a koje se danas čine mnogo realnijim i izvjesnijim nego što su to bile prije svega desetak godina.

U teorijskom smislu, analiza se bavi:

- definiranjem kreiranih vještačkih inteligencija, njihovim oblicima, vrstama, i funkcijama u kontekstu njihovog približavanja humaniziranim dimenzijama;
- definiranjem socijalne interakcije i kompariranjem oblika interaktivnosti u stvarnom/fizičkom i virtualnom prostoru;
- oblicima, načinima i kvalitetom interakcije s vještački kreiranim entitetima u kontekstu potreba i zahtjeva korisnika.

Predmet analize su inovativne mogućnosti uspostavljanja i održavanja interakcije s platformama vještačke inteligencije, kao i oblici, kvaliteta i učinci tog interakcijskog odnosa u smislu prednosti, nedostataka, uopće rizičnih i/ili perspektivnih izazova koje donosi budućnost. Dakle, članak se bavi analizom tehnoloških platformi koje su na tragu općeg isključivanja svakog oblika humanizacije, to jest platformi koje daju mogućnost komunikacije i drugih oblika interakcije s virtualno kreiranim entitetima. Područje analize uključuje filozofska, sociološka, komunikološka, psihološka i antropološka elaboriranja u cilju razmatranja nekoliko problemskih pitanja:

1. Da li se i koliko kreirane platforme vještačke inteligencije približavaju ljudskim osobinama, sposobnostima i mogućnostima?
2. Da li na isti način možemo definirati socijalnu interakciju između ljudi u fizičkom prostoru i onu koja se odvija u virtualnom, između humaniziranih, tehnoloških platformi i ljudi?
3. Kakav je oblik, kvaliteta i efekt nove dimenzije interakcijskog odnosa između ljudi i platformi vještačkih inteligencija?
4. Kakve efekte tog interakcijskog odnosa u smislu prednosti, nedostataka, uopće rizičnih i/ili perspektivnih izazova možemo očekivati u budućnosti?

Provedeno anketno istraživanje imalo je za cilj, ilustracije radi, oblike, načine i kvalitete interakcije s vještački kreiranim entitetima u kontekstu potreba i zahtjeva korisnika zabilježiti mišljenja i stavove ispitanika o praksi i efektima interakcije koju ostvaruju posredstvom virtualno kreiranih platformi u *online* okruženju. Analiza ovih vidova komunikacijskih praksi uključila je i metodološko-interpretativni okvir kvalitativne i kvantitativne metode prikupljanja i analize podataka. U formi anketnog upitnika prikupljeni su stavovi (N=75) ispitanika te interpretirani metodama induktivne i deskriptivne statistike. Upitnik je realiziran u *online* formatu i anonimno i dobrovoljno u aprilu 2024. godine. Svi prikupljeni podaci u formi stavova i iskustava zaštićeni su i iskorišteni isključivo u akademske svrhe. Upitnik je sadržavao 29 pitanja i imao je cilj analizirati stavove, iskustva, prakse i efekte korištenja savremenih tehnoloških platformi vještačke inteligencije u novim komunikacijskim tehnologijama posredovanim obrascima dopunjujući problemski okvir pitanja oblika, načina i kvalitete interakcije s vještački kreiranim entitetima:

- Da li možemo uspostaviti kvalitetnu interakciju s vještačkim kreiranim inteligencijama i zašto nam je ona potrebna?
- Da li naša povezanost s vještačkim inteligencijama može obogatiti ili proširiti naš djelokrug socijalnih interakcija?
- Da li može promijeniti našu fizičku i mentalnu osobnost i da li nam je to potrebno?
- Da li je funkcionalna zamjena u izgradnji emotivnih odnosa i adekvatna potpora u procesima gubitka ili žaljenja?
- Da li uistinu znamo kako većina kreiranih tehničkih platformi ovog konteksta funkcionira?

Istraživanje polazi od stajališta u kontekstu kojeg kreirane platforme vještačke inteligencije, kao simulacije realnih osobnosti, jesu i mogu poslužiti kao dodatak ili posrednik procesima socijalne interakcije u kontekstima koji će uvijek biti doživljeni isključivo kao virtualna simulacija stvarne, iskustvene međuljudske interaktivnosti.

Digitalna dehumanizacija

Fidler (2004) kaže da svako novo tehnološko preimućstvo nastaje gotovo uvijek iz ekonomskih, političkih ili vojnih potreba. Industrijski diskurs rezultat će kreiranjem proizvoda i usluga apsolutno neovisno o svakoj vrsti potražnje, to jest kreiranjem vještačkih, novih potreba. Kako god promatrano, s diskursa stvarnih ili kreiranih potreba, vještačka/umjetna inteligencija ili AI (*Artificial Intelligence*), prema definiciji Evropskog parlamenta (2024), sposobnost je nekog uređaja da oponaša ljudske aktivnosti poput zaključivanja, učenja, planiranja i kreativnosti. Takve tehnologije odnosno tehnički sistemi omogućavaju monitoring okoline, obrađuju podatke i programirani su za postizanje dugoročnih ciljeva.

Danas razlikujemo tri vrste ili tipa umjetno kreiranih inteligencija: *Artificial Narrow Intelligence* (ANI), *Artificial General Intelligence* (AGI) i *Artificial Super Intelligence* (ASI). Prva vrsta obično je programirana na način da kroz različite aplikacije razumije govor i tekst i vrši personaliziranu interakciju poput *chatbotova*. Druga vrsta, još uvijek nedovoljno razvijena, pokušava inkorporirati sve ljudske sposobnosti, te treća, koja bi u razvojnom smislu mogla nadmašiti ljudske sposobnosti ne samo u smislu kognitivnog već i emocionalnog rasuđivanja. Negroponte (1998) tvrdi da je prva osoba koja je predložila inteligenciju strojeva bio Alan Turing u svom radu iz 1950. godine.

Tjuringovo interesiranje u domeni vještačke inteligencije nastavio je Marvin Minski u istraživanju spoznavanja konteksta razumijevanja emocija, vrednovanja humora i prebacivanja s jednog skupa metafora na drugi. Negroponte ih je tada, vrlo optimistično, nazvao *intelligentnim interfejs agentima* koji će, poput sedam patuljaka, biti holografski pomoćnici visoki osam inča, koji šetaju po našem stolu i kojima ćemo našim glasom, kao primarnim kanalom komunikacije, izdavati naredbe. I u budućnosti, kako kaže autor, najvjerojatnije ćemo zateći sebe kako više pričamo sa strojevima nego s ljudskim bićima. Ti interfejsi će se razlikovati, to jest bit će personalizirani na osnovu naših naklonosti, navika u zabavi i socijalnom ponašanju izvedenih upravo iz naših digitalnih tragova. Boden (2018) vještačku inteligenciju dijeli na: *klasičnu* ili *simboličnu*, *umjetne neuronske mreže* ili *konekcionizme*, *evoluciono programirane*, *ćelijske automate* i *dinamičke sisteme*. Ujedno navodeći kako se ove različite vrste često udružuju te time čine tzv. hibridne sisteme. U nastavku analizirat ćemo nekoliko interaktivnih platformi koje omogućavaju formu socijalne interakcije s vještački kreiranim inteligencijama.

Lideri tržišta generativnih umjetnih inteligencija stvorili su platformu za tzv. digitalnu nekromanciju, to jest platformu koja ima mogućnost „oživljavanja“ mrtvih iz digitalnih tragova koje za vrijeme života ostavljaju za sobom. Na epskom putu, poput Gilgameša, čovjek još uvijek nije uspio pronaći lijek za besmrtnost, uz sva čuda modernih tehnologija koja nam omogućavaju održavanje mladosti u svijetu u kojem je danas, izgleda, sramotno starjeti. U težnji za ostvarenjem imaginarne priče *Transcendencea*, nekoliko platformi, poput *Here After* ili *Replika*, uspjelo je stvoriti mogućnost kreiranja digitalne simulacije osoba koje smo izgubili. Digitalna nekromancija je projekt o kojem se počelo raspravljati još 2010. godine, kada su počele nastajati različite videoprojekcije nekih poznatih ličnosti poput Michaela Jacksona ili Brucea Leeja (Avaz, 2024).

Prema dostupnim podacima, 2022. godine predstavljen je ChatGPT i OpenAI LLM. Ove platforme imaju mogućnost da korištenjem niza digitalnih tragova koje osoba ostavlja za života, poput fotografija, videozapisa, audiosnimaka, *e-mailova*, poruka, kreiraju modele vještačke inteligencije koji će moći komunicirati. Brojne antropološke, sociološke i psihološke studije bave se analiziranjem praksi tugovanja, sjećanja, umiranja ili komemorativnih sjećanja. Iako, tvrde sociolozi, ova platforma ne bi trebala biti izvjesni kulturološki šok ili fenomen jer korespondira s našim, već postojećim posthumnim praksama, sjećamo se svojih voljenih kroz fotografije, videosnimke i razmišljamo o njima sve dok imamo na umu da to nisu, uistinu, stvarne osobe koje smo izgubili.

Wendy H. Wong, profesorica političkih nauka i direktorica katedre na Univerzitetu British Columbia, otvara niz prije svega etičkih pitanja adekvatnosti ovog interaktivnog alata. „Prvo, trebamo li imati pravo definirati naše posthumne digitalne živote? Odluka da ne dozvolimo svoj digitalni, zagrobni život trebala bi biti naš izbor. Ipak, može li se odluka o odbijanju zaista provesti s obzirom na to kako su digitalni podaci o nama distribuirani?“ (IEEE Spectrum, 2023). U prvi plan ove rasprave autorica postavlja pitanje naše autonomije, privatnosti, dostojanstva i ljudskih prava nakon smrti, koji nisu razmotreni na adekvatan način. Neke kompanije kao *Lifonaut* ostavljaju mogućnost i da pohranimo uzorak svoga DNK u slučaju da ove platforme uistinu evaluiraju u naš stvarni analog. Drugo, značajno pitanje jest da li nas upravo ti virtualno kreirani podaci o nama mogu reprezentirati autentično ili bi na bilo koji način značajno odstupali od onoga što smo uistinu bili. Autorica navodi i

niz mogućnosti ponižavajućih tretmana i degradacije koje omogućava ova posthumna interakcija. Treće, može se javiti i tehnička vrsta problema jer prosto je nemoguće predvidjeti različite vrste promjena. „U slučaju smrti, podaci o našim aktivnostima i razmišljanjima su arhivirani i rangirani ne na osnovu naše lične procjene, već prema prioritetima koje su postavili digitalni programeri i mogu se, na mnogo načina, razlikovati od naših“ (IEEE Spectrum, 2023).

Lei i Jin (2024) smatraju da snažan emocionalni faktor tuge može potaknuti ljude da generiraju potražnju za takvim uslugama, što dovodi do problema vezanosti na individualnom i razvoja tzv. tržišta „tehnologija tugovanja“ na kolektivnom nivou. Na individualnom nivou, tvrde autori, korištenje alata digitalne nekromancije može uzrokovati ovisnost o psihološkoj potpori ovog vida interakcije slično drugim oblicima virtualnog eskapizma s kojima se danas suočavaju pretežno nove generacije. Ujedno, Hutson i Ratican (2023) navode da korištenje ovih vidova tehnologija može imati duboke implikacije na sam prirodni proces tugovanja i emocionalno iscjeljenje pojedinaca. Interakcija s digitalnim replikama preminulih osoba može stvoriti prije, tvrde autori, lažni osjećaj privrženosti nego emotivno oslobađanje, prihvatanje i prevazilaženje svih faza procesa tugovanja.

The ability to keep a deceased loved one 'alive' in digital form may have both positive and negative effects on the bereaved. It raises questions about the authenticity of the grieving process and the potential for prolonging or distorting the healing journey (Hutson, Ratican, 2023: 8).

Umjetna inteligencija je osim već postojećih osoba ili onih koje su postojale kreirala i posve izmišljene. Jedna od njih je *Aitana*, dvadesetpetogodišnja djevojka, španski model nastao kako bi zamijenio influensere i modele koji reklamiraju određene brendove (Klix, 2023). Nastala je isključivo zbog neuspješnih projekata agencije *Clueless*, koja je naprosto bila nezadovoljna radom influensera i modela koji su reklamirali njihove proizvode. Prema riječima njenog kreatora ona zarađuje do 10.000 eura mjesečno (Klix, 2023) i za razliku od stvarnih influensera i modela ona nema „ego, manije niti želju da zaradi mnogo novca“. Projekt se za agenciju pokazao i više nego uspješnim, a mjere ga brojem njenih pratilaca na Instagramu, reakcijama i pregledima na njene fotografije i količinom privatnih poruka koje prima čak i od poznatih ličnosti koje, prema njihovim izjavama, i ne znaju da ona

nije stvarna osoba. „Aitana, pak, nije prva AI influencerica koja je stupila na scenu. Među istaknutijim je Lil Miquela, malo manje nalik čovjeku, koja je nastala 2016. godine i danas ima 2,7 miliona pratilaca na Instagramu, gdje objavljuje niz oglasa i muziku. Zatim Shudu Gram, digitalni model baziran na Barbi lutki...” (Klix, 2023).

Posljednja vještački kreirana osoba u virtualnom svijetu je pjevačica *Anna Indiana*. Nakon uspjeha vještački kreirane osobe mnoga preduzeća uputila su zahtjev agenciji za kreiranje vlastitog personaliziranog modela koji ne bi bio stvarna osoba jer u slučaju kada on ne korespondira s njihovim načelima neće imati mnogo problema pri otpuštanju. Ovdje bismo se trebali zapitati šta bi trebalo biti uznemirujuće kada je godinama unazad industrija umjetnosti, muzike, filma itd. stvarala i kreirala posve izmišljene osobnosti. Dječija lutka Barbie s istim kontekstom prezentirala je stereotipnu sliku žene i ženskog izgleda za koju sada optužuju umjetno kreirane osobnosti gotovo savršenih žena. Utjecaj koji ove umjetno kreirane ženske osobnosti mogu imati na samopouzdanje žena samo su dopunile spektar u kojem će se vjerovatno dosežati ideali vještački kreiranog savršenstva.

Vještački kreirane inteligencije otvaraju i mnogobrojna pitanja segmentiranja radnih mjesta, to jest neki od nadolazećih trendova i predviđanja govore u prilog činjenici da će ljudska radna snaga u nekim poslovima, kao što je marketing, postati gotovo izlišna. Ovaj vid interakcije ponajbolje je vidljiv u formi *chatbotova* i *inbound callinga*. Možemo pretpostaviti da to može funkcionirati po pravilno utvrđenom protokolu algoritma, pri čemu se diseminiraju servisne informacije, ali da li optimalni vid svrsishodne komunikacije može biti zadovoljen samo pretpostavkom unaprijed utvrđenog algoritma, o čemu će biti riječi u nastavku.

U potrazi za virtualnim emotivnim odnosom vještačka inteligencija kreirala je niz platformi koji će pratiti gotovo identični filmski scenariji filma *Her* s početka. U početku bili su to tzv. chatbotovi poput *Replike* putem koje su korisnici mogli ostvariti konverzaciju s digitalnim personama. Iako je, prema pravilima OpenAi-a takva vrsta ostvarenja romantičnog odnosa zabranjena, ona ipak postoji sve dok neki od korisnika to ne prijavi. Liberty Vittert s Univerziteta Washington u Sjedinjenim Američkim Državama tvrdi da AI djevojke uništavaju cijelu jednu generaciju muškaraca na način na koji su spremne zadovoljiti sve njihove potrebe i na način na koji je moguće da ostvare savršene veze koje nisu ni približne stvarnim (Avaz, 2023). Autorica tvrdi da preimućstvo izgradnje ovih odnosa s algoritmima

koji naprosto uče od nas o nama može rezultirati ozbiljnim društvenim posljedicama, kao što je npr. pad nataliteta, to jest da su upravo ti zamjenski, digitalni emotivni odnosi uzrok „tihe epidemije usamljenosti“. Psihološki plijen su, po njenom mišljenju, ipak samo muškarci jer žene imaju djelotvornije socijalne interakcije. „Usred pandemije korisnička baza te aplikacije premašila je deset miliona u 2022. godini (...) iste godine nekoliko je korisnika Replike izjavilo da je u romantičnim vezama, zaručeno ili čak vjenčano sa svojom AI djevojkom“ (Avaz, 2023). A da se takav odnos ne zadržava samo na romantičnoj konverzaciji govori i informacija kako je pedesetsedmogodišnja Alicia Framis najavila vjenčanje s hologramom nazvanim *AI Lex* kreiranim uz pomoć vještačke inteligencije (Klix, 2023).

Dakle, interakcija čovjeka i digitalnog entiteta ovdje dobija i mogućnost materijaliziranja ne samo u emotivnom već i u fizičkom smislu, na način, kako se navodi, da će hologram imati i protok zraka koji može simulirati taktilnost. Ovi protokoli kreirani u cilju ostvarenja profita ne posjeduju jasne zabrane i ograničenja (ili berem one nisu dovoljno transparentne) pri prikupljanju privatnih podataka i informacija, što predstavlja mogućnost dijeljenja ili distribuiranja dijelova vlastite privatnosti. U ostvarenju emotivnih interakcija ljudi nesvjesno mogu s umjetnim protokolima podijeliti osjetljive informacije o svom zdravstvenom stanju ili npr. seksualnosti. „Posljednje Mozillino istraživanje *Privacy Not Included pokazuje da većina takvih romantičnih *chatbotova* ne zadovoljava minimalne sigurnosne standarde te čak 90 posto njih dijeli ili prodaje lične podatke korisnika, dok više od polovice njih ne daje mogućnost brisanja ličnih podataka“ (Avaz, 2024). S druge strane, malo znamo i na osnovu kojih atributa osobnosti su takvi vještački humanizirani modeli kreirani i programirani i na koji način mogu reagirati u toku naše interakcije u ovisnosti o našim podražajima te da li mogu koristiti naše konverzacije za daljnje, vlastito učenje i razvoj.

Giles (2010) tvrdi da se popularnost kreiranja emotivnih veza u *online* prostoru zasniva na mogućnosti kreiranja željenih identiteta koji su izvan djelokruga vjerodostojnosti i provjerljivosti. Ostvarivanje sentimentalne i emotivne vezanosti za realno nepostojeće personalitete podržava i asinhronost komunikacije koja daje više prednosti i kontrole u vođenju konverzacije nego što to pruža interpersonalna komunikacija. Ovi vidovi interakcija mogu imati pozitivne efekte u suzbijanju različitih emotivnih

stanja, poput usamljenosti, ali time i umanjiti želju za stvaranjem realnog socijalnog okruženja i interaktivnosti ili, pak, težiti kreiranju jednakih oblika interaktivnosti u realnom svijetu i okolnostima.

Jednako frapantno kao i kreirana mogućnost oživljavanja mrtvih zvuči i kreiranje AI djeteta. Posjetioci izložbe *Frontiers of General Artificial Intelligence Technology* koja je održana u Pekingu u Kini mogli su komunicirati s avатарom koji predstavlja AI dijete, djevojčicu Tong Tong (Avaz, 2024). Kreator ove tehnologije je naučnik Instituta za opću umjetnu inteligenciju, Žu Songhun, u djelokrugu čijeg interesiranja su prije svega tehnologije koje oponašaju ljude. Simulacija vještački kreiranog djeteta pokazuje da ona uspješno oponaša djecu, izvršava zadatke, razlikuje dobro od zla, izražava stavove te ima mogućnost oblikovati budućnost. Daljnja istraživanja ovog modela na tragu su istraživanja i usavršavanja u domeni vizije, jezika, kognitivne i emocionalne svjesnosti te učenja po kojima bi on bio bliži razumijevanju stvarnog svijeta.

Umjetno kreirane aplikacije koje omogućavaju razgovor s ljudima pružaju i niz mogućnosti podrške pri odvikavanju od različitih vrsta ovisnosti, kao što je npr. pušenje. Aplikacija pomoću avatara *Elen* pruža personalizirano motivaciono savjetovanje za prestanak pušenja i mogla bi postati platformom za podršku pri suočavanju s različitim vidovima sličnih problematika (Avaz, 2024). U novembru 2023. godine Centar za liječenje od raka Fred Hutchinson, promotor i zastupnik ove aplikacije, bio je izložen *cyber* napadu u kojem je omogućen pristup privatnim informacijama blizu jednog miliona pacijenata. Dosadašnje *online* platforme koje su podržavale i omogućavale ljudsku komunikaciju sa stvarnim osobama u *cyber* prostoru, poput *Vibera*, također uključuju AI asistenciju, u ovom slučaju *Pi-a* (Personal Intelligence).

Osim sigurnosnih alata koji bi zaštitili naše posredovane informacije s ovim platformama, ovaj vid interakcije otvorio je niz mogućnosti zloupotrebe identiteta kao što je kreiranje lažnih fotografija ili videozapisa. Aplikacija *PimEyes* ima mogućnost kreirati bilo kakvu fotografiju s našim likom. Zbog toga većina kompanija koje se bave kreiranjem platformi umjetne inteligencije teži stvoriti pravila po kojima bi vještački generirane sadržaje trebalo transparentno odvojiti od stvarnih vidljivim i nevidljivim oznakama i smanjiti mogućnost eventualnog obmanjivanja. Za sada samo uz dozvoljeni pristup eksperimentalnog korištenja kreatorima u video i filmskoj produkciji savremena tehnološka platforma pod

nazivom *Sora* pruža mogućnost pretvaranja teksta ili fotografije u video sadržaj. Zanimljivo je i više nego upitno koliko će mogućnosti kreiranja neprimjerenih i nevjerodostojnih sadržaja omogućiti ova platforma kada bude dostupna u komercijalnoj upotrebi. Još upitnije je na koji način će se regulirati individualne kreacije tih sadržaja. Vodeći se idejom da sama priroda tehnologije nema mogućnost određivanja komunikacijskog obrasca, „već način na koji će čovek upotrebiti tu tehnologiju...” (Tabs, 2013: 687).

Sudeći prema samo jednom od podataka analize upita i pretraga za umjetno generiranim sadržajima, Steven Jones, voditelj sajtova za odrasle, navodi kako se, gledajući šta ljudi potražuju, iskreno nada da samo teže testirati te platforme, a ne uistinu ih i vidjeti. (Avaz, 2024). Mogućnost umjetno generiranih sadržaja otvara i brojna pitanja za umjetničke i književne forme i autorska prava. Pisac Salman Rushdie testirao je jedan od ChatGPT alata zatraživši od njega da napiše 200 riječi u njegovom stilu (Avaz, 2024). Rezultat je umirujući iz razloga što, kako tvrdi pisac, umjetnim inteligencijama ipak nedostaje originalnost i smisao za humor, ali i zabrinjavajući jer ove platforme su kreirane da izuzetno brzo uče.

Virtualni svijet ne zadržava se više u granicama fizički omeđenog tehnološkog prostora. Svakim novim otkrićem on je bliži ulasku u realni, fizički svijet koji nas okružuje. Kompanija Elona Muska kreirala je *Neuralink*, implantat koji ima mogućnost da poveže ljudski mozak s računarom kako bi ljudi mogli prevazići različita neurološka stanja. Naime, prvi pacijent bio je Noland Arbaugh, koji je, nakon nesreće ostao paraliziran i kojem je ugrađen ovaj čip (Klix, 2024) uspio u video prijenosu mislima igrati šah i pisati poruke na društvenim mrežama. „Naprimjer, École Polytechnique Fédérale u Lozani u Švicarskoj uspješno je omogućila Gert-Jan Oskamu, koji je paraliziran, da hoda samo razmišljajući o pokretima koji su uključeni“ (Klix, 2024). Naše reakcije nastaju kao podražaji ili električni impulsi koji se generiraju i distribuiraju velikom brzinom između neurona u tijelu. Ovo je vrsta uređaja koji je u stanju detektovati takve vrste impulsa. Dokaz za to je i kreiranje niza posebnih tehnoloških dodataka koji sjedinjuju ljudsko tijelo i vještački kreirane softvere poput kiborga.

Kompanija *Prophetic* razvila je specijalnu traku *Halo* koja izaziva, proizvodi i zadržava snove. Vještačka inteligencija nazvana *Morpheus-1* koristi ultrazvučne holograme kako bi stimulirala određene dijelove mozga i na taj način inicira naše snove (Avaz, 2024). Na razvijanju novog

implantata, *Blindisght*, koji bi, prema najavama, mogao čak i premašiti ljudski vid, radi također Muskova kompanija.

U diskursu sveopće dehumanizacija procesa komunikacije u virtualnom svijetu je i pitanje pravne i sigurnosne reguliranosti. Evropska komisija delegirala je odluku o osnivanju tzv. Evropskog ureda za umjetnu inteligenciju čiji zadatak bi bio izrada i provođenje niza pravilnika i zakona o umjetnoj inteligenciji. Evropski parlament usvojio je *Akt o umjetnoj inteligenciji*. Ovim aktom zabranjuje se i ograničava korištenje umjetne inteligencije za koje se bude smatralo da nije etične ili krši temeljna ljudska prava, a sadržaj koji je nastao posredstvom ovih tehnologija morat će se jasno označiti i generirati kao ilegalni ili diskriminatorni sadržaj (Avaz, 2024). Dokument je trebao percipirati balans između razvijanja inovativnosti i eventualnih rizika te obezbijediti neprikosnovenu kontrolu ljudi nad tim tehnologijama. Na državama je ostavljeno kreiranje vlastitih regulatornih tijela i institucija.

Generalna skupština Ujedinjenih nacija također je usvojila *prvu, globalnu rezoluciju o vještačkoj inteligenciji* kako bi dala pravnu potporu zaštiti ličnih podataka, ljudskih prava i praćenju potencijalnih rizika ove tehnologije (Klix, 2024). Ovu rezoluciju uz SAD i Kinu podržalo je još preko stotinu država. Većina optužbi usmjerena je na kompaniju *Open AI* i upravo njene platforme *ChatGPT* koje već narušavaju evropske zakone o zaštiti privatnosti. Godine 2023. italijanski regulator je potvrdio da ne postoji zakonska osnova za diseminiranje ličnih podataka za kreiranje algoritama, to jest da ne postoji pravilo koje bi ograničilo ili zabranilo da se vještački kreirane platforme razvijaju uz pomoć individualnih, ljudskih podataka. Ujedno, upitna je i vjerodostojnost takvih podataka. Evropska komisija na tragu je i kriminaliziranja kibernetičkog nasilja koje uključuje i kreiranje, obradu ili distribuciju intimnih i eksplicitnih fotografija stvorenih ovim platformama. Vjerske zajednice širom svijeta nisu ostale imune na etički kontekst umjetnih tehnologija. Tako je vatikanska Sveta Stolica kreirala strateški dokument nazvan *Rome Call for AI Ethics* koji sadržava načela transparentnosti, uključenosti, odgovornosti, nepristrasnosti, pouzdanosti, sigurnosti i privatnosti pri kreiranju ovih platformi. Najveću implikaciju upotrebe ovih tehnologija ova vjerska zajednica vidi u širenju nejednakosti i nepravde, nedemokratskom načinu donošenja odluka o životima ljudi, utjecaju na radna mjesta i ovisnosti o tehnologijama i gubljenju sposobnosti da odlučujemo u kontekstu vlastite svjesnosti i savjesnosti.

Sumirajući analizu interaktivnih vještačkih platformi, možemo zaključiti da one pružaju niz mogućnosti konverzacije, generiranja ljudskog glasa, muzike, teksta, fotografija, audio i video zapisa s neprirodnim, nerealnim, tehnološki kreiranim entitetima. Njihove prednosti, u prvom redu, očitavaju se kroz:

- zadovoljavanje potreba i nadomještanja osoba, predmeta i pojava koje nam nedostaju
- asinhronost komunikacije koja omogućava kontrolu i predvidljivost u interakciji, za razliku od interpersonalnih komunikacija
- omogućavanje kreiranja vlastitih osobnosti i njeno ostvarivanje sa željenim
- mogućnost pružanja potpore i savjetodavnih mehanizama
- znatan potencijal u budućem liječenju i kontroliranju različitih vidova bolesti.

S druge strane, novi oblici tehnoloških performansi otvaraju niz pravnih i etičkih pitanja i problematika, kao što su:

- pitanje autonomije, privatnosti, dostojanstva i ljudskih prava
- pitanja autentičnosti i vjerodostojnosti diseminiranih sadržaja
- neuređen pravni segment prikupljanja, obrade i distribucije podataka
- podržavanje ponižavajućih tretmana i različitih vidova degradacije, predrasuda i stereotipa
- obmanjivanje
- kreiranje neprimjerenih, nasilnih ili eksplicitnih sadržaja
- pitanja autorskih prava i originalnosti
- potpora niske logike racionalnosti
- tehničke greške i nerazumijevanje algoritama i protokola
- izostanak adekvatne kontrole i sigurnosne politike
- opasnost od segmentacije radnih mjesta
- brojne društvene posljedice kroz podupiranje izgradnje emotivnih odnosa s vještačkom inteligencijom.

Novi oblici socijalnih interakcija

Pod pojmom društvenog odnosa podrazumijevamo povezanost ljudi u društvenom procesu, pri čemu je *povezanost* raznovrsna, kompleksna i specifična (Lavić, 2014). Društveni odnos podrazumijeva različite oblike povezivanja, djelovanja, aktivnosti, saradnje ili utjecaja pojedinaca u cilju ostvarivanja zajedničkih ili vlastitih ciljeva, potreba ili interesa. Iz kreiranih društvenih odnosa u socijalnom okruženju nastaje društvena interakcija kao oblik međudejstva, međuodnosa, koji se, prije svega, odvija različitim vidovima komunikacije, pri čemu povezanost, interakcija i komunikacija ne podrazumijevaju isključivo dimenziju fizičkog prostora.

Domena socioloških istraživanja društvenih odnosa i interakcija u okvirima svakodnevnog života dio je teorijskih usmjerenja *simboličkog interakcionizma*, *fenomenologije* i *etnometodologije*. Simbolički interakcionizam fokusira se na interakcije na mikronivou u okviru kojih se značenja konstruiraju i prenose među članovima društva. Pojam „društvene konstrukcije stvarnosti“ podrazumijeva da ona nije statična, već nastaje upravo različitim oblicima interaktivnosti (Gidens, 2009).

Utemeljitelj fenomenološke sociologije i simboličkog interakcionizma Alfred Schütz, analizirajući motive učesnika interakcije, načine na koje se društveni život doživljava, iskustva ljudi iz svakodnevnog života i načine na koje nastaju te kakve implikacije imaju, temeljio je na tzv. usvajanju *prirodnog stava*. U kontekstu prirodnog stava ljudi su skloni da neupitnim smatraju tjelesno postojanje drugih ljudi, obdarenost tih tijela sviješću (suštinski sličnom njegovoj), da stvari koje ga okružuju imaju isto značenje kako za njega tako i za pojedince u njegovom okruženju, da ga pojedinci u okruženju mogu razumjeti i da s njima može uspostaviti odnose (Schütz, Luckmann, 1973). Dakle, tjelesno postojanje i svjesnost su elementi koji podrazumijevaju mogućnost uspostavljanja odnosa i interakcije.

Selves without bodies don't make much sense in human terms. Even ghosts or spirits, if we recognise them as human, once had bodies; even the disembodied world of cyberspace depends, in the not-so-final-resort, on bodies in front of computer screens. We reach out with our selves and others reach out to us (Jenkins, 1996: 47, citirano u Gidens, 2009: 257).

Na tragu etnometodologije i istraživačkih studija Harolda Garfinkela o značenjima i percipiranju značenja onoga što ljudi govore ili rade

uspješnost interakcije ovisi i o razumijevanju društvenog konteksta onoga što se govori a da to nije eksplicite rečeno i precizno formulirano jezičkim konstrukcijama. To neizrečeno u svakodnevnim fokusiranim i nefokusiranim interakcijama dopunjuje se različitim oblicima koje Giddens (2009) formulira suptilnim odnosima između onoga šta prenosimo svojim licima i tijelima i šta izražavamo riječima.

Da bismo pobliže objasnili pitanje interakcije tehnološkog, materijalnog, i ljudskog, duhovnog, poslužiti ćemo se vrlo slikovitim primjerom sistemskih komunikacijskih teorija. Baran i Davis (2012), analizirajući sistemske teorije komunikacijskih procesa, definiraju sistem kao set dijelova koji su međusobno povezani, gdje bilo koja vrsta promjene u jednom dijelu sistema izaziva promjenu u svim drugim. U kontekstu njihove analize sistemi su u mogućnosti da vrše monitoring cijelog okruženja i prilagode vlastite operacije shodno tim promjenama.

Većina tehničkih platformi zapravo funkcionira na temeljima sistemskih tehnoloških veza u kojima jedan vid komunikacije obično služi da se dostigne neki cilj. Tehnološka platforma odnosno stroj, kako tvrde autori, ne može *misliti*, njena ciljana orijentacija je doseganje tog cilja čak i kada je on pogrešan ili nedostižan. Baš kao i u imaginarnim filmskim pričama humanoidnih vještačkih inteligencija. Autori primjer funkcionalnog sistema opisuju na primjeru peći, samoregulacijskog sistema koji ima za cilj da vrši monitoring okruženja, bilježi temperaturu i ostalim dijelovima sistema šalje poruku da li se trebaju aktivirati, odnosno da li trebaju početi grijati prostoriju. Dakle, komunikacija s povratnom spregom povezuje peć i termostat i omogućava sistemu da funkcionira.

Međutim, da li je sistemski model komunikacije primjenjiv i u kontekstu ljudske? Baran i Davis tvrde da i jednostavni sistemski modeli mogu biti korišteni u predstavljanju nekih formi ljudske komunikacije. Autori tvrde da se i naš odnos s prijateljem može zasnivati na način da neko preuzme ulogu termostata. Na taj način neko će se uvijek prilagođavati u komunikaciji. Naš odnos, kao i sistem, da bi bio uspješan trebao bi biti jednostavan i statičan, dakle sve što naše komuniciranje nije.

Ljudska komunikacija sadrži niz relacija, uloga, tema, i mnogo je kompleksnija, tako da bismo, kako tvrde autori, trebali provesti dosta vremena pretpostavljajući i formirajući sistemski model koji bi mogao reprezentovati naše međudnose, a do završetka tog posla vjerovatno bi se pojavile izvjesne promjene koje bi učinile naš model nereprezentativnim.

U biti, tehnički povezani mehanički dijelovi povezani u sisteme imaju jasne i predviđene protokole, dok ljudska komunikacija u svakom trenutku, sa ili bez razloga, može transformirati vezu, sadržaj ili cilj komunikacije, u kontekstu etnometodološkog pristupa.

Način na koji ostvarujemo interakciju s vještački kreiranim inteligencijama, drugim riječima, mi možemo transformirati u bilo kojem trenutku, dok tehnički kreirani sistemi mehaničkih veza, prema pravilno utvrđenim protokolima, ne. „... sredina vas ne može ni videti ni osetiti. Čak i termostat oseća temperaturu zida, a ne da li je vama toplo ili hladno“ (Negroponte, 1998: 200). Stajalište da bilo koja vrsta tehnički kreiranog sistema može pretpostaviti mnoštvo ljudskih interaktivnosti i povratnih sprega naprosto je utopijsko.

Pozivajući se na Giddensovo tumačenje novih oblika društvene interakcije uvjetovane tehnološkim inovacijama, Peračković, Milak i Strmotić Kuhar (2023) navode i da su prostor i vrijeme elementi smatrani neizostavnim uvjetom socijalne interaktivnosti.

Prema njegovoj teoriji STRUKTURACIJE organizaciju društvenog vremena-prostora trebalo bi shvatiti kao jedan od vidova autoritarne organizacije društva ili, točnije, kao obilježje MOCI. Zbog brojnih tehnoloških inovacija ni pojedinci ni skupine više nisu obvezatno smješteni u jednu točku vremena-prostora; društvena interakcija može se rastezati u vremenu. Budući da se ljudi vremenom i prostorom kreću sve brže, smanjivanje udaljenosti Giddens opisuje pojmom vremensko-prostorne konvergencije (Abercrombie, Hill, Turner, 2008: 429-430, citirano u Peračković, Milak, Strmotić Kuhar, 2023: 239).

Vodeći se činjenicom da je sadašnje stanje tehnološkog razvoja omogućilo rekreiranje osoba, što stvarnih što izmišljenih, većina teorijskih razmatranja društvenog i humanističkog konteksta analizira stvarne mogućnosti približavanja vještačkog ljudskom. Još sredinom sedamdesetih godina Hilary Putnam (1975) razvijao je tezu o *višestrukoj realizaciji* u okviru tzv. funkcionalizma stroja u kontekstu koji razmatra na koji način identične funkcije mogu obavljati različiti fizički sistemi komparirajući ljude i računare te zaključujući da se mentalne sposobnosti ne mogu objasniti stanjima i osobinama fizičkih sistema. Jedna od takvih analiza je i Roberta B. Brandoma elaborirana u naslovu *Umjetna inteligencija i analitički pragmatizam*.

Brandom (2022) polazi od stajališta klasičnog funkcionalizma umjetnih inteligencija, to jest da je umjetna/vještačka inteligencija tvrdnja da bi računar mogao govoriti odnosno položiti klasični Turingov test za vrstu „inteligencije“ u slučaju da ako neko ko s njim govori ne može razlikovati taj govor od ljudskog. Odnosno, ova tvrdnja govori u prilog činjenici da postoji neki računarski program (algoritam) koji može koristiti rječnik u smislu kako ga koriste i sva ljudska bića. Sa ovog, funkcionalističkog stajališta, Brandom analizira računarsku teoriju uma u kontekstu kojeg je „um za mozak ono što je softver za hardver“, gdje je ljudsko razmišljanje, rasuđivanje i zaključivanje prosto manipuliranje simbolima prema ustaljenim pravilima, to jest računanje.

Za razliku od funkcionalističkog stajališta, koje računarskim sistemima ostavlja mogućnost jednakog humaniziranog djelovanja, autor tvrdi da u tom slučaju računarsko operiranje simbolima mora biti određeno ne samo njihovim sintaktičkim obimom već i semantičkim, jer u suprotnom rezultati tog manipuliranja bit će samo simulacije. Ali AI-funkcionalizam tvrdi da, za razliku od ovih slučajeva, manipuliranje simbolima na načine koji prikladno poštuju, reflektiraju i iskorištavaju izomorfizme s onim što se ti simboli upravo iz tog razloga računaju kao izražavanje ili predstavljanje nije samo simulacija mišljenja, nego je samo mišljenje (Brandom, 2022: 206). Ne negirajući funkcionalističke tvrdnje računarske teorije uma, autor problem rekreiranja ljudskih osobnosti računarskim tehnologijama ne vidi u simboličkom karakteru ljudskog mišljenja, već u tzv. karakterizibilnosti (algoritamskim karakterima), to jest da li se bilo koja sposobnost, a ne samo one koje uključuju upotrebu simbola, može algoritamski razložiti u skupove primitivnih sposobnosti. Pitanje je da li koji god kapaciteti konstituiraju *sapience*, kakve god prakse-ili-sposobnosti uključuju, pretpostavljaju takvu supstantivnu praktičnu algoritamsku dekompoziciju (Brandom, 2022: 209).

Dreyfus se protivi klasičnoj simboličkoj AI s obrazloženjem da ona zahtijeva da sve implicitne praktične vještine potrebne za razumijevanje našeg uobičajenog životnog svijeta moraju biti eksplicitne u obliku pravila (kodificirane u programima), (Dreyfus, 1997, citirano u Brandom, 2022:209). Tu nemogućnost Brandom vidi u tzv. Fodorovoj epistemološkoj „izotropiji“, činjenici da je svako vjerovanje potencijalno dokazno relevantno za bilo koje drugo s obzirom na kontekst kolateralnih uvjerenja. Strojevi ne mogu govoriti, tvrdi Brandom, ako ne mogu ignorirati

veliki broj razmatranja na koja se može obratiti pažnja a koja uključuju niz složenih relacijskih zaključaka koje čovjek može izdvojiti na osnovu principa relevantnosti. Strojevi nemaju semantički, kognitivni i praktični pristup većini složenih relacijskih svojstava koja se trebaju razlikovati po relevantnosti.

Sa stajališta *teorije racionalnog izbora* pojedinci biraju pravac djelovanja koji je najviše u skladu s njihovim ličnim preferencijama. Krstić (2015) navodi da je prva pretpostavka teorije racionalnog izbora tzv. hipoteza o diskretnom svrsishodnom akteru sposobnom za racionalno djelovanje koja, ujedno, isključuje vjerovanje da ljudi uvijek djeluju racionalno i da njihove akcije nisu pod utjecajem vanjskih faktora. Druga pretpostavka teorije racionalnog izbora prema autoru je pretpostavka teorije korisnosti, to jest da se svakom akteru može pripisati funkcija korisnosti u obliku preciznog matematičkog prikaza izbora ili odluke, a treća pretpostavka teorije racionalnosti, u okviru koje se izbori ili odluke aktera promatraju kao rezultat ličnog interesa.

Boden (2018), pitajući se može li bilo koji AI sistem posjedovati stvarnu inteligenciju, kreativnost ili život, zaključuje da ako nas je ičemu do sada ova tehnologija poučila jeste činjenica da su ljudski umovi mnogo bogatiji i suptilniji nego što su to psiholozi utvrđivali ranijim istraživanjima. Autorica navodi Wittgensteinovu anegdotu da kada bi lav mogao pričati mi ga ne bismo mogli razumjeti. Život lavova je toliko različit od našeg da bi komunikacija bila gotovo nemoguća iako imamo neke zajedničke psihološke karakteristike, poput gladi, straha ili umora, koje bi omogućile neko minimalno razumijevanje ili empatiju. Zaključujući da npr. s robotima ne bismo mogli ni taj minimum ostvariti. Raspravljajući o mogućim rizicima koje nam donosi vještačka inteligencija, između mnogih barem one koji se odnose na promjene dimenzije interaktivnosti, Boden u prvom planu naglašava manjak empatije.

Many 'computer companions' are designed for use by elderly and/or disabled people who have only minimal personal contact with the few humans they encounter. They're intended as sources not merely of aid and entertainment but also of conversation, conviviality, and emotional comfort. Even if the vulnerable person is made happier by such technology (as Paro-users are), their human dignity is insidiously betrayed (Boden, 2018: 166).

Boden se pita da li bi to uistinu bio stvarni razgovor u kojem bi mogli uživati bez zavođenja korisnika u iluziju empatije i da li bi na pravi način mogli razumjeti određeno ljudsko stanje ili nuditi samo „površni simulakrum simpatije“.

Kibernetičari vjeruju da um pretpostavlja otjelovljenje i život, tvrdi Boden. Ako takvu tvrdnju prihvatimo kao istinitu, autorica navodi da se onda i stvarna inteligencija može postići samo ako se postigne i stvarni život. Pitajući se da li je moguć „snažan A-life“, navodi da devet karakteristika čini sastavni dio univerzalno prihvaćene definicije života: samoorganizacija, autonomija, nastanak, razvoj, adaptacija, senzibiliziranost, reprodukcija, evolucija i metabolizam. Prvih osam, navodi Boden, može biti pretočeno u protokole i instalirano u oblicima vještačke inteligencije, osim posljednje.

Part of Searle's reason for rejecting strong AI was that computers aren't made of neuroprotein. Intentionality, he said, is caused by neuroprotein much as photosynthesis is caused by chlorophyll. Neuroprotein may not be the only substance in the universe that can support intentionality and consciousness. But metal and silicon, he said, obviously can't.
(Boden, 2018: 144).

Boden pretpostavlja kakve nas vještačke inteligencije očekuju u budućnosti. Kako navodi, očekuje se da će biološka evolucija biti zamijenjena, upravo, tehnološkom. Citira Kurzweila, koji tu budućnost vidi kao „kulminaciju spajanja našeg biološkog mišljenja i postojanje s tehnologijom, što će rezultirati svijetom u kojem neće biti razlike između čovjeka i stroja ili stvarne/fizičke i virtualne stvarnosti“.

Brubaker (2023) u definiranju oblika interakcija, kako on naziva ovaj novi *sociotehnološki sklop*, nudi: a) novi oblik shvatanja, postmodernog shvatanja i kreiranja vlastitog identiteta, b) različite oblike kvantifikacije vlastitih osobnosti (promjene izgleda ili raspoloženja), c) nadilaženje društvenih vremenskih i prostornih ograničenja kao pretpostavke socijalne interaktivnosti, d) oblik društvene kontrole i nadzora socijalnih interakcija (stvaranje različitih platformi koje omogućavaju interakciju). Naglašavajući ambivalentnost učinaka hiperpovezanosti, Brubaker predviđa mogućnosti digitalnog jaza između siromašnih, koji će biti uvučeni u svijet digitalne zabave, virtualnih iskustava, „terapija s vještačkom inteligencijom“ i humaniziranih robota, i bogatih, koji će moći, u stvarnosti da uživaju raznolika lična iskustva koja samo oni „privilegirani stvarnošću“ mogu sebi priuštiti.

Uzimajući u obzir prethodno, to jest sve ono što tehnološki kreirane platforme nemaju, ili barem još uvijek ne mogu dosegnuti, semantički, kognitivni i praktični pristup, senzibilnost/empatiju, u konačnici tjelesno postojanje i život, što određuje uvjete interaktivnosti, ne trebamo li onda govoriti prije o oblicima *parasocijalne interakcije*, to jest nizu psiholoških procesa uz koje će ljudi tretirati virtualno personalizirane entitete poput stvarnih osoba. Giles (2010) govori o terminu koji su kreirali psihijatar Vol i sociolog Donald Horton 1956. godine, koji su istraživali reakcije slušatelja radija na određene izmišljene likove. Nešto kasnije, nastat će i Skala parasocijalne interakcije koja će poslužiti kasnijim mjerenjima intenziteta ovih odnosa.

Giles tvrdi da su mnoga psihološka svojstva parasocijalne interakcije zapravo identična socijalnim odnosima i da parasocijalno vezivanje prikazuje opće obrasce stvarnog. U ovom kontekstu parasocijalne interakcije mi govorimo o nizu bihevioralnih procesa koji mogu stvoriti parasocijalni odnos. Analizirajući sličnosti i razlike između socijalnih i parasocijalnih interakcija, Giles navodi da parasocijalni odnosi liče na stvarne zbog toga što u njih ulazimo dobrovoljno iz potrebe za druženjem te izrastaju iz socijalne privlačnosti (Giles, 2010, prema Perse, Rubin, 1989). Giles je ovaj tip medijskih likova u modelu parasocijalnih interakcija odredio sa ML2, ili izmišljeni likovi koji posjeduju ljudski oblik, i ML3, odnosno izmišljeni likovi iz mašte.

Argument koji Giles navodi, a koji govori u prilog činjenici sveopće popularnosti virtualne interaktivnosti s personaliziranim osobnostima i našeg niskog stepena logike racionalnosti pri takvoj vrsti komunikacije, jest da „ljudska psihologija nije bila u stanju da drži korak s tehnološkim promjenama. Drugim rečima, naš mozak nije evoluirao dovoljno brzo da bi nam omogućio da neprekidno budemo svesni posredovane prirode parasocijalnih odnosa (Kanazawa, 2002)“ (Giles, 2010: 116). Ujedno, Giles tvrdi da bi ovaj vid interakcije trebao biti nazvan više „virtualnim odnosom“ nego „parasocijalnim“ jer postoji uzajamnost, odnosno neka vrsta dijaloga.

Nadalje, postoje značajni rezultati istraživanja koji govore u prilog činjenici da ljudi više vole *online*, virtualnu komunikaciju nego realne socijalne kontakte, u prvom redu zbog moguće anonimnosti te zbog mogućnosti da ostvarimo interakciju s personaliziranim identitetima koji nam se dopadaju. Giles navodi, prema Miligramovom istraživanju, da ljudi

zaista mogu pokazati izrazita osjećanja i suosjećanja prema „maskiranim ljudskim bićima“, slično kao i prema stvarnim. Miligramovo istraživanje je, naime, od ispitanika zahtijevalo da daju elektrošokove digitalnom ženskom avataru. *Online* parasocijalni odnosi kao virtualni odnosi mogu biti ojačani empatijom, jer empatija može dovesti do veze između virtualne stvarnosti i fizičke stvarnosti (Shin, 2018, prema Hwang, Zhang, 2018).

Isječak virtualnih iskustava

Načini na koje je interakcija s platformama vještačke inteligencije u virtualnom, digitalnom, *online* prostoru oblikovana neminovno ovise i o potrebama, zahtjevima i načinima korištenja samih korisnika, odnosno socijalnih aktera. Cilj provedenog anketnog istraživanja bio je, ilustracije radi, zabilježiti mišljenja, iskustva i stavove ispitanika o praksi i efektima interakcije koju ostvaruju posredstvom virtualno kreiranih platformi u *online* okruženju.

U analiziranom anketnom ispitivanju učestvovalo je 75 ispitanika, s najvećim procentom (60%) dobi između 18 i 25 godina (25-35 godina 8%, 35-45 godina 17,3%, preko 45 godina 14,7%) u većinskom procentu ženskog spola (85,3%). Ispitanici su na temelju jasno definiranih pitanja iskazivali svoja mišljenja, stavove i iskustva o korištenju vještački kreiranih inteligentnih platformi u *online* okruženju. Većina ispitanika upoznata je s postojanjem neke vrste aplikacije ili platforme vještačke inteligencije u *online* okruženju (89%), od kojih je većina njih (70,7%) već imala priliku koristiti neku od njih.

Najveći procenti korištenja aplikacija vještačke inteligencije među ispitanicima odnosili su se na sljedeće vrste, modele i formate: virtualni asistenti ChatGPT (46,7%), softveri za analizu i modifikaciju slika (8%), pretraživači (12%), softveri za kreiranje teksta, formata, slike, video i audio sadržaja (5,3%), AI asistencija u drugim platformama (8%). 20% ispitanika nikada nije koristilo nijednu vrstu platforme vještačke inteligencije. Ispitanici koji su koristili ovaj vid platformi ocijenili su stepen kvaliteta interakcije ili komunikacije koju su ostvarili većinski vrlo dobrom. Ispitanici koji su se izjasnili da dosad nisu koristili ove platforme smatraju da bi ih vjerovatno pokušali koristiti kada je riječ o formama: softvera za kreiranje teksta, formata, slike, video i audio sadržaja, virtualnih asistenata, pretraživača, softvera za analizu i modifikaciju slika, softvera za

prepoznavanje govora i lica te AI asistenciju u drugim platformama. 8,5% ispitanika izjasnilo se da bi rado koristili platforme koje omogućavaju kreiranje vještačkih personaliteta, to jest kreiranje izmišljenih osoba, a 3,4% ispitanika platforme koje omogućavaju digitalno rekreiranje stvarnih osoba. 11,9% ispitanika ne bi koristilo nijednu aplikaciju ili platformu koju podržava vještačka inteligencija.

Prema izraženim iskustvima većina ispitanika koristila je ove aplikacije zbog znatiželje (28%), zadovoljavanja obrazovnih potreba (17,3%), zabave (10,7%), zadovoljavanja informativnih potreba (9,3%), trenutne potrebe za savjetom (8%), bez posebnog razloga (4%), komunikacije (2,7%), komercijalnih potreba (ostvarenja neke vrste profita) (2,7%), druženja i interakcije (1,3%), nadomještanja osoba (1,3%). Oni koji dosad nisu koristili ovaj vid aplikacija vjerovatno bi ih koristili ponajviše potaknuti znatiželjom i željom za zabavom te bez nekog posebnog razloga. Ispitanici su većinskog mišljenja (54,7%) da nisu i ne bi koristili platforme za digitalno „oživljavanje“ mrtvih jer ih smatraju „jezivim“ i ne bi voljeli/željeli nastaviti „živjeti“ u digitalnom obliku nakon smrti zato što ih to plaši (49,3%).

Jednako rezultatima prethodnog, ispitanici su se izjasnili i da ne bi voljeli/željeli da njima drage i bliske osobe nastave svoj „život“ nakon smrti u digitalnom obliku (62,7%) jer ih to plaši. Jednako izražavaju osjećanja straha prema mogućnosti da u budućnosti imaju mogućnost ostaviti svoj ili nečiji DNK uzorak u slučaju da tehnologija dođe do toga stepena da je u mogućnosti iz digitalnih tragova koje osoba ostavi za života stvoriti identičan, fizički analog. Le i Jin (2024) tvrde da je potražnja za ovim vidom platformi vještačke inteligencije mnogo veća u odnosu na platforme koje pružaju emotivne i intimne interakcije s obzirom na to da osobe u stvarnoj tuzi imaju mogućnost razviti jače iskustvenje za korištenjem ovih metoda nadomještanja nego osobe koje ih percipiraju u normalnom mentalnom stanju. Stoga, treba naglasiti da i ispitanici koji su stavljeni u mogući okvir utjecaja „hipotetičke tuge“ jasno iskazuju rezigniranost u odnosu na platforme digitalne nekromancije. Mali broj ispitanika koristio je aplikaciju koja omogućava emotivnu konverzaciju i interakciju s nepostojećim osobama i ostvario partnersku vezu s izmišljenom i vještački kreiranom osobom (6,7%).

Jednako tome, neznatan postotak ispitanika također tvrdi da bi ove mogućnosti koristio u cilju ostvarenja prijateljske ili partnerske veze

(1,3%). Većina ispitanika mišljenja je da ne bi mogli ostvariti partnersku vezu s izmišljenom i vještački kreiranom osobom jer ne bi mogli u pravom smislu razviti osjećaj povezanosti (44%) ili ne vide budućnost te virtualne povezanosti (41,3%). Također, vrlo nizak procent ispitanika smatra da bi se mogli ostvariti u ulozi roditelja vještački kreiranog djeteta u slučaju da bi im takvo što bilo potrebno i kada bi znali kako funkcionira (2,7%), iz nekog drugog razloga (1,3%). 82,7% ispitanika smatra da vještački kreirana inteligencija ne može zamijeniti tu vrstu veze i odnosa.

Većina ispitanika tvrdi da može razlikovati vještački kreirane osobe od realnih, to jest stvarnih (60%) u *online* okruženju, te da im takve vrste kreiranih osoba nisu potrebne jer ne mogu zamijeniti stvarne (68%). Ispitanici tvrde i da vještački kreirane osobe ne mogu proširiti i nadopuniti krug njihove socijalne interaktivnosti jer to nisu stvarni ljudi (54,7%). Ispitanici su najvećim procentom ocijenili stepen potrebe mogućnosti izmjene ili modifikacije vlastitih fizičkih ili mentalnih osobnosti pomoću vještački kreiranih inteligencija umjereno potrebnim. Ispitanici smatraju da ne poznaju dovoljno način na koji vještački kreirani algoritmi i platforme funkcioniraju (56%), a 18,7% ispitanika nikako. Ocjenom dobar ocjenjuju vlastitu sigurnost i sigurnost ličnih podataka pri korištenju vještačkih inteligencija u *online* okruženju ali se, u većinskom procentu, plaše mogućnosti korištenja osjetljivih informacija o sebi bez njihovog znanja i dozvole, kao i korištenja vlastitih atributa personaliteta za potrebe kreiranja personaliziranih vještačkih identiteta (68%).

Sumirajući rezultate upitnika, možemo zaključiti da odabrani uzorak ispitanika, u kontekstu više kriterija, vrednuje interaktivnost u fizičkom/stvarnom i virtualnom prostoru sa stvarnim osobama ili barem onima za koje smatra da su stvarne u virtualnom, *online* okruženju, tvrdeći da tu razliku mogu jasno percipirati. Iz dostupnih rezultata vidljiv je neznatan postotak ispitanika koji bi rado koristio platforme koje omogućavaju kreiranje vještačkih personaliteta. Većina prakticiranih oblika korištenja platformi vještačke inteligencije zadržava se na formama virtualne asistencije (ChatGPT) potaknuti isključivo znatiželjom i željom za zabavom, kao većinski specificiranim oblikom potrebe ili koristi.

Rezultati upitnika pokazuju i da ispitanici imaju veoma malo povjerenja u izgradnju neke vrste odnosa s vještački kreiranim entitetima zbog

nemogućnosti razvijanja istinskog osjećaja povezanosti i perspektive te povezanosti. Zabilježena mišljenja i stavovi također pokazuju da ispitanici smatraju da ovakvi oblici interaktivnosti u virtualnom prostoru ne mogu biti nadopuna ili zamjena stvarnim i/ili postojećim odnosima jer tako kreirani personaliteti ne mogu zamijeniti stvarne osobe. Vodeći se iskazanim niskim stepenom poznavanja načina kreiranja algoritama vještačkih platformi, zabilježeni oblici straha i nepovjerenja ispitanika u ovim dimenzijama interakcije postaju razumljivi.

Zaključak

Nove platforme vještačke inteligencije, definirane kao uređaji sposobni da oponašaju ljudske aktivnosti poput zaključivanja, učenja ili planiranja i kreativnosti, bilo da su potaknute individualnim potrebama i potražnjom ili razvojem tržišta, danas nude kreativne forme dehumaniziranih oblika osobnosti s kojima možemo, u virtualnom, digitalnom, *online* okruženju ostvariti neki vid odnosa. Gotovo revolucionarna otkrića re-kreiranja stvarnih ili izmišljenih osoba omogućavaju različite oblike digitalne nekromancije, emotivne ili zdravstvene podrške i umjetničkih/kreativnih potpora. Njihova funkcija, prvobitno zamišljena s ciljem zadovoljavanja potreba i nadomještanja osoba u procesima tugovanja ili usamljenosti ili predmeta i pojava koje nam nedostaju, omogućavanja kreiranja vlastitih, željenih osobnosti te liječenja, kontroliranja oboljenja i potpore savjetodavnih mehanizama, međutim, donosi i niz rizika i izazova.

Oblici socijalne interaktivnosti pretpostavljaju tjelesno postojanje, svijest, razumijevanje značenja, prostor i vrijeme aktera socijalnog odnosa. S aspekta različitih naučnih gledišta, oblici kreiranih platformi vještačke inteligencije, u kontekstu njihovog približavanja humaniziranim dimenzijama aktera ovog odnosa, trebali bi pretpostaviti semantičku, kognitivnu i praktičnu dimenziju kako bi taj odnos bio stvaran, a ne samo iluzija i simulacija. Osim dosezanja simboličkog karaktera mišljenja, empatije i uključivanja/isključivanja niza relacija po principu relevantnosti njihova interaktivnost bi podrazumijevala i adekvatnu *karakterizibilnost*, to jest ne samo filozofskog ili sociološkog već i komunikološkog pitanja koje su postavili Baran i Davis (2012) u smislu mogućnosti „usistemljavanja“ oblika ljudske komunikacije.

Ipak, na tragu razvoja humaniziranih platformi vještačkih inteligencija,

čak i mogućnosti doseganja života i otjelovljenja, jedna od perspektiva je i činjenica da naučnici koriste koncepte ovih modeliranja kako bi dopunili svoja znanja i razumjeli funkcioniranje stvarnih, živućih organizama, utemeljene u posebnom istraživačkom području tzv. računalne neuroetologije (Boden, 2018). Uprkos tome, ovaj vid odnosa s vještački kreiranim algoritmima, označili ga socijalnim, parasocijalnim ili virtualnim, pokazuje elemente stvarnog jer u njega ulazimo dobrovoljno, iz različitih potreba, te on proizlazi iz nekog oblika privlačnosti.

Prethodna analiza pokazuje da platforme vještačke inteligencije mogu imati znatan potencijal u kreiranju alata koji će nam pomoći da nadoknadimo vlastite nedostatke i zadovoljimo određene potrebe, ali one su još uvijek na nivou koji nema mogućnost zadovoljavanja optimalne kvalitete interaktivnosti. „Mi verovatno nećemo znati kako da rastavimo, prenesemo i sastavimo ljude (ili hamburgere, ili kašmirske džempere) sledećih milenijum ili dva“ (Negroponte, 1998: 117). Naše korištenje ovih alata još uvijek je primarno potencirano isključivo znatiželjom. Vještački kreirane platforme mogu proširiti naš djelokrug socijalnih interakcija, ali još uvijek nisu funkcionalna zamjena kreiranja istinskih i stvarnih veza i odnosa s realnim osobnostima.

...is the synthesis of the False Self, designed and conceived to morbidly please the significant by building a prosperous and profound relationship. However, the relationship constructed is empty and unsatisfactory for the other, who soon perceives the constant and shallow relational attempts (Caruna, 2024: 6).

Analizirajući mišljenja, iskustva i stavove ispitanika o praksi i efektima interakcije koju ostvaruju posredstvom virtualno kreiranih platformi u *online* okruženju, možemo zaključiti da se većina prakticiranih oblika korištenja platformi vještačke inteligencije zadržava samo na formama virtualne asistencije, potaknutih isključivo znatiželjom i željom za zabavom, a gotovo nikako potrebom za korištenjem platformi koje omogućavaju kreiranje vještačkih personaliteta. Ispitanici više povjerenja poklanjaju izgradnji odnosa u fizičkom/stvarnom i virtualnom prostoru sa stvarnim osobama ili barem onima za koje smatraju da su stvarne u virtualnom, *online* okruženju. Jako malo povjerenja poklanjaju izgradnji neke vrste odnosa s vještački kreiranim entitetima, i to zbog nemogućnosti razvijanja istinskog osjećaja povezanosti smatrajući da ovakvi oblici interaktivnosti

u virtualnom prostoru ne mogu biti nadopuna ili zamjena stvarnim i/ili postojećim odnosima iz razloga što kreirani personaliteti ne mogu zamijeniti stvarne osobe.

Kako će nesumnjivo ovi vidovi tehnologija oblikovati naše interakcije, najznačajnije pitanje analize je način na koji ćemo ih koristiti, to jest da li će u domeni naše spoznaje biti sve implikacije kojima one mogu rezultirati s obzirom na to da su i ispitanici iskazali nizak stepen poznavanja načina kreiranja algoritama vještačkih platformi. Novi oblici interaktivnosti donose izmijenjene oblike shvatanja i kreiranja i promjene vlastite osobnosti, prevazilaženje vremenskih i prostornih ograničenja, ali i nove oblike društvene kontrole i nadzora socijalnih interakcija. Svakodnevnim interakcijama koje kreiramo u virtualnom svijetu pružamo podatke i informacije o sebi, svojim interesiranjima, željama ili potrebama, to jest dijelimo svoju privatnost i intimnost u beskrajnom *cyber* prostoru stvarajući tzv. digitalne tragove. Ti tragovi, osim što politici tržišta ostavljaju mogućnost diseminiranja ciljanih reklamnih sadržaja, služe i za algoritamsko kreiranje re/prezentacija različitih osobnosti i otvaraju niz pravnih i etičkih pitanja: autonomije, privatnosti, dostojanstva, ljudskih prava, zloupotrebe podataka, autentičnog re/prezentiranja, autorskih prava, vjerodostojnosti, ponižavajućih tretmana i različitih vidova degradacije i obmanjivanja. Takva pitanja zahtijevaju poseban, uređen pravni segment i adekvatne kontrole i sigurnosne politike. Pritom moramo dodati i realne opasnosti od segmentiranja radnih mjesta i kreiranja neprimjerenih, nasilnih ili eksplicitnih sadržaja

Naši oblici parasocijalnih interakcija imaju isključivo kompenzacijsku ulogu zamjene ili nadopune onih stvari, pojava, predmeta, osoba koje u stvarnom životu nemamo, to jest u stvarnim interpersonalnim interakcijama. Time *online*, virtualni prostor može biti dobra platforma za jačanje takvih odnosa, ali i izazvati niz psiholoških posljedica. Caruna (2024) smatra da ako postojanje može biti umjetno replicirano ujedno se može i u potpunosti razumjeti, a ta, kako je naziva, „iluzorna priroda“ odvaja pojedinca od istinskog znanja i istinske percepcije stvarnosti.

Additionally, ensuring that these interactions do not replace genuine human connections or hinder the development of interpersonal relationships is crucial for maintaining healthy social dynamics (Hutson, Ratican, 2023: 9).

Još krajem devedesetih godina Negroponte (1998) je u Sjedinjenim Američkim Državama konstatovao, tada samo u granicama ekstremnih slučajeva, niz psiholoških poremećaja, nastalih uslijed suviše intenzivnog doživljaja virtualne stvarnosti, to jest problema koji su imali pojedinci s razlikovanjem virtualno posredovanih slika i slika iz stvarnosti. Iako asinhronost komunikacije omogućava kontrolu i predvidljivost u interakciji u virtualnom prostoru, za razliku od interpersonalnih komunikacija, ovakvi vidovi odnosa otvaraju mogućnosti kako virtualnog eskapizma tako i stvaranja lažnih osjećaja privrženosti, narušenih oblika samopouzdanja, traganja za istovjetnim odnosima u fizičkom okruženju i idealima savršenstva.

Uzimajući u obzir prethodno, analiza potvrđuje stajališta u kontekstu kojeg kreirane platforme vještačke inteligencije, kao simulacije realnih osobnosti, jesu i mogu poslužiti kao dodatak ili posrednik procesima socijalne interakcije u kontekstima koji će uvijek biti doživljeni isključivo kao virtualna simulacija stvarne, iskustvene međuljudske interaktivnosti.

Cilj analize bio je ponuditi elementarni teorijski okvir razumijevanja novih oblika interaktivnosti s kreiranim platformama vještačke inteligencije koji bi otvorio prostor nekih budućih istraživanja u oblastima njihovog približavanja ljudskim osobinama, sposobnostima i mogućnostima, načinima, oblicima, efektima interakcije u virtualnom prostoru između humaniziranih, tehnoloških platformi i ljudi te izazova koje možemo očekivati u budućnosti. Sasvim je jasno da smo na pragu Baudrillardove pete generacije simulakruma (2001, 2006), upravljanog vještačkog svijeta, kako kaže, u prostoru gdje realnom, zbiljskom svijetu prijeti opasnost da u tišini nestane u buci tehnokulture. Kako kaže Baudrillard, u njemu će sve biti moguće, simulacije, ukletologije, savršeni zločini, jer neće biti nikoga da posvjedoči da je nekada postojao i neki drugi svijet. Tehnologija će nastaviti neminovno da oblikuje ljudsku interakciju, ali da li tehnološki determinizam uistinu jest prijetnja opstanku čovječanstva? „Ako bismo vi ili ja znali odgovor, to se verovatno ne bi dogodilo“ (Giles, 2010: 214).

Literatura

- Baran, S. J., Davis, D. K. 2012. *Mass communication theory: Foundation, ferment, and future*. Boston: Wadsworth Cengage Learning.
- Baudrillard, J. 2001. *Simulacija i zbilja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Baudrillard, J. 2006. *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*. Zagreb: Book marker.
- Boden, M. A. 2018. *Artificial Intelligence: A Very Short Introduction*. OUP Oxford. Pristupljeno: novembar, 2024. (<https://virtualmmx.ddns.net/gbooks/ArtificialIntelligenceAVeryShortIntroduction.pdf>)
- Brandom, R. R. i Ibrulj, N. 2022. "Umjetna inteligencija i analitički pragmatizam" *SOPHOS: A Young Researchers' Journal* 15: 202-223.
- Brown, D. 2009. *Izgubljeni simbol*. Sarajevo: Buybook.
- Brubaker, R. 2022. *Hyperconnectivity And Its Discontents*. Polity.
- Caruna, A. 2024. "Mourning revolutions in the virtual anastasis" *Elsevier, New Techno-Humanities*. Pristupljeno: 02.10.2024. (<https://doi.org/10.1016/j.techum.2024.01.001>)
- D. B. 16.02.2024. "Projekt The Hybrid Couple Španjolka će se vjenčati s hologramom" *Klix Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://www.klix.ba/scitech/tehnologija/spanjolka-ce-se-vjencati-s-hologramom/240216092>)
- E. Ag. 01.02.2024. "Halo traka Predstavljen uređaj za kontrolu snova" *Avaz Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/882683/predstavljen-uredjaj-za-kontrolu-snova>)
- E. Ag. 10.10.2023. "Virtuelna ljubav: Američka profesorica upozorava: 'AI djevojke uništavaju cijelu generaciju muškaraca'". *Avaz Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/860396/americka-profesorica-upozorava-ai-djevojke-unistavaju-cijelu-generaciju-muskaraca>)

- E. Ag. 24.01.2024. "Korisna tehnologija Želite prestati pušiti: Tu je novi AI četbot da vam pomogne" *Avaz Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/881258/zelite-prestati-pusiti-tu-je-novi-ai-cetbot-da-vam-pomogne>)
- E. Ag. 28.02.2024. "Neočekivani upiti: Vlasnik AI sajta za odrasle zgrožen onim što ljudi traže da vide" *Avaz Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/888614/vlasnik-ai-sajta-za-odrasle-zgrozen-onim-sto-ljudi-traze-da-vide>)
- E. Ag. 04.02.2024. "Tong Tong: Je li ovo sljedeći korak u razvoju umjetne inteligencije: Kineski naučnici stvorili 'AI dijete'". *Avaz Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/883322/je-li-ovo-sljedeci-korak-u-razvoju-umjetne-inteligencije-kineski-naucnici-stvorili-ai-dijete>)
- E. Ć. 21.03.2024. "Autor Satanskih stihova Slavni pisac Salman Ruždi testirao ChatGPT: Može li pisati kao on" *Avaz Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/893120/slavni-pisac-salman-ruzdi-testirao-chatgpt-moze-li-pisati-kao-on>)
- Evropski parlament. 2020. "Što je umjetna inteligencija i kako se upotrebljava?" *Teme* Pristupljeno: april 2024. (<https://www.europarl.europa.eu/topics/hr/article/20200827STO85804/sto-je-umjetna-inteligencija-i-kako-se-upotrebljava>)
- F. H. 21.03.2024. "Objavio video Prvi pacijent kojem je ugrađen Neuralink igrao online šah koristeći samo misli" *Klix Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://www.klix.ba/scitech/nauka/prvi-pacijent-kojem-je-ugradjen-neuralink-igrao-online-sah-koristeci-samo-misli/240321024>)
- Fidler, R. 2004. *Mediamorphosis, Razumevanje novih medija*. Beograd: Clio.
- Gehlen, A. 1991. *Duša u tehničkom vremenu*. Sarajevo.
- Giddens, A. 2009. *Sociology*. Polity Press.
- Giles, D. 2011. *Psihologija medija*. Beograd: Clio.

- Hutson, J., Ratican, J. 2023. "Life, death, and AI: Exploring digital necromancy in popular culture—Ethical considerations, technological limitations, and the pet cemetery conundrum" *Metaverse* 4 (1). (<https://digitalcommons.lindenwood.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1479&context=faculty-research-papers>)
- Krstić, M. 2015. "Teorija racionalnog izbora i objašnjenje društvenih fenomena" *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 9 (13): 165-184.
- Ku. 23.11.2023. "Šalju joj i poruke: Aitana je model koji je kreirala umjetna inteligencija i zarađuje hiljade eura mjesečno" *Klix Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://www.klix.ba/magazin/aitana-je-model-koji-je-kreirala-umjetna-inteligencija-i-zaradjuje-hiljade-eura-mjesečno/231123007>)
- Lavić, S. 2014. *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Le, T., Jin, R. 2024. "The beginning of Cyber-necromancy: Replacing deceased loved ones with AI agents". (<https://doi.org/10.31235/osf.io/8eb76>)
- M. S. 29.09.2023. "Simulacije Digitalna nekromancija: Je li razgovor sa mrtvima pomoću AI-ja opasan" *Avaz Sci-tech*. Pristupljeno: 14.04.2024. (<https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/858063/digitalna-nekromancija-je-li-razgovor-s-mrtvima-pomocu-ai-ja-opasan>)
- M. Z. 15.03.2024. "Uređuju šta se smije Evropa usvojila Akt o umjetnoj inteligenciji: 'Ovo me čini manje zabrinutim za budućnost djece'" *Avaz Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/891910/evropa-usvojila-akt-o-umjetnoj-inteligenciji-ovo-me-cini-manje-zabrinutim-za-buducnost-djece>)
- M. Z. 16.02.2024. "Digitalna ljubav AI djevojke su noćna mora za privatnost." *Avaz Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/885945/ai-djevojke-nocna-su-mora-za-privatnost>)
- Negroponte, N. 1998. *Biti digitalan*. Beograd: Clio.

- Peračković, K., Milak, M., Strmotić Kuhar, L. 2023. “Značajke društvenih interakcija u doba stvarne virtualnosti iz sociološke perspektive” *Filozofska istraživanja*, 43 (2): 235-251.
- Putnam, H. 1975. “The Meaning of ‘Meaning’” *University Digital Conservancy*. Preuzeto: novembar 2024. (<https://hdl.handle.net/11299/185225>)
- Schütz, A., Luckmann, T. 1973. *The Structures of the Life – world*. Northwestern University Press.
- Shin, D. 2018. “Empathy and embodied experience in virtual environment: To what extent can virtual reality stimulate empathy and embodied experience?” *Computers in Human Behavior* 78: 64-73.
- Srna 21.03.2024. “Brojni rizici korištenja UN usvojio prvu globalnu rezoluciju o vještačkoj inteligenciji” *Klix Sci-tech*. Pristupljeno: april 2024. (<https://www.klix.ba/scitech/tehnologija/un-usvojio-prvu-globalnu-rezoluciju-o-vjestackoj-inteligenciji/240321158>)
- Tabš, S. 2013. *Komunikacija – Principi i konteksti*. Beograd: Clio.
- Wong, H. W. 2023. “The creepy new digital afterlife industry These companies could use your data to bring you back-without your consent” *IEEE Spectrum*. Pristupljeno: april 2024. (<https://spectrum.ieee.org/digital-afterlife>)

Digital Dehumanization and new Forms of Social Interactions

Summary: Ten years ago, director Wally Pfister brought to the screen the story of a seriously ill scientist who decides to transfer his mind to a computer in order to continue living. This, just one of the movie stories, from 2014, was an imaginary and not so credible scenario according to which a technological miracle can surpass the human mind and, ultimately, man himself. That is how Transcendence became an artistic exhibition of the future consequences of the development of artificial intelligence. Ten years later, we now have almost-possible scenarios for the realization of life after death. Generative artificial intelligence has enabled, not only, the so-called digital necromancy, virtual life after life with the possibility of talking to the dead with the help of digital traces that people leave during their lifetime, but also the creation of several types of personalized identities with which we can interact in virtual world. The text analyses the forms, types, and functions of created artificial intelligences in the context of their approach to humanized dimensions and compares the forms of interactivity in real/physical and virtual space. The conducted research (N=75) aimed to analyse the forms, manner, and quality of interaction with artificially created entities in the context of user needs and demands. The analysis starts from the point of view in which created artificial intelligence platforms, as simulations of real personalities, can, and increasingly are, serving as an addition or mediator of social interaction processes in contexts that will always be experienced exclusively as a virtual simulation of real, experiential interpersonal interactivity.

Keywords: technology, artificial intelligence, interaction, dehumanization, techno-sociality.

Dezorijentirani i omasovljeni subjekt: Heidegger i Marcel o posljedicama tehničkih dostignuća

ITA LUČIN¹

IVANA PRIMORAC-BILAVER²

Filozofski fakultet

Sveučilište u Mostaru

Bosna i Hercegovina

Sažetak: U ovom radu se istražuje kako nepotpuno shvaćanje pojmova tehnike i tehničkih proizvoda, sagledano iz perspektive dvaju filozofa egzistencije, Heideggera i Marcela, može uzrokovati pojavu neautentične egzistencije i omasovljenog subjekta. Zaključujemo kako Heidegger uočava da je današnje poimanje tehne uvelike različito od antičkoga, koje je u potpunosti označavalo otkrivanje istine i poiesisa, a koje danas gubi svoje značenje. Samim time dolazi do masovne tehničke proizvodnje, koja uzrokuje palost i zaborav bitka, a tako i gubljenje autentičnosti egzistencije. Marcel vidi pojavu masovnog društva u neispravnom ophođenju s tehničkim proizvodima i vladavini tehničke manipulacije, koja uzrokuje dezorijentiranost i pojedince udaljuje od kritičke svijesti. Poziva na upravljenost ka stvaranju ispravnih intersubjektivnih odnosa, u kojima je subjekt angažiran, autentičan i kao takav drugima dostupan.

Ključne riječi: *tehnika, tehnološki napredak, dezorijentiranost, omasovljenost, autentičnost, neautentičnost*

Uvod

Egzistencijalizam kao filozofska struja istražuje temeljna pitanja ljudskog postojanja, otvarajući rasprave o slobodi, odgovornosti i autentičnosti. U okviru egzistencijalističke paradigme, Martin Heidegger i Gabriel Marcel razvili su analize koje se tiču stvarnosti, tehnologije, neautentične egzistencije i pojave omasovljenja. Heidegger, njemački filozof ontologije egzistencije, samo postojanje promatra i kao prisutnost u svijetu i kao

1 ita.lucin@ff.sum.ba

2 ivana.primoracbilaver@ff.sum.ba

angažirano postojanje usmjereno prema svijetu. Čovjek je jedino biće koje je tu-bitak, odnosno kuća i pastir bitka. Najvažnija uloga koju ima je da bude čuvar. Tubitak (*Dasein*) je način postojanja u svijetu, uvjetovan okruženjem i okolnostima. Ovim istraživanjem pokušava se ukazati na važne suvremene konotacije Heideggerovog promišljanja o tehnici, koja je čini se, iz vida izgubila prvobitni značaj onoga *tehme*, a zadržala moć transformiranja načina na koji doživljavamo svijet. Metodom komparacije i analize pokazat će se kako tehnologija dovodi do "zaborava bića", gubeći iz vida esencijalno postojanje u zamjenu za racionalnost i efikasnost.

Posljedice koje „zaborav bića“ ima na pojedinačnu egzistenciju Heidegger pronalazi u situacijama kada se u svakidašnjem življenju tubitak rastače u ono *Man* ili *se*. Tada je u opasnosti od sužavanja svoga vlastitoga horizonta, a egzistencija mu postaje neautentična. Neautentična egzistencija se udaljuje od ispravnog shvaćanja tehnike, pa se dovodi pod vlast tehnologije i tehničkih artefakata umjesto da im biva gospodar. U radu će se pokazati koje implikacije takva Heideggerova suptilna filozofska refleksija ima danas kada se bude govorilo o dezorijentiranom subjektu. Gabriel Marcel, francuski filozof egzistencije, dijeli sa svojim prethodnikom Heideggerom duboko uvjerenje da je, s obzirom na zabrinjavajuću invaziju tehnologije u naše živote, uloga filozofa, kao i svakog pojedinca koji je sklon autentičnom mišljenju, da bude "čuvar". U istraživanjima se pitao kako se može izbjeći ono što je nazvao 'tehnološkim načinom razmišljanja' i samim time degradacija subjekta. Neumorno je promovirao ideju "angažiranog subjekta" koji aktivno sudjeluje u stvaranju svojeg života i okoline umjesto da pasivno prihvaća nametnute vrijednosti i obrasce ponašanja. Zagovarao je važnost intersubjektivnih odnosa, autentične komunikacije i moralne odgovornosti kao ključne elemente suprotstavljanja dehumanizaciji i omasovljenju subjekta koje donosi tehničko društvo. Imajući to u vidu, namjera nam je istražiti kako Marcelovo i Heideggerovo promišljanje o odnosu pojedinca prema takvom društvu pruža nama danas važne uvide u dileme modernog života i izazove s kojima se pojedinac suočava u svijetu tehničke ere.

Heideggerovo poimanje tehničkog i neautentičnost bivstvovanja u onom Se

U „Okretu“, poglavlju svoga djela *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Heidegger izjavljuje: „Sve samo tehničko ne dopijeva nikada u bit tehnike. Ono čak nije u stanju da spozna ni ono u njezinu predvorju“ (1996: 259). Izabrali smo ovaj navod kako bismo jasno pokazali što on zapravo u Heideggerovom promišljanju o posljedicama tehničkih dostignuća deducira. Naime, činjenicu da smo suzili opseg promišljanja o biti tehnike njemački egzistencijalist dokazuje time što definiramo tehniku kao nešto instrumentalno i antropološko, kao postavljanje sredstava, ostvarivanje ciljeva i ljudski čin. Tehnikom želimo na pravi način rukovati, njome duhovno ovladati i zagospodariti. Takvo je određenje ispravno, ali nije istinito u cijelosti budući da još ne pokazuje bit tehnike (1996: 222). Kako autor sam u predavanju *Pitanje o tehnicima* promišlja, pojam *tehne* (od grč. *τέχνη*), u svom nastanku, u grčkoj filozofiji nije označavao samo djelatnosti i vještine obrtnika, nego i vještine uma i umjetnost, a sadržavao je i nešto poetsko, nešto od *poiesisa* (od grč. *ποίησις*) (1996: 226). U grčkom je *poiesis* označavao stvaranje, odnosno iznošenje na vidjelo, a to se zbiva u svakoj obrtničkoj proizvodnji i u svim umjetnostima. Proizvođenje, naime, izvodi nešto iz skrivenosti u neskrivenost, i to dolaženje, izvođenje, stječe se u otkrivanju-istine (*aletheia*) (1996: 227). Tako shvaćena, i tehnika je otkrivanje jer se na otkrivanju temelji mogućnost svega pro-iz-vođenja. Ovo pokazuje da za Heideggera tehnika nije samo sredstvo, već i način otkrivanja, zbog čega se bit tehnike otkriva kao novo područje – područje istine.

Međutim, u suvremeno doba, a koje je razvidno počelo već u vrijeme svjetskih ratova, moderna tehnika je pomalo ispuštala takvo označavanje. Ona danas ne razotkriva, nego u neku ruku zatire *poiesis*. Tehnika tako postaje način raskrivanja bića, ali raskriti bića tehnički, smatra Heidegger, znači prisiliti ih, iznuditi, izazvati ili zauzdati – čineći da se pojave kao roba. U takvom činjeničnom stanju Heidegger uviđa kako se *poiesis* pomalo zatomi. Da bi to dokazao, Heidegger koristi termin *po-stav*. U postavu se stječe neskrivenost, shodno kojoj rad moderne tehnike otkriva ono zbiljsko kao ostavu – ili skladište resursa. Tehnika djeluje kao raspolaganje, ne kao *poiesis* (1996: 234) Iz toga možemo zaključiti kako se bića postavljaju na razinu raspoloživosti za uporabu i rukovanje, pri čemu slijedi i to da sve postaje roba, zaliha ili sirovina, koja čeka i pripravna je. U

tehničko se doba roba shvaća kao ono što je 'stvarno'. A čovjek tehničke ere je izazvan na otkrivanje kako bi otkrio da bit tehnike nije samo ostvarivanje ciljeva pomoću sredstava, niti samo ljudski čin.

Svjedočimo istini kako čovjek danas od zaglušenosti i bombardiranja svih pet osjetila trivijalnim stvarima ne susreće ni sebe sama ni svoju bit. Ide na ruku postavu, ne čuvši ga ispravno kao nagovor, te je samim time u opasnosti da sam bude uzet kao ostav – skladište resursa, materijal, budući da postav prikriva ono otkrivanje koje u smislu *poiesisa* pušta samo ono prisutno da proizađe na vidjelo. Stoga on ne nalazi opasnost tehnike u skupu strojeva, postupaka, njihove konkretne upotrebe, niti u razmatranju štete po okoliš, već smatra da tehnika, kao konstantno proizvođenje – ne kao stvaralačko *tehne*, odvodi čovječanstvo sve dalje od istine bitka.

Međutim, sada kad je dedukcija ukazala na problem, ostaje pitanje što bi suvremeni čovjek trebao učiniti kako bi izbjegao potpunu autodestrukciju. Najprije uočimo kakvo stanje subjekta uzrokuje neispravno promišljanje i rukovanje tehnikom i tehničkim. Ono što nas udaljuje od upravljenosti mišljenja na istinu bitka i time na bit tehnike jest prebivanje u neautentičnoj egzistenciji. To znači da čovjek zapada u stanje bezličnosti u kojoj se gubi. Kako je do toga došlo?

Jednostavno Heidegger polazi od tumačenja pojma smisla bitka. Otkuda proizlazi i na čemu se drži razumijevanje bitka? Mi bez razumijevanja bitka, kako sam autor na to gleda, ne bismo bili ono što jesmo niti bismo pripadali svojoj biti. Odnosno, čovjek iz svoje biti već boravi u razumijevanju bitka. Ono na čemu to razumijevanje stoji jest smisao onoga što se razumjelo. Takva postavka razvija kod Heideggera postmetafizičko pitanje o bitku, kako to tumače Heinz i Volkmann, zaključivši da ukoliko se bit čovjeka mišljenjem rasvjetljuje, поближе označava iz pogleda na razumijevanje bitka koje mu je kao urođeno, iz toga proizlazi da se istovremeno mora moći rasvijetliti razumijevanje bitka koje konstituira tu njegovu bit, a time i smisao bitka. Da bi se do toga došlo, najprije treba odrediti bitak onog bića koje *mi* jesmo, jer je čovjek biće označeno time što mu je u njegovom bitku *stalo do tog bitka*, on se *odnosi prema* svom bitku. Prema tome, čovjeku je i vlastiti bitak *raskriven*, jer da nije onda mu ne bi pripadalo ni razumijevanje bitka uopće (Heinz, Volkmann, 1979: 63-65). Vidimo, dakle, ne samo da je čovjek u potpunosti sposoban aprehendirati bitak samim pomišljanjem o njegovom smislu već je, može se tako reći, i u području njegova razumijevanja. Kao što je prethodno rečeno, čim postoji

interes za bitak, gdje čovjek pita za bitak, dolazimo do jednog *modus*a ili određenosti onoga koji pita. Iz toga slijedi prvo da je bitak već jedan *naročiti bitak* utoliko ukoliko uopće može pitati, to jest ukoliko u sebi ima tu specifičnu sposobnost da može pitati, koji Heidegger zove opstojnost ili tubitak (*Dasein*). Drugo, razumijevanje bitka, to jest sama činjenica da opstojnost ne samo pita za bitak, nego da ga ujedno već nekako *razumijeva*, znači pod vidom bitka neku naročitu *određenost* opstojnosti. Tu određenost Heidegger zove egzistencija (*Existenz*). No, moguće je da taj horizont bitka tubitku biva uskraćen, ili točnije, skriven i zamagljen određenim modusima egzistencije.

Naime, Heidegger u svom navedenom djelu *Bitak i vrijeme* razlikuje pojmove autentičnosti (*Eigentlichkeit*) i neautentičnosti (*Uneigentlichkeit*) – egzistencijalije, konstitutivne elemente ili svojstva čovjekovog tubitka. Oba pojma svoj temelj nalaze u fakticitetu čovjeka kao tubitka (*Dasein*), koji je uvijek određen svojim vlastitim jastvom (*Jemeinigkeit*) (Heidegger, 1976: 41-45). Heidegger ovim govorom o jastvu poziva čovjeka na autentični prodor u svoju konačnost, vremenitost i ograničenost. Na to će ga posebno potaknuti i osjećaj tjeskobe (*Angst*) u kojoj se, kako obrazlaže u djelu *Što je metafizika*, doseže događanje samog tubitka. Tjeskoba očituje činjenicu slobode, u smislu da je čovjek konkretna mogućnost te može izabrati ovako ili onako živjeti svoju egzistenciju. Međutim, konstantni teror nebitnoga i površnoga u suvremenom svijetu bitno otežava uvid u ono što je bitno, i ugrožava i čovjeka i njegovu vlastitost (Heidegger, 2015: 61-65). Ovaj teror očituje se u brzom napretku tehničke civilizacije koja ugrožava čovjekovu ukorijenjenost u prirodni, nacionalni, religiozni, kulturni i ostali okoliš, pri čemu se ona vlastita različitost naroda gasi, pomasovljuje i više ne igra nikakvu ulogu.

Znanstveno i tehničko iskorištavanje bića zadržavaju bivanje tubitka (*Dasein*) u području neautentičnosti, čime uzrokuju palost i gubljenje smjera, koji pogoduju stvaranju dezorijentiranoga čovjeka. Čovjek se, poglavito danas, zavarava da je subjekt i vladar svijeta, bitka i objekta uopće, a činjenica je da od njega samog sada stvoreni tehnički objekt vlada njime. Heidegger to pokazuje i u svom djelu *Hölderlinova himna „Der Ister“* tvrdeći:

Stroj moderne tehnologije ne samo da se značajno razlikuje od bilo koje druge vrste "alata" po tome što ima vlastiti tijek djelovanja i karakter generiranja sile i stoga je drugačiji alat u ruci ljudskog bića. Odlika suvremene tehnologije je da ona više nije samo "sredstvo" i nije više samo u "službi" drugih, već razvija vlastitu moć dominacije (Heidegger, 1993: 53).

Vidimo da sama tehnologija traži od sebe i za sebe i razvija u sebi svoju vrstu discipline i svoju vrstu svijesti. Opredmećuje se kao nešto samostalno, neovisno o biću i bitku. Međutim, treba napomenuti kako Heidegger tehniku i tehnički napredak ne vidi kao nešto loše, već se ona ne smije niti shvatiti, a još se manje prema takvom shvaćanju smije djelovati, kao da je ona jedino istinski bitak. No, kako se i ranije naglasilo, neispravno određenje istoga, kao i neispravno rukovanje istim, tjera subjekt u područje neautentične egzistencije u kojoj se vidno pojavljuje carstvo onoga *se* (*das Man*).

Kao takvo, *se* je teško identificirati, pa u tome i leži njegova moć. Heidegger konstatira kako to *se*, budući da je vrlo neupadljivo, razvija pravu diktaturu. Prosječnost je njegovo egzistencijalno obilježje (Heidegger, 1976: 169). Subjekti koji žive neautentičnu egzistenciju istinski potpadaju pod njegovu vlast. Takva egzistencija, primjećuje i autor Guignon, zaokupljena je zahtjevima trenutka, određuje i ograničuje sebe kroz uspjehe ili neuspjehe, kroz izvedivost ili neizvedivost trgovanja stvarima. Dakle, neautentični tubitak prebiva sa stvarima, zapliće se u sebe i dopušta da ga stvari povuku, s rezultatom da se gubi u sebi tako da prošlost postaje zaborav, a budućnost puko očekivanje onoga što tek dolazi (Guignon, 1993: 228-231).

Do čega nas to dovodi? Kao niz strategija za suočavanje s praktičnim problemima, naši svakodnevni životi sažimaju se u niz epizoda – pukog funkcioniranja ili snalaženja. Ciljevi života vide se kao fiksni, a ne da se sami dovode u pitanje. Život se doživljava kao "proizvodnja", koja ima svoj cilj izvan sebe, a ne kao stvaralaštvo i djelatnost, čija je svrha činiti dobro po sebi. Dakle, bivanje u onom *se* označava neautentično stanje pada bez orijentacije ili bivanja-u-sred-svijeta, kako u poglavlju o autentičnosti zaključuje i autor Olson. To stanje pada je javnost ili anonimna i amorfna treća strana, vrsta degradiranosti ili pseudo-subjektivnost u kojem je individua uvijek poslušna. Ako se suzdržava od djelovanja, to je zato što "to nije gotovo". Kada djeluje, to je zato što je to "ono što treba učiniti"

(Olson, 1962: 202-203). Točnije, pad je stanje u kojem se pojedinac neprestano pokorava naredbama i zabranama, čiji je izvor nepoznat i neidentificiran i o čijem se opravdanju ne zamara ispitivati. To uzrokuje dvostruku opasnost: da subjekt postane dio mase i da izgubi orijentir.

Ishod ovog nepovezanog načina življenja je otuđenje od samog sebe, nesposobnost da se išta vidi kao stvarno važno i osjećaji uzaludnosti samo djelomično bivaju ublaženi povremenim intenzivnim vrhunskim iskustvima koja bi trebala učiniti sve vrijedno. Utapamo se u model života u kojem radimo ono što *se* radi, volimo ono što *se* voli, žudimo za onim za čim *se* žudi itd. U potpunosti bivamo izloženi javnom mnijenju, bez kritičke refleksije. U današnje doba u tome ključnu ulogu igraju naša tehnička pomagala. Tako vidimo da je neautentični oblik života, kako ga Heidegger opisuje, savršeno pogodno tlo za one vrste demoralizacije i poremećaja vlastitog sebe koje nalazimo među sadašnjim kandidatima za psihoterapiju. Kao dokaz ovoj tvrdnji dovoljno nam je pogledati u suvremene filozofske teme poput onih Lacana, Foucaulta, De Saussurea i Derride koji se mahom vraćaju na pojam razvlaštenog, dezorijentiranog i raslojenog subjekta.

Budući da je čovjek čuvar bitka, ono što mu je činiti Heidegger uviđa u imenici *Gelassenheit* – teško prevodivoj, ali značenje joj se krije u glagolu *lassen*, u smislu pustiti da nešto bude (Heidegger, 1985: 39-42) ne tako da ja (*ich*), subjekt, konstantno određuje kako će se nešto događati, već treba pustiti bitak da se pokaže onakvim kakav jest. Međutim, na nama je da se priupitamo je li čovjek uopće više sposoban za neku vrstu *vita contemplativa*, kao što primjećuje i autor Kordić. Suvremeni čovjek često umire od dosade uzme li mu se bilo koji oblik zabave, poput kina, radija, kazališta, koncerata, sporta, estrade, modnih ikona, interneta, pametnih telefona, Ai-a sa svim njihovim beskonačnim mogućnostima i površnostima (Kordić, 2010: 111-112). Slijedimo li Heideggerova uočavanja i rezultate, vidjet ćemo kako, trudimo li se u autentičnoj egzistenciji, upravo ovaj osjećaj ispražnjenosti, uspirenosti i tišine može biti prigoda da se čovjek vrati svom izvornom bitku.

Njemački filozof egzistencije često je zahtijevao da preispitujemo izvore i pojam mišljenja rekavši: „čovjek još ne misli i to stoga što se ono što treba misliti odvraća od njega“ (Heidegger, 2008: 15). Time ukazujemo na oprez kako niti je naša egzistencija ikada zgotovljena, niti u potpunosti ostvarena, niti je naše mišljenje moguće svesti na sebično podjarmljivanje

bitka isključivo instrumentalnom umu i inteligenciji, pogotovo onom znanstveno-tehničkom. Upravo suprotno, autentični subjekt kako ga vidi Heidegger uvijek kreira svijet oko sebe, izlazi i izvan sebe, ali nikada iz svijeta, on osvjetljuje svijet, ne pronalazi ga kao zgotovljenu datost, već je svijet posvjetovljen subjektom (Wahl, 2019: 6). Međusobno su protkani. Istom tako, i on naglašava kako ono što je u novovjekovnoj filozofiji predstavljalo subjektivni egoizam danas postaje kolektivnim. A u imperijalizmu tehnički organiziranoga čovjeka ovaj subjektivizam doseže vrhunac s kojega se strovaljuje na razinu organizirane masovne uniformnosti koja postaje instrument potpunog tehničkog ovladavanja svime. Promjena takvog stanja moguća je samo ako čovjek počne misliti iz istine bitka, iz istine onoga što se događa, a prestane misliti isključivo iz vlastitih predodžbi i objektivacija, iz zaborava bitka i njegova smisla. Dakle, možemo reći kako bi ispravan način upravljanja našom vlastitošću bio takav da u tišini oslušujemo poziv vlastitog nam bitka, koristeći uvijek osvježen način mišljenja, uvijek kritičku refleksiju, ne potpadajući pod vlast onoga *se*, i tako osigurati novu, autentičnu egzistenciju koja uzima vlast nad tehničkim dostignućima, uvijek prepoznajući *tehne* kao izvor stvaralaštva u simbiozi s *poiesisom* koji je njezin supstancijalni dio.

Marcelov angažirani subjekt kao antagonist čovjeka mase

Cjelokupni opus francuskog filozofa Gabriela Marcela usmjeren je prema pojmu tajnovite prisutnosti, za njega biti znači biti u prisutnosti bitka. Iz te konstatacije nadalje se razvija filozofska refleksija koja obuhvaća pojam angažiranog dostupnog subjekta. Takav subjekt treba se othrvati opasnosti gubljenja autentičnosti u eri razvoja tehničkih dostignuća. Kada se govori o prisutnosti bitka u njegovoj filozofiji, time se, slično kao i kod Heideggera, hoće reći da znamo sebe kao bitak samo zato što znamo i predosjećamo da nam je bitak nesumnjivo prisutan. Tim više što je bitak dostupan našem cjelokupnom jastvu, naše znanje izvire iz toga jastva, pri čemu je i taj sami bitak prezentan našem znanju (Gallagher, 2020: 3). Ovo ističemo kako bi se bolje shvatio bitni, ako ne i najbitniji dio njegove filozofske refleksije, a to je pojam dostupnosti u intersubjektivnim odnosima.

Naime, kada je čovjek svjestan svoga jastva, svjestan je i u njemu prisutnoga bitka, doživljava drugoga kao bližnjega tek kada osjeća brigu i simpatiju prema drugome, a to se događa samo kada je dostupan drugome, jer je tada istinski zainteresiran za drugoga. Nedostupnost nas, s druge strane,

izolira od drugih i stavlja nas u iluziju da smo jedino središte na svijetu (O' Malley, 1966: 97). Dostupnost nam, pak, omogućuje povezivanje i komunikaciju s drugima tjerajući nas da ih vidimo onakvima kakvi jesu: kao središta poput nas. Dakle, kad su oba subjekta dostupna, među njima postoji pravi odnos jer se međusobno prepoznaju kao su-bića (Kruks, 2019: 37).

Upravo iz ovog horizonta dostupnosti, Marcel dalje istražuje ideju slobode i načine na koje je ona izgubljena ili transformirana u masovnom društvu. Raspravljajući o tehnikama degradacije koje pojedincima oduzimaju slobodu, ispituje borbu pojedinca za slobodu protiv pritisaka društva koje teži homogenizaciji i depersonalizaciji svojih članova. U nastavku rada pokazat ćemo rezultate istraživanja o utjecaju masovnog društva, koje je i društvo tehničke ere, na ljudsko dostojanstvo i individualnost, kako to vidi Marcel.

Koje su, pak, ključne Marcelove opservacije kada je riječ o neproporcionalnom odnosu rapidnog rasta tehničke prevlasti i subjekta koji ima biti angažiran i autentičan? On sustavno, kroz poglavlja svog najznačajnijeg djela, u kojem preispituje odnos tehnike i čovjeka, *Čovjek protiv masovnog društva* uviđa kako ekstremna difuzija tehnika razmišljanje gura postrance, težeći stvoriti antiduhovno i antiintelektualno ozračje, nepovoljno za vježbanje refleksije (Marcel, 1962: 10). Takva vrsta manipulacije od strane tehnokratskih društava i velikih korporacijskih moćnika za svoj cilj nema boljitak sveukupnog svjedočanstva i svrhu ne vide u dobru. Naprotiv, krajnji ciljevi su stvaranje dezorijentiranih pojedinaca, koji se samo u grupama osjećaju sigurno, te time postaju lagana meta za stvaranje ogromnih poslušničkih masa, koje nisu poučljive. Budući da su mase degradirano stanje ljudskog, ne smijemo se obmanjivati kako je obrazovanje masa moguće: to je proturječnost (ibid., 55). Poučljiv je samo pojedinac, točnije dostupna i autentična osoba, odnosno angažirani subjekt.

Možemo zajedno s Marcelom zaključiti, da što je više suvremeni čovjek ovisan o tehničkim umotvorinama, čije mu neograničeno funkcioniranje osigurava podnošljiv život na materijalnoj razini, to se više otuđuje od svijesti o svojoj unutarnjoj stvarnosti. Odnosno, središte gravitacije takva čovjeka teži ostati izvan njega samog kako bi se on sve više i više projicirao u objekte o kojima njegovo postojanje ovisi. Dovoljan primjer za ove tvrdnje možemo testirati vlastitim osjećajem kada pomislimo da smo izgubili

mobilni telefon ili nam nestane interneta, jednako kao da nam otkazu let, blokiraju željeznički promet, dok o pokvarenom automobilu ne treba niti pomišljati. I sam Marcel primjećuje da „što više napreduje 'čovječanstvo' kao apstrakcija prema ovladavanju prirodom to stvarniji pojedinačni ljudi teže postati robovi upravo tog osvajanja“ (ibid., 56). On smatra kako nema smisla govoriti da su tehnička dostignuća općenito ili napreci pojedinačnih grana tehnike po sebi loši. Preciznije bi bilo reći da je tehnički napredak u strogom smislu dobra stvar, ne samo zbog korisnih stvari koje pruža čovječanstvu. On je dobro samo po sebi jer je utjelovljenje snage i kreativnosti ljudskog razuma: intelektualno osvajanje koje u prividnom neredu neljudskog svijeta utjelovljuje načelo reda i razumljivosti. „To je izvor istinskog ponosa i trebao bi omogućiti ljudskim bićima da prepoznaju svoju legitimnu superiornost nad podljudskim svijetom“ (ibid., 74).

Dakle, tehnički napredak bi bio blagoslov ako bi ostao u službi duhovne djelatnosti usmjerene prema višim ciljevima, čime bi se na međunarodnoj razini tehnički napredak mogao smatrati kao neprocjenjiv dar ako se koristi u ime čovječanstva koje radi zajedno. Međutim, ako to nije slučaj ni za pojedinca ni u odnosu na velike ljudske zajednice, postaje očito kako će se tehnički napredak pretvoriti iz blagoslova u prokletstvo koje će uroditi stvaranjem podobnih masa pogodnih za manipulaciju. Ne samo to, već Marcel ističe kako u civilizaciji u kojoj se tehnički napredak nastoji rapidno emancipirati dolazi do nužnog oslabljivanja spekulativnog mišljenja, kao i zanemarivanja kontemplacije (ibid., 61-65). Također uvidamo kako tehnički čovjek kao da gubi svijest o samom sebi, o transcendentnim zakonima koji mu omogućuju vodstvo vlastitog ponašanja, kao i njegove direktne namjere. Tako će kao apel zvučati Marcelovo upozorenje kako na kraju krajeva sve što nije razumno učinjeno s ljubavlju i iz ljubavi mora neizbježno biti učinjeno protiv nje! (ibid., 75) Time samo naglašavamo kako se uloga znanosti i tehnike uvelike odmakla od svoje prvotne uloge skrbljenja, zaštite i uslužnosti malom čovjeku, a sve više postaje službenik države – velikog Levijatana, kako bi Hobbes rekao, budući da svi njezini rezultati i postignuća služe povećanju moći država koje su pripravne za sukobe sa svojim potencijalnim suparnicima. Samo u tom kontekstu valja upozoriti, kako kaže Marcel, da je sve veća kontrola tehničkih a i znanstvenih istraživanja jedna od najgorih nesreća modernog vremena (ibid., 81).

Također postaje sve očiglednije da kada čovjek nastoji shvatiti svoje stanje koristeći kao model proizvode svoje vlastite tehničke vještine on sebe beskrajno degradira i osuđuje na poricanje, to jest na uništenje dubokih i temeljnih osjećaja koji su tisućama godina vodili njegovu ponašanje. Marcel će slično Heideggeru zaključiti: „mogli bismo reći da je čovjekovo sve veće ovladavanje prirodom bilo popraćeno sve potpunijom kapitulacijom čovjeka pred vlastitim strahovima i željama. Čovjekovo ovladavanje prirodom je, dakle, ovladavanje koje ima sve manje kontrole nad sobom“ (ibid., 99). Ili, kako naglašava u djelu *Homo viator*, tehnički napredak, implikativno sagledan, nije prošao bez gubitka ljudske supstancije (Marcel, 1951: 80). Što se tim opservacijama utvrđuje? Upravo to da masa čini *tabula rasu* od svega što joj nije slično, od svega što je izvrsno, individualno, posebno kvalificirano, odabrano. Tko nije kao svi drugi, tko ne misli kao svi drugi, riskira biti eliminiran. Ovakvo portretiranje čovjeka-mase nalikuje onoj neautentičnoj dezorijentiranoj egzistenciji koja robuje javnom mnijenju (*das Man*) u Heideggerovoj filozofskoj koncepciji.

Nadalje, svijet koji počiva na vladavini masa, upravo stoga što je egocentričan, a ne dostupan, nije sposoban niti komprehendirati niti usvojiti kategorije poput vrline, nade i sreće.

Što nam je, dakle, činiti? Dužnost svakoga od nas je, unutar vlastitog područja, u svojoj profesiji, voditi neopuštajuću borbu za čovjeka, za dostojanstvo čovjeka, protiv svega što danas prijeti uništavanju čovjeka i njegovog dostojanstva. Borba za takvu slobodu za Marcela nije formulirana kao borba Prometeja protiv Jupitera ili još ekstremnije u Sartreovom obliku sloboda bića koje bi moglo postojati, ili barem tvrdi da bi moglo postojati samo po sebi, već uvijek sloboda koja prepoznaje vitalnu povezanost s milošću, s transcendencijom (Marcel, 1962: 244-247).

Ponovimo, tehnike se ne mogu smatrati zlima same po sebi, kako nam je to već rasvijetlio i Heidegger, već je naša dužnost spoznati da ako ne uložimo istinski asketski napor kako bismo ovladali istim tehnikama i stavili ih na njihovo odgovarajuće, podređeno mjesto, one će pretendirati okupljanju i organiziranju oko čovjeka koji će postati omasovljeni subjekt. Svjedoci smo u našem suvremenom svijetu kako nihilizam teži poprimiti tehnokratski karakter, dok je tehnokracija neizbježno nihilistička.

Crtica iz Marcelovog životopisa potvrđuje nam mnogo. Naime, kao aktivist dobio je Nagradu za mir Börsenverein des Buchhandels za svoje vodstvo u međunarodnom pokretu Moral Re-Armament 1960-ih. U svom

govoru, primajući nagradu za mir u Frankfurtu u rujnu 1964., podijelio je svoje duboko uvjerenje da je, s obzirom na zabrinjavajuću invaziju tehnologije u naše živote, uloga filozofa da bude "čuvar". Bio je duboko zabrinut za moderni svijet, koji je za ovog temeljnog mislioca slomljen. Taj pojam je u potpunosti objasnio u svojoj drami *Slomljeni svijet*, kao i popratnim komentarima o misteriju bitka.

Drugim riječima, zanemaruje se tragično, poriče transcendentno, gubi se kapacitet za esencijalno, za ontološko i za sferu čuđenja. A razumjeti istinu, imati volju za njezinom aprehenzijom, znači imati ili htjeti imati uvid u inteligibilni sadržaj realnosti. Ljudi se ponašaju kao izolirani atomi, a ideja o bliskim međuodnosima postala je nezamisliva. Dolazi do depersonalizacije muškaraca i žena kao posljedice upotrebe tehnike koja transformira subjekt u kompleksni birokratski organizam. A kada tehnika ne stigne i nije u stanju odgovoriti na temeljna egzistencijalna pitanja, onda dolazi do stanja očaja (Marcel, 1998: 186-187). Stoga, neka od pitanja kojima se pozabavio, a koja smo htjeli istaknuti, jesu: Kako pronaći smisao u slomljenom svijetu? Što znači biti autentična osoba? Kako se tehnologija može koristiti na takav način da ne liši ljude njihove ljudskosti; kako se može izbjeći ono što je nazvao 'tehnološkim načinom razmišljanja'? Na ta pitanja pronašli smo i određene odgovore, te možemo sumirati kako opasnost tehnološkog napretka leži u zanemarivanju morala ili, kako to Marcel kaže, ravnodušnosti prema moralnim vrijednostima kao što su istina, solidarnost, bratstvo, koje narušava mogućnost intersubjektivnosti. On smatra kako je svaki egocentrizam koji gleda na druge kao na objekte, kao prijetnju njegovom *ja*, prepreka intersubjektivizmu koji zagovara kada govori o relaciji s drugima, a koji predstavlja odnos subjekta sa subjektom, a ne subjekta s objektom. Za njega svaka intersubjektivna relacija ima biti relacija subjekata ili jastava koji se prepoznaju kao jedinstvena, slobodna i samosvjesna bića koja posjeduju intrinzičnu vrijednost.

Marcel će reći kako su to relacije subjekta koji jest s drugima, za razliku od predmeta koji mogu biti jedan pored drugoga, ali nemaju mogućnost "biti sa" (Marcel, 1950: 177). Takva relacija uistinu povezuje i ujedinjuje subjekte na ontološkoj razini tako da oni negiraju sebe kao jednostavne, odjelite predmete, ili izolirane individuume. Zbog toga je kod Marcela, kako je već ranije naglašeno, metafizika nemoguća bez uključivanja fenomena zajedništva. Tehnologija, neispravno shvaćena, izolira ljude od njihovih bližnjih i njihove zajedničke ljudskosti; onemogućuje im da budu s drugima na intersubjektivni način koji nas čini istinski ljudskim, društvenim bićima.

Radije ih pretvara u omasovljene subjekte koji su na vrhuncu gubljenja kontrole i ulaze u sferu dezorijentiranosti. Čini se da je Marcel predvidio razorne učinke koje tehnologija može imati na integritet ljudske osobe i međuljudske odnose, čemu svjedočimo danas još prodornije s eksplozijom društvenih medija, AI-a, robota, pametnih telefona i gradova. Tehnologija može biti štetna u svom pokušaju da zamijeni unutarnju duhovnu radost, transcendenciju. Zato njegova promišljanja ostavljaju u naslijeđe novim generacijama da se probude, da reagiraju, da se osamostaljuju, angažiraju i njegovu dostupne intersubjektivne odnose kako bi ponovno zadobile ulogu voditelja i upravljača sve ubrzanijih tehničkih dostignuća.

Umjesto zaključka

U ovom radu se u prvom dijelu govori o autentičnoj egzistenciji i opasnostima njenog razvoja u tehničkom društvu, a što je njemački filozof Heidegger najviše apostrofirao, pokušalo se pokazati čovjekovo htijenje da uoči temeljne elemente i mogućnosti sebe kao tubitka. Te mogućnosti postižu se mišljenjem koje čovjeku „objavljuje“, a ne „skriva“, njegovu tjeskobu, faktičnost, osjećajnost, konačnost, te ga stavlja pred „ništa“ koje je i njegova nesigurnost, a koje mu predočuje njegovu ovisnost o puno toga što ga čini neslobodnim, neautentičnim, izgubljenim, zaludenim iluzijama, ideologijama, masovnim javnim mnijenjem. Ovakve neslobode tjeraju ga da bježi od bitnih pitanja o biću i bitku i njemu samom i svijetu.

Pokazalo se istom kako dolazi do neslobodnog bivanja u neautentičnoj egzistenciji. To nije sloboda ograničena fizičkim zloupotrebama, već se misli na slobodan odabir egzistencije koja samim time što odabire biti u svakodnevicu, u vlasti onoga svakidašnjeg *das Man* ili *se*, ne djeluje iz područja čistog horizonta bitka, već iz njegova zaborava. Dakle, svatko tko djeluje ne otkrivajući *aletheiu*, ili istinu, živi neautentično, neslobodno, odnosno kao omasovljeni subjekt. Upravo neispravnim shvaćanjem *tehne* kao samo reproduktivne i instrumentalne snage, a ne stvaralačke i poetične snage, dovodimo sebe u stanje podjarmljenosti od tih istih tehničkih proizvoda koji bi nam trebali služiti. Mi bismo njima trebali gospodariti, a uzmemo li u obzir i Heideggerova istraživanja vidimo da to nije slučaj budući da sve postaje samo postav ili skladište resursa. Tehničko se, dakle, nikako ne smije odvojiti niti osamostaliti od čovjeka ili bitka, a svjedočimo da se upravo to događa u suvremenom svijetu, tehničko biće ugrožava i terorizira i čovjeka i svijet i bitak kao takav.

U drugom dijelu rada pokušali smo prikazati slična promišljanja Gabriela Marcela, francuskog filozofa egzistencije. Marcel, poglavito danas filozof vrijedan proučavanja, proročki je naše doba vidio kao narcisoidno, materijalističko i tehnološki ovisno. Utjecaj ovih opsesija očituje se u sveukupnom porastu mentalnih patologija i generalizirane tjeskobe i cinizma. Ispunjavajuće ljudsko postojanje, zaključujemo s njime, mora se tražiti izvan tehnološkog načina razmišljanja, u našem proživljenom iskustvu s drugima i u duhovnoj potrazi koja štiti misterij ljudskog stanja. Ostaje nada za čovječanstvo sve dok se čovjek opire dopuštajući da postojanje bude talac mase i privlačnosti tehnoloških trikova. Život autentične osobe Marcel zamišlja kao ispunjen i utemeljen na proživljenom iskustvu, tijelu, zajedništvu, komunikaciji i sudjelovanju s drugima.

Tehnički napredak sve više čovjeka pretvara u konzumenta, društvo u masu, dakle potrošačko društvo. Masa ne prepoznaje vrijednosti, pojedinci su automati kojima je sve u službi novca i užitka. Ovakav modus operandi čini riječi "vrlina" i "sreća" ispraznim od svakog značenja. Dakle, svijet koji počiva na vladavini masa nije sposoban niti komprehendirati niti usvojiti kategorije poput vrline, nade i sreće. Biti preuzet tehnikama, ili kako bi Heidegger rekao bićem tehnike, znači postajati sve nesposobniji kontrolirati ih i postajati nemoćan upravljati vlastitom moći. Imajući takve činjenice u vidu, Marcel je promovirao ideju "angažiranog subjekta" koji aktivno sudjeluje u stvaranju svojeg života i okoline umjesto da pasivno prihvaća nametnute vrijednosti i obrasce ponašanja. To možemo ostvariti njegujući intersubjektivne odnose, autentičnu komunikaciju i moralne odgovornosti kao ključne elemente suprotstavljanja dehumanizaciji koju donosi masovno tehničko društvo.

U našem suvremenom svijetu, rekli bismo, što više čovjek postaje ovisan o napravama koje mu olakšavaju život na materijalnoj razini to se više otuđuje od svijesti o svojoj unutarnjoj stvarnosti. Dva velika filozofa moderne filozofije svojim promišljanjima mogu nas potaknuti na snažnu refleksiju. U tehničkoj eri u kojoj živimo ovim istraživanjem pokušavamo apelirati na to koliko je bitna samosvijest i autentičnost. Također i neumorna potraga za istinom i bitkom. Slijedeći zaključke proučavanih filozofa, istinu ćemo pronalaziti ispravnim razumijevanjem samog bića tehnike, a oslušujući bitak koji nam uvijek govori možemo izbjeći nekritičko egzistiranje u masovnom tehnološkom konzumerizmu, koji je, sve više smo svjedoci, pošast današnjega doba.

Literatura

- Gallagher, K., T. 2020. *The philosophy of Gabriel Marcel*. Providence, Rhode Island: Cluny Media edition.
- Guignon, C. 1993. "Authenticity, moral values and psychotherapy". u: *The Cambridge Companion to Heidegger*, Cambridge University Press.
- Heinz, K., Volkman, S. 1979. „Egzistencijalna hermeneutika u Hajdegerovom Bivstvu i vremenu i zaokret“ u: *Rani Heidegger, Recepcija i kritika bivstva i vremena*. Zagreb: Biblioteka Zodijak.
- Heidegger, M. 1984. "Hölderlins Hymne 'der Ister'" u: *Gesamtausgabe*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M. 1996. *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, M. 1976. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Heidegger, M. 2015. *Što je metafizika*. Zagreb: Institut za filozofiju.
- Heidegger, M. 2008. *Što se zove mišljenje*. Zagreb: Naklada Breza.
- Heidegger, M. 1985. "Zur Erörterung der Gelassenheit" u: *Gesamtausgabe*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Kordić, I. 2010. *Misaono putovanje s Martinom Heideggerom*. Zagreb: Naklada Jurčić.
- Kruks, S. 2019. *Situation and human existence: Freedom, subjectivity and society*. London-New York: Routledge.
- Marcel, G. 1965. *Being and having*. New York: Harper.
- Marcel, G. 1998. "Concrete Approaches to Investigating the Ontological Mystery" u: *Gabriel Marcel's perspectives on the broken world*. Milwaukee: Marquette University press.
- Marcel, G. 1951. *Homo viator*. Chicago: Henry Regnery company.
- Marcel, G. 1962. *Man against mass society*. South Bend, Indiana: Gateway editions.

- Marcel, G. 1950. *The Mystery of being: I. Reflection and mystery*. Chicago: Henry Regnery Company.
- Olson, R. 1962. *An Introduction to Existentialism*. New York: Dover Publications.
- Wahl, J. 2019. *Philosophies of existence*. London and New York: Routledge.
- O'Malley, J. B. 1996. *The fellowship of being: An essay on the concept of person in the philosophy of Gabriel Marcel*. Haag: Martinus Nijhoff.

The Disoriented and Massified Subject: Heidegger and Marcel on the Consequences of Technological Advancements

Abstract: In this paper, we explore how an incomplete understanding of the concepts of technique and technical products, viewed through the perspectives of two existential philosophers, Heidegger and Marcel, can lead to the emergence of inauthentic existence and the phenomenon of a massified subject. We conclude that Heidegger observes that contemporary conceptions of techne differ significantly from those of antiquity, where techne fully represented the revelation of truth and poiesis, which has since lost its original meaning. Consequently, this shift results in mass technical production, leading to the state of fallenness and the forgetfulness of Being, thus contributing to the loss of authenticity in existence. Marcel, on the other hand, identifies the rise of mass society in the improper engagement with technical products and the dominance of technical manipulation, which leads to disorientation and distances individuals from critical awareness. He calls for a focus on fostering proper intersubjective relations, where the subject remains engaged, authentic, and available to others.

Key words: technique, technological advancement, disorientation, massification, authenticity, inauthenticity

Hermeneutički zahvati u razumijevanje i značenje pojmova *techné*, tehnika i tehnologija u svjetlu Heideggerove misli

DŽANA RAHIMIĆ RAMIĆ¹

*Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Istraživanje pod naslovom *Hermeneutički zahvati u razumijevanje i značenje pojmova techné, tehnika i tehnologija u svjetlu Heideggerove misli* upućuje na distinkciju pojmova grč. *techné* i današnjeg tehnika. To je nužno pitanje kojim se bavi čovjek u susretanju sa izazovima novog doba, kroz koje se dešava nezaobilazna transformacija kako naučnih oblasti tako i čovjekovog mjesta u modernom svijetu. Bavljenje ovim pitanjima suštinsko je određenje filozofije kod koje mora biti odgovornost da misli o suštinskim pitanjima egzistencije i tehnike. Mišljenje u kojem se preuzima odgovornost kako za čovjekovu izgradnju stvarnosti tako i za cjelokupnu sliku svijeta u kojem čovjek uvijek jest prisutan kao onaj uz čiju prisutnost uvijek stoji naučno-tehnički razvoj, zadatak je filozofije. Rad će biti baziran na antičkom značenju pojma *techné* te onome što je Heideggerova interpretacija pojma *techné* i razumijevanja tehnike.

Ključne riječi: moderna tehnika, *techné*, tehnologija, znanje

Uvod

Nužnost pitanja o tehnici i napretku tehnologije pokazuje se u činjenici da pitanje tehnike i čovjekov odnos prema tehnici i tehnologiji nije pitanje koje je prisutno samo u određenom vremenu ili za određenog pojedinca, već je, naprotiv, pitanje koje se tiče svakog vremena i svakog pojedinca na planeti danas. Pored toga, prisutnost umjetne inteligencije i digitalnih platformi također dokazuju onemogućenost ignoriranja tematike obuhvaćene naslovom ovog istraživanja. Onemogućenost ignoriranja tehnike i tehnologije, kao i našeg odnosa prema njima, „opravdanje“ je i poziv je za kako filozofsko mišljenje tako i za preuzimanje odgovornosti za pitanja koja se tiču filozofije koja nastoji shvatiti suštinu ove problematike. Dovoljno je, smatram, stoga ovdje pozvati se na Heideggera: „Posvuda smo neslobodno prikovani za tehniku, bilo da je strasno afirmiramo ili

¹ dzana.rahimic@ff.unsa.ba

nijećemo. Najgore smo pak izloženi tehničari kada je posmatramo kao nešto neutralno; jer ta nas predodžba, kojoj se danas naročito naginje, čini potpunoma slijepima spram biti tehnike“ (Heidegger, 1972: 91). Dakle, činjenica je da smo „bačeni“ u sveprisutnost kako tehnike i tehnologije tako i čovjekovog odnosa spram njima. Međutim, jednako tako, činjenicom treba razumijevati i razmatranje šta je ono što tehnika može uraditi pojedinačnom čovjeku i društvu u cjelini, proučavajući ova pitanja, svakako, iz različitih disciplina, kao što su metafizika, filozofija nauke, politike, etike, filozofije tehnike itd.

Sve naučne oblasti koje stoje pred izazovom novog doba i koje je tehnologija transformisala i koje transformiše trebaju pomoć metafizike o pitanju tehnike i pitanju ljudske pozicije u ovim transformacijama, odnosno pored moralne i pravne imamo i metafizičku odgovornost za pristupanje, dodatnom, kritičko-filozofskom mišljenju koje analizira i pred nas donosi znanje kako se nositi i ovladavati tehničkim i tehnološkim naprecima koji, neupitno, utječu kako na našu materijalnu tako i duhovnu, sliku svijeta stvarnosti i kako shvatiti njihovu suštinu. „Tehnika nije isto što i bit tehnike... Tako isto i bit tehnike nije apsolutno ništa tehničko. Stoga nikada ne iskušavamo naš odnos prema biti tehnike, dokle god predočujemo samo ono tehničko“ (ibid., 90).

Danas se pojmovi sve više upotrebljavaju na način „potiskivanja“ i takoreći *izguravanja* jednoga od strane drugog pojma, koji nastoji postati dominantniji u upotrebi. Makar je takvo stanje u upotrebi pojmova *techné*, tehnika i tehnologija, a koji, činjenica je, zaokupljaju čovjeka i društvo današnjice. Moderno tehničko društvo sužava, zamjenjuje i pogrešno se koristi temeljnim pojmovima kojima operira. To se pokazuje kroz praksu koja se neopravdano grčkim pojmom *techné* koristi sinonimno s pojmom tehnika i tehnologija, a zatim i pojam tehnika na način da potiskuje pojam tehnologija. Stoga je ovdje osnovna namjera pokazati koliko je zapravo nužno i potrebno razjasniti distinkciju navedenih pojmova, tako je razumijevati i upotrebljavati. Značajno je da se istraživanjem ovakvih uputa pokazuje i otkriva značaj terminologije, posebno u smislu odrednice da kretanje određenog pojma, poprimanje proširenih značenja, znači proces koji jest mišljenje. Filozofske škole dvadesetog stoljeća dale su okvire i doprinijele definisanju sadržaja filozofije tehnike i tehnologije. Različiti filozofski pristupi utemeljeni na različitim pogledima na filozofiju tehnike, s akcentom na određene aspekte filozofije M. Heideggera, trebaju poslužiti za razumijevanje procesa i orijentacije na polju filozofije tehnike i

čovjekovog odnosa s tehnologijom, uz primjenu i rasvjetljavanje filozofskog rječnika. Definiranje pojma *techné* (grč. umijeće, zanat), po *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, prvenstveno je ljudska vještina koja se temelji na općim načelima i može se podučavati.

Techné (grčki, „umjetnost“, „zanat“), ljudska vještina zasnovana na opštim principima i sposobna da se podučava. U tom smislu, ručni zanat poput stolarije je tehnika, ali i nauke kao što su medicina i aritmetika. Prema Platonu (*Gorgia* 501a), istinska tehnika razumije svoj predmet i može dati racionalan prikaz svoje aktivnosti. Aristotel (*Metafizika* I.1) razlikuje *techné* od iskustva na osnovu toga da *techné* uključuje znanje o univerzalijama i uzrocima, i da se može poučavati. Ponekad je 'techné' ograničena na produktivne (za razliku od teoretskih i praktičnih) umjetnosti, kao u *Nikomahovoj etici* VI.4. *Techné* i njeni proizvodi često su u suprotnosti s fizikom, prirodom (Audi & Audi, 1999).

U ovom istraživanju značenja, razlikovanja i rada na pojmu koji današnjem pojmu tehnika daje značenje i ono što *techné* osigurava da on nije isto što i pojam tehnike jest proizvođenje koje *techné* razlikuje od pravljenja i pokazuje da je jedan način znanja. Prema tome, *techné* se ne može razumijevati kao sinonim za modernu tehniku, jer *techné* izvorno upućuje na razumijevanje i proizvođenja, a tehnika na ovladavanje. O pitanju tehnike i pitanju čovjekove pozicije i odnosa s tehnologijom, tj. o pitanjima koja nas se tiču, koja ne možemo ignorirati ili zaobići, i koja utječu na formiranje naše slike svijeta, stvarnosti, kao izazova pred kojim stoje sve naučne oblasti novog doba, potrebna je metafizička intervencija, koja će razjasniti, pozicionirati i pokazati značaj razumijevanja i upotrebe ne na sinoniman, već nužno na način razlikovanja pojmova *techné* i tehnika.

Šta izvorno znači pojam *techné* i kakav značaj ima za značenje pojma tehnika?

Odgovor na ovdje postavljeno pitanje zahtijeva vraćanje na razumijevanje pojma *techné* onako kako su ga razumijevali i upotrebljavali grčki mislioci. Ovo vraćanje nužno je s obzirom na to da znamo da je *techné* pojam kojem pojam tehnika duguje svoje značenje, a čiji zahtjevi sve više ulaze u svakodnevni život i obavljanje poslova. Definiranje i razumijevanje značenja pojma *techné* podrazumijeva vraćanje na izvor riječi *techné*, kojem se moramo vratiti želimo li razumjeti i pozicionirati pojam današnje

tehnike i tehnologije, koji su neizostavni i sastavni dijelovi svakodnevnice i radnih zadataka modernog čovjeka. (Treba napomenuti kako se radi o vraćanju na široko filozofsko polje razvoja značenja i upotrebe pojma koji želimo jasno odrediti, a pri čemu je svakako obavezno voditi računa o povijesnoj odrednici istraživanja i pokazivanja značenja razvoja i značenja pojma koji pratimo.)

Proizvođenje i razumijevanje stvarnosti i našeg odnosa prema njoj utemeljene su u pojmu čije osnovno značenje upućuje na vještinu proizvođenja. Izvorno značenje pojma *techné*, kao i promjene u njegovom značenju, nužno je poznavati s obzirom na to da se, čini se, sve više riječ tehnika upotrebljava jednoznačno s grčkim pojmom *techné*. Izvorno značenje pojma *techné* upućuje na umijeće, na vještinu, na umjetnost, i kao takvo ne može se sveti na današnji pojam tehnike. *Techné* je skup određenih postupaka, ali i primjena sredstava za postizanje nekog korisnog cilja, odrednice su u kojima pojam tehnika, onakav kako ga mi danas upotrebljavamo, posebno podrazumijevanje vještine proizvođenja koja je, *uz techné*, utemeljuje i crpi svoje sadašnje značenje.

Dakle, značaj izvornog značenja grčkog pojma *techné*, koji je u tome da je praktična ljudska vještina i primjena principa uključenih u proizvodnju predmeta i postizanje ciljeva, što jest imanje, ali i način znanja po kojem znamo proizvesti, s tim da nikada ne znači vrstu praktičnog rada. Stoga je izvornost pojma *techné* u metafizici, za značenje pojma tehnika pokazuje se kao fundament u smislu da se značenje pojma tehnika ogleda u mogućnosti razlikovanja pojma *techné* i tehnika, kako opsegom tako i sadržajem. Ovako je Heidegger postavio temelj za razumijevanje tehnike, nužnim načinom povezanu za razumijevanje pojma, i *techné* pojmovima *episteme*, *poiesis* i *aletheia*. Takvo razumijevanje pokazuje da *techné* nije nastao u sferi tehnike, već u sferi znanja, i da blizina ovih pojmova s ciljem razumijevanja pojma tehnika za rezultat ima razumijevanje *techné* na način zanata i umjetnosti. Iz sfere znanja, u kojoj je nastao, *techné* je moguće prenositi kao umijeće, dok iz sfere tehnike, upotrebe, nije moguće prenositi kao umijeće. „Ne može se poreći to da se tehnologija nije smatrala barem relevantnom, a ponekad čak i centralnom za ova pitanja. Stoga je i naša trenutna sljepoća za ovu činjenicu čudna stvar“ (Casey, 1986: 2). Vraćanje na grčko značenje i upotrebu pojma *techné* znači određenje pravca razumijevanja i nemiješanje antičkog pojma i današnjeg pojma tehnika, a tako je jedino moguće doći do razumijevanja proizvođenja i djelovanja, što su temeljne odrednice ljudske stvarnosti.

Iz navedene sfere, sfere stvarnosti, otvoreno je pitanje o čovjekovoj poziciji kako u izgradnji i učestvovanju u stvarnosti tako i u njegovom odnosu prema svijetu tehnike i galopirajućem napretku i razvoju tehnologije. Stoga se značaj razumijevanja *techné* i značenje tehnike ogleda u mogućnosti da se o tehnici uopće misli na način da se definira značenje *techné*, pitanje tehnike jest u izvornom određenju koje joj daje smisao. Vraćanje na značenje riječi *techné* i otkrivanje značenja ove riječi horizont je za razumijevanje pitanja tehnike u filozofiji Heideggera. Heidegger u temeljne pojmove antike ne ubraja *techné*. Za njega, *techné* ima drugu važnost, koja se ogleda u razumijevanju modernog svijeta i nastanka tehnike. Međutim, niz je primjera u njegovim predavanjima u kojima on pokazuje na koji način se iz izvornih značenja antičkih pojmova može razumijevati ne samo *techné* nego i istina i drugi temeljni pojmovi metafizike. U određenju značenja *techné* i onoga što je značenje naše cjelokupne stvarnosti on se vraća izvornom značenju pojma *techné* kod Grka.

Istraživanje kojim se pronalazi izvorno značenje pojma *techné* na prvom mjestu znači vraćanje na grčko značenje ovog pojma, a to znači na filozofiju sofista, Sokrata, Platona i Aristotela. Iz navedenih sadržaja i odrednica mišljenja koje definiraju pojam *techné* omogućeno je značenje i upotreba pojma tehnika. Baviti se pitanjem određenja *techné* kod sofista znači baviti se razumijevanjem i značenjem podučavanja retorike, zatim kod Sokrata ovo pitanje istražujemo u onome što za njega jest učenje i znanje, i Platonovo određenje *techné* tražimo u njegovim dijalozima u kojima pronalazimo određenje filozofije kod sofista i kod Sokrata, kao i filozofske stavove samog Platona. Kako se značenje riječi sofist prvenstveno odnosi na sve ono što jest podučavanje, kao što u tom smislu sve što jest odgoj jest jedna posebna *techné*, određenje pojma sofist je na taj način izvorno povezano sa značenjem riječi *techné*. Izvornost je stoga pokazatelj nužnog vraćanja njemu i poznavanja za razumijevanje danas.

Pored toga što je pogrešno, jednako je i nedopustivo stavljati u zagradu pojam *techné* u današnjem svijetu tehnike i našem cjelokupnom odnosu s tehnologijom. Razumijevanje i značenje pojma *techné* ima ključnu ulogu u modernom svijetu tehnike, odnosno razumijevanja tehnike i našeg odnosa s tehnološkim naprecima. Stoga ovdje to i jest primarna namjera, pokazati značenje pojma, zaboravljeno ili namjerno izbačeno, koji je današnjem pojmu tehnike utemeljio i dao značenje, pojmu tehnike koji dodiruje svakog pojedinca u njegovom životnom svijetu i društvo u cjelini. Također

treba naglasiti da se prvo sistematsko razmatranje riječi *techné* javlja u Aristotelovoj *Nikomahovoj etici*: „Neka postoji pet načina na koje duša dolazi do istine uz pomoć izreka ili negacije, a to su: umjetnost, nauka, razboritost, mudrost, inteligencija“ (Aristotel, 1958: 1139b).

Nije li stoga *nepravедno* pojam tehnike i tehnologije pokazati u prvom planu, svakodnevno se baviti njime i konstantno mu, jer smo izazvani, pripisivati sve veću važnost i davati više prostora u realnom svijetu života, dok s druge strane pojam *techné*, onaj kojem tehnika duguje značenje, koji je utemeljuje i fundament je njenog postojanja i razumijevanja, a stoga i davalac njene danas planetarne važnosti, zaobilaziti, njim se ne baviti, pa čak ga i ne poznavati? Možemo li već na osnovu do sada navedenog govoriti o fundamentalnom pojmu filozofije i reći da je to na izvjestan način grčki pojam *techné*?

Transformacije naučnih oblasti danas, koje realizuje tehnika i tehnološki razvoj, trebaju metafizičku intervenciju, tj. mišljenje koje analizira i donosi znanje o tome kako se nositi s tehnikom i tehnološkim naprecima, koji sve više utječu na formiranje naše slike svijeta stvarnosti. Želimo li zaštititi našu ljudsku bit, proizvođenje, upućeni smo na nužno bavljenje porijeklom i razvojem ovih pitanja, metafizičkog temelja kojim ćemo graditi put čuvanja i razvoja mišljenja, djelovanja i proizvođenja *ugrožen* od sfere koja je suprotnost proizvođenja, tj. koja je puka upotreba već proizvedenog, što se pokazuje odnosom *techné* i tehnike.

Techné i Biti-u-svijetu (i svijetu tehnike)

Jedinstvo strukture *biti u svijetu* pokazuje značaj *techné* za naš moderni svijet tehnike i tehnologije. Jasno se to može vidjeti i u Heideggerovoj analizi momenata svijeta i našeg prisutva u njemu. Stoga je, „tubitak najprije i najčešće obuzet svojim svijetom“ (Heidegger, 1985: 129). Snage koje ovdje, *u svijetu*, odmjeravaju pojmovi *techné* i današnja tehnika, a time i naš odnos spram tehnologije, mogućnosti su sagledavanja značenja i načina izgradnje cjelokupne naše stvarnosti, *biti-u-svijetu*. To čime smo na prvom mjestu *obuzeti*, na šta smo upućeni i gdje jesmo, jest naš svijet. U tom svijetu u kojem naprosto jesmo *bačeni* događa se razumijevanje fenomena tehnika i naš odnos spram tehnologije, koji su sastavni i neodvojivi dijelovi našeg svijeta, pa je onda pitanje svijeta i naše pozicije u njemu ono što je prvotno pitanje mišljenja.

Tehnička vladavina predstavlja posljednju mogućnost mišljenja. To je mišljenje koje svoj kraj ima u planetarnoj tehnici. Takvo mišljenje dovodi do potpunog zaborava bitka, zaborava koji se ogleda u vladavini moderne nauke i tehnike. „Tehnička manipulacija predstavlja redukciju bivstvujućeg na objektivnost, na biće – objekt, što je ravno potpunom zaboravu bitka“ (Zurovac, 1986: 81) Upravo je obnavljanjem pitanja o bitku Heidegger htio da spasi mišljenje od vladavine tehnike koja vodi kraju mišljenja. Dakle, Heideggerovo mišljenje o zaboravu bitka i metafizike misli u „njihovom dovršenju u planetarnom gospodarstvu tehnike spram kojeg je kritički patos mislioca“ (Lačević, 2004: 136). Na tom tragu određeno je i tumačenje umjetnosti i nauke, za koje Heidegger ne dopušta da se nauka smatra nečim što proizvodi određeno bivstvujuće, tj. ne dopušta da se između umjetnosti i nauke stavlja znak jednakosti, jer u nauci nije moguće izvorno dešavanje istine. „Nauka nije izvorno dešavanje istine, već ono proučavanje već otvorene oblasti istine. Kada i utoliko ukoliko nauka izađe van okvira ispravnosti i dođe do istine, to jest do suštinskog razotkrivanja bivstvujućeg kao takvog, ona je filozofija“ (Heidegger, 2010: 44).

Suština istine je, stoga, sloboda, a tematsko područje neskrivenosti, tj. istine, jest filozofija uopće. U ovom određenju istine prepoznajemo i značenje *technéa* koje je Heidegger razumijevao kao proizvođenje koje nikako ne podrazumijeva upotrebu nečega već gotovog. Dakle, proizvođenje na koje on upućuje, u razumijevanju grčke riječi *techné*, jest raskrivanje koje nema ničega zajedničkog s upotrebom. Takvo proizvođenje, koje je raskrivanje, pokazuje neskriveno koje je izašlo iz skrivenosti. U navedenom otkrivanju događa se stvaranje, a u stvaranju onoga što se stvara događa se istina kao izvorna neskrivenost bivstvujućeg. Za razliku od navedenih odrednica onoga što je *techné*, tehnika je korištenje gotovog pribora, pa je jasno i to da u procesu tehničkog korištenja pribora ne može doći do dešavanja istine.

Heideggerovo objašnjenje smisla pojma *techné* kao vještog i temeljitog znanja koje otkriva i kao načina iznošenja u prisutnost, otkrivanja, ima namjeru da pokaže koncept *technéa* kao izvor današnjeg pojma tehnologija. Heidegger nema drugu namjeru osim impliciranja da se čovječanstvo i tehnologija kokonstituiraju od samog početka, što onda znači da su oboje trajni uslovi jedno drugome da budu ono što jesu. Ova ko-evolucija između čovjeka i tehnologije znači da nikada ne možemo pobjeći od tehnologije s obzirom na to da je samo naše biće od samog početka tehnološko. Drugačije

rečeno, tehnologija nikada nije samo ukupni zbir artefakata vani, nego je sam artefakt već rezultat našeg tehnološkog načina na koji se prema svijetu ponašamo, tj. *techné* (Adiwijaya, 2018).

Digitalizacija društva, vladavina tehnike i razvoj tehnologije transformiraju se i učestvuju u formiranju naše slike svijeta i naše pozicije koju imamo u svijetu digitalizacije, tehnike i tehnologije spram pitanja tehnike i same tehnologije, ali i pitanju koje se tiče nas samih i pozicije za koju se ovdje izborimo i imamo. U tom istom smislu i vrijeme globalizacije nije samo vrijeme složenosti, nego je istovremeno, ili čak i više, vrijeme paradoksa. Tradicionalne suprotnosti poznate nam kao što su one između prirode i tehnike, individualnog i kolektivnog, identiteta i razlike, čine se kao oni odnosi koji ne mogu odgovoriti zahtjevu da objasne sve veće paradokse, kao što navodi Ruin (2014), kada tehnika postane dio prirode i kada sama priroda postane tehnička, kada su suštinski pomiješane privatne i javne sfere, dok segregacija proizvodi druge načine, tada dijalektika i logika postaju pitanje za sebe. Ovim dolazimo do bitnosti koja je istaknuta na samom početku, o onoj metafizičkoj pomoći koja nam je potrebna u savremenom svijetu u kojem nas se prebrzo isporučuju očekivanja za adaptaciju i nameću izazovi u snalaženju i ovladavanju tehnikom i tehnološkim naprecima, u kojim se mišljenje smješta u drugi plan, a time i kategorija slobode i određenja istine. Protumačiti i analizirati teme Heideggerove filozofije koja danas ima sve veći značaj tema je tehnike i tehnologije, koji je urgentnim zadatkom danas proglasio zadatak koji znači razmišljati kroz sudbinu tehnologije i nevolje u koju ona stavlja čovjeka, koju je označio kao *Ge-stell* (po-stav).

Dakle, kao što je određeno ciljem istraživanja, za nas nužna tema jest tema mišljenja pitanja tehnike, tehnološkog razvoja i metafizičke pozicije kojom ćemo obezbjeđivati *spas* mišljenju od vladavine tehnologije i nalaziti rješenja za *nevolje* koje nam tehnika zadaje. I ne samo to, nego ćemo se i kretati na način da istražujemo i radimo na tom pitanju i preuzeti odgovornost poticanja mišljenja iz domena metafizike, etike, filozofije tehnike i slično, a sve to u pravcu traženja odgovora na pitanje šta tehnika može uraditi pojedincu i društvu. Tehnologija je preoblikovala, i bez stajanja nastavlja u istom smjeru, naše živote, svijet i stvarnost uslovima i načinima koje nam isporučuje, mijenja i ovladava prirodom, te nam omogućava kretanje sve većom brzinom, u *prirodnom i virtualnom prostoru* (Ruin, 2014).

Tragovi djelovanja tehnologije svuda su oko nas. Odgovori na probleme s kojima se suočavamo sve hitnije postaju oslanjanje na više tehnike i nove tehnologije. Na tom tragu nužno se postavlja pitanje kamo čovjek u svemu tome ide, „prema kojim novim poljima tehnologije“ (ibid.), i prema čemu se krećemo. U postavljenom pitanju radi se o suštini čovjeka, koja je određena proizvodnjom i mišljenjem, te je u tom pravcu, u pravcu čovjeka i njegove pozicije u svijetu, i bilo nužno ispitati odrednice značenja pojma *techné*. Kako pitanje tehnike i čovjekov odnos prema tehnici i tehnologiji nije pitanje samo jednog, prošlog vremena, već pitanje koje se veže za svako vrijeme, svakog pojedinca i svako društvo, današnje sveprisutnosti umjetne inteligencije, tehnološkog napretka i digitalnih platformi, koje nam dokazuju nemogućnost ignoriranja navedenog pitanja i upućuju na njegovu hitnost tako što posvuda ostavljaju tragove svoga djelovanja s kojima se čovjek nužno susreće, u onom obliku u kojem je Ruin istakao: „Ovo su hitna pitanja za svakoga na planeti danas, u svijetu koji sve više posreduje i održava tehnologija“ (ibid.).

Danas, kada se mišljenje o tehnologiji i tehnici dešava svuda, upućivati na filozofsko učešće u čovjekovom odnosu s tehnologijom, koji ne znači bavljenje povijesti tehnološkog razvoja, *postavljanjem granica između dobre i loše tehnologije* (ibid.), ili protivljenju njenim naprecima, treba uputiti na učešće koje se isključivo dešava na način da tehnologiju i naš odnos s njom učinimo predmetom i temom mišljenja, „artikulirati njeno značenje, te time odrediti i šta znači živjeti u tehnološkoj nevolji“ (ibid.). S tim je izvorno povezano i Heideggerovo opisivanje značenja čovjekove suštine, tj. njegove istine, kao i nastojanja da otkrije fundamentalno značenje pojma tehnike i da odgovori na pitanje u čemu je njena bit. U Heideggerovom raskrivanju značenja *techné* raskriva se da *techné* nije samo rad zanatlije ili rad umjetnika, već da *techné* izvorno pripada onome što je *poiesis*, to jest što je proizvodnje, a koje su uvijek u blizini riječi *episteme*, tako da znače razumjeti se u nešto ili znati se snalaziti u nečemu. To je zapravo takvo znanje kojim se znamo snaći u razjašnjavanju i objašnjava da je takvo znanje ono koje razotkriva, koje je istina. Prema stvarnosti čovjek se odnosi na takav način da proizvodi svoj svijet stvarnosti u koji je *bačen*. U tom odnosu otkriva se čovjekova bit koja jest u čovjeku datoj mogućnosti da proizvodi. Bitno je napomenuti da Heidegger kada govori o svijetu misli na svijet u koji je tubitak bačen, odnosno o onome *moći biti u svijetu* kao tubitkovo temeljnoj mogućnosti.

Zaključno razmatranje

Heideggerov esej iz 1953. godine *Die Frage nach der Technik* („Pitanje o tehnici“) danas je vrlo značajan i o njemu se diskutuje s novim doprinosom i novim značajem za filozofiju tehnike, filozofiju tehnologije, koju čini veliko istraživačko polje. Kroz Heideggerovo filozofsko mišljenje i spise, pored navedenog eseja, bitne za područje filozofije tehnike (*Doba slike svijeta, Izvor umjetničkog djela, Šumski putevi, Identitet i diferencija, Znanost i refleksija, Putni znakovi, O stvari mišljenja* i dr.), trudili smo se ovdje ispitati značenje pojma *techné*, zatim tehnika i tehnologija i istina i stvarnost, tj. nužnu diferenciju među ovim pojmovima. Ključna uloga ove diferencije pokazala se u odlučujućoj i originalnoj misli o pitanju tehnike u Heideggerovoj misli. Pitanja tehničkog i tehnike u njegovoj misli jesu pitanja koja prolaze kroz transformacije cjelokupnog rada.

Grčko shvatanje *techné*, izneseno u ovom istraživanju, jest shvatanje koje pripada polju koje Heidegger usvaja u značenju pojma i *techné*, zbog čega se može zaključiti da Heideggerova filozofska misao nema namjeru i nije osporavanje napredaka tehnologije i protivljenje tehnici, već je filozofska misao koja zastupa nužnu diferenciju pojmova u *techné* tehnika, a čime se tek daje mogućnost razumijevanja fenomena tehnika. Negativan smisao koji se veže za pojam *tehničko* nije rezultat Heideggerovog filozofskog mišljenja i postavki. Negativan smisao koji se veže za tehničko i za tehnologiju seže u devetnaesto stoljeće, a što se može razumijevati kao naslijeđe moderne. Umjesto za taj kontekst, Heideggerova filozofija veže se za značenje *techné* kao vještine proizvođenja, sposobnost vještog stvaranja nečega novog i nečega čega prije nije bilo, proizvođenje onoga što je novo, uz korištenje s vještinom, koje jest grčko shvatanje i upotreba pojma *techné* kojem se Heidegger i vraća i usvaja (uz istaknutu napomenu da ovakav hermeneutički zahvat zahtijeva maksimalnu opreznost s obzirom na to da se radi o pojmu koji kod Grka nema jedinstvenog određenja i odgovora, odnosno pojam *techné* znači puno stvari). Konsultovanje literature (nekih od Platonovih dijaloga, Aristotelove *Nikomahove etike, Politike, Retorike*) koja odgovara na pitanje značenja pojma *techné* kod Grka upućuje na to da je *techné* kako jedna od osnovnih intelektualnih osobina tako i znanje, koji *techné* određuju kao *racionalan kvalitet* povezan s pravljenjem.

Na kraju, otvorenim ostaje pitanje: može li čovjekovo uzdizanje kroz razum, i humanizam koji osigurava da ljudske vrijednosti budu poštovane, korigovati i zaštititi od transformacija koje se društvu dešavaju, ili je

analiziranje i razumijevanje smisla i kretanja transformacija obuhvatilo i samog čovjeka na način da je i on postao dijelom ove velike transformacije, tu-u modernom dobu čiji suštinski fenomeni su tehnologija i moderna nauka? Postaje jasno da filozofska pitanja i filozofski problemi jesu pitanje tehnike, napretka i razvoja tehnologije i umjetne inteligencije, informatičkog razvoja modernog društva te primjena umjetne inteligencije u tehničkom svijetu i današnjoj vladavini informatičke tehnologije i tehnološkog napretka, jer pitanje čovjeka, njegove suštine, moralnih vrijednosti, znanja i nauke, i njegovog svijeta, pitanja su izvorno filozofska, stoga je pitanje tehnike, čiji izvor je u grčkom pojmu *techné*, i čovjekov odnos s tehnologijom sasvim sigurno filozofski problem.

Literatura

- Adiwijaya, D. R. 2018. "Techne as Technology and Techne as Art: Heidegger's Phenomenological Perspective" *International Journal of Creative and Arts Studies* 5 (1): 13-24.
- Aristotel. 1958. *Nikomahova etika*. Beograd: Kultura.
- Aristotel. 1985. *Metafizika*. Zagreb: Globus.
- Audi, R., Audi, P. (eds.). 1999. *The Cambridge dictionary of philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Casey, T. K. 1986. *Technology And the Rise of Technique (Techne, Modern, Plato, Karl Marx, Heidegger)* (Doctoral dissertation, Duquesne University)
- Heidegger, M. 1972. *Pitanje o tehnici*. Zagreb: Centar za društvenu djelatnost omladine.
- Heidegger, M. 1985. *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, M. 2010. *Izvor umjetničkog djela*. Zagreb: AGM.
- Lačević, F. 2004. *Estetsko i ontološko-gnoseološki horizont: eseji o odnosu estetike i umjetnosti*. Zenica: Dom štampe.
- Platon. 1986. *Gorgija*. Beograd: Kultura.

Ruin, H. 2014. "Technology, Time and Existence. On Heidegger's thinking of Techne" *Time and Form: Essays on Philosophy, Logic, Art and Politics* 1-31.

Zurovac, M. 1986. *Umjetnost kao istina i laž bića*. Beograd: Matica srpska.

Hermeneutic interventions into the understanding and meaning of the concepts of *techné*, technique and technology in the light of Heidegger's thought

Abstract: This research highlights the distinction between the ancient Greek term *techné* and the more contemporary 'technology'. This is a necessary question that man deals with in meeting the challenges of the new era, through which the inevitable transformation of both scientific fields and man's place in the modern world takes place. Dealing with these questions is an essential determination of philosophy, which must be responsible for thinking about essential questions of existence and technique. The task of philosophy here is to form an opinion in which responsibility is assumed both for man's construction of reality and for the overall image of the world, in which man is always present as one whose presence always comes with scientific and technical development. The work will be based on the ancient meaning of the term *techné* and Heidegger's interpretation this term, as well as the understanding of technique.

Key words: modern technique, *techné*, technology, knowledge

Bibliotečka i informacijska nauka u digitalnom habitatu: istraživački trendovi na osnovu analize članaka u Scopusu (januar 2019 – maj 2024)

ALMA MEŠIĆ¹

ANIDA IBRIČIĆ²

DALILA MIROVIĆ³

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Bosna i Hercegovina

Sažetak: Cilj: U radu su analizirani ključni trendovi u bibliotečkoj i informacijskoj nauci (*Library and Information Science*, LIS) u posljednjih pet godina, na temelju članaka objavljenih u bazi podataka *Scopus*. *Metodologija:* U istraživanju je korištena kombinacija bibliometrijske analize, kvantitativnih metoda i kvalitativne sadržajne analize. *Rezultati:* Nalazi ukazuju na to da je najfrekventnija ključna riječ *visokoškolske biblioteke (Academic Libraries)*, te da se prevalentne teme tiču svega *digitalnog* (digitalnih zbirki, biblioteka, tehnologija), zatim otvorenog pristupa i otvorene nauke, informacijske pismenosti, bibliotečkih usluga te naučnog komuniciranja. *Diskusija:* LIS istraživanja se sve više bave naučnim komuniciranjem i inovativnim uslugama koje dolaze s novim tehnologijama, a ne tradicionalnim bibliotečkim temama i disciplinama. *Originalnost:* Originalni doprinos ovog rada leži u tome što daje prikaz najrecentnijih trendova u LIS-u.

Ključne riječi: LIS, visokoškolske biblioteke, otvorena nauka, otvoreni pristup, digitalne tehnologije, digitalna humanistika

1. Uvod

Digitalno stanje u kojem se nalazimo u posljednje dvije decenije nužno je zahvatilo i biblioteke, bibliotekarstvo – kao jednu od najstarijih kulturnih profesija (Tadić, 1993), ali i bibliotečku i informacijsku nauku (engl. *Library and Information Science*, LIS), koja se, uz muzeologiju i arhivistiku, izučava i kao dio *informacijskih nauka (Information Sciences)*. Suočena s

1 alma.mesic@fpn.unsa.ba

2 anidaibricic@iis.unsa.ba

3 dalila.mirovic@gmail.com

novim izazovima, naučna i stručna bibliotečka zajednica kontinuirano redefiniira mjesto i ulogu svoje discipline u procesima informatizacije, digitalne transformacije, (tehno)kulturnog razvoja, fenomena otvorene nauke i otvorenog pristupa, a s obzirom na to da je ovo nauka sa širokim istraživačkim poljem postoje i brojne prilike za transdisciplinarnu saradnju, kao u slučaju *digitalne humanistike*, koja se nalazi na razmeđu digitalnih tehnologija i humanističkih nauka. Pa ipak, to *digitalno stanje* nije nešto što je LIS-u kao nauci predstavljalo problem, naprotiv, digitalni habitat je prirodni habitat informacijskih nauka s kojima je, kako navodi Saračević (1999), informacijska tehnologija neraskidivo povezana; taj je tehnološki imperativ istovremeno i pokreće, ali i ograničava u razvoju, no povezana je i s razvojem informacijskog društva u cjelini.

Napredak tehnologije omogućio je realizaciju dugogodišnjeg sna bibliotekara/ki o slobodnom i neograničenom pristupu informacijama, što je dodatno podržano upravo konceptom otvorenog pristupa i otvorene nauke, ali i izmijenio potrebe korisnika/ca te doveo do proliferacije digitalnih izvora. Stoga, za praktičare/ke, istraživače/ice i edukatore/ice i jest bitno biti informisan o trenutnim trendovima i novim temama unutar bibliotečke i informacijske nauke. Za potrebe ovog rada odabrali smo koristiti termin *bibliotečka i informacijska nauka* (LIS), koja, prema definiciji Bawden i Robinson (2016: 3), predstavlja „akademska disciplinu koja proučava sve aspekte kreiranja, organizacije, upravljanja, komuniciranja i korištenja zabilježenih informacija“, imajući u vidu da je istraživanje ograničeno samo na bibliotečki aspekt informacijskih nauka, dakle da ne uključuje arhivistiku i muzeologiju.

Cilj ovog istraživanja je identifikacija istraživačkih tema i trendova u člancima indeksiranim u bazi podataka *Scopus*, jednoj od najvećih i najpouzdanijih baza podataka za naučne publikacije (kao i autora/ica s najvećim doprinosom), čiji su predmet istraživanja *bibliotečka i informacijska nauka*, odnosno LIS, a koji su objavljeni na engleskom jeziku u periodu od januara 2019. do maja 2024. godine u indeksiranim časopisima, kao temeljnim nositeljima formalne naučne komunikacije, čime će se zorno prikazati tehnologijom i umreženošću zauvijek izmijenjen habitat bibliotečkih i informacijskih nauka, koji je od sada nužno digitalni. U radu će se koristiti bibliometrija, kao primarna istraživačka metoda, kvalitativna analiza sadržaja članaka, te kvantitativna metoda za analizu ključnih riječi. Analiza prevalencije specifičnih ključnih riječi u naučnoj

literaturi pruža dragocjene uvide u trendove u istraživanju i pomaže u identificiranju područja za koja postoji rastući interes, odnosno u kojima je povećana istraživačka aktivnost, dok se procesi i promjene u bibliotečkoj i informacijskoj nauci najadekvatnije mogu pratiti kroz naučnoistraživačku djelatnost.

Istraživačka pitanja su:

- IP1: Kakav je trend objavljivanja članaka u području bibliotečke i informacijske nauke u posljednjih pet godina?
- IP2: Ko su autori/ce s najvećim brojem objavljenih članaka?
- IP3: Koji su časopisi najuticajniji i kako se njihova važnost odražava kroz H-index (Hiršov indeks) i Impact Factor (Faktor odjeka)?
- IP4: Kakva je geografska distribucija autora/ica koji objavljuju radove u LIS-u, odnosno iz kojih zemalja dolazi najviše autora/ica?
- IP5: Koji su najcitiraniji radovi u LIS-u i koje teme pokrivaju?
- IP6: Koje su najfrekventnije ključne riječi u LIS člancima?
- IP7: Koje su ključne tematske kategorije istraživačkih radova u LIS-u?

2. Pregled literature

Prethodno je obavljen značajan broj sličnih, kako teoretskih tako i empirijskih istraživanja (Tuoamaala *et al.*, 2014) o trendovima u bibliotečkoj i informacijskoj nauci. Ta su se istraživanja uglavnom fokusirala na određeni period, oblik građe ili državu/regiju. Najčešće korištene metode su bibliometrijska analiza i kvalitativna sadržajna analiza članaka. Neka od najrelevantnijih istraživanja su serijska istraživanja Järvelin i Vakkari (1990, 1993, 2021), zatim *Analysis of a Decade in Library Literature: 1994–2004* (Blessinger i Frasier, 2007), kao i *Evolution of Library and Information Science, 1965–2005: Content Analysis of Journal Articles* (Tuoamaala *et al.*, 2014), te *The Evolution of LIS Research Topics and Methods From 2006 to 2018: A Content Analysis* (Ma i Lund 2020), dok su neka od najrecentnijih: *Research Productivity of Pakistani Female LIS Authors, 1977 to 2020: A Bibliometric Analysis* (Siddique *et al.*, 2023) i *A Bibliometrics Study of Library and Information Science Doctoral Dissertations in China from 2011 to 2020* (Wang *et al.*, 2022).

Istraživanja koja su proveli Järvelin i Vakkari (1990, 1993, 2021) dala su pregled dugoročnih trendova u bibliotečkoj i informacijskoj nauci kroz analizu promjena u temama i metodama istraživanja zastupljenim u relevantnim časopisima. Oni su analizirali radove objavljene u periodu od 1960-ih do početka 2020-ih u preko trideset bibliotečkih naučnih časopisa ukazujući na promjene u dominantnim temama istraživanja, pa je tako njihova analiza iz 2021. godine, pod nazivom *LIS Research Across 50 Years: Content Analysis Of Journal Articles*, pokazala da je interesovanje naučne zajednice za bibliotečke i informacijske usluge, kao i za pohranjivanje i pretraživanje informacija značajno opalo, dok je naučna komunikacija postajala sve popularnija tema. Istraživanje *Analysis of a Decade in Library Literature: 1994–2004* (Blessinger & Frasier, 2007) obuhvatilo je period od deset godina i analiziralo sadržaj bibliotečkih časopisa, identificirajući ključne teme u oblasti LIS-a: bibliotečki poslovi (katalogiziranje, referalne usluge, educiranje korisnika/ca), istraživanja u LIS-u (pronalaženje informacija, korisničke potrebe, teorija LIS-a), bibliotekarstvo kao profesija, te tehnologije (internet, automatizacija) i izdavaštvo.

U *Evolution of Library and Information Science, 1965–2005: Content Analysis of Journal Articles* (Tuoamaala et al., 2014) istraživači su primijenili sadržajnu analizu na članke objavljene tokom četiri decenije, analizirajući promjene u temama, metodama i geografskim regijama koje su dominirale LIS istraživanjima. Ovaj rad pružio je duboki uvid u transformaciju LIS-a u globalnom kontekstu. Njihovo istraživanje pokazalo je da je interesovanje LIS istraživača/ica za temu bibliotečkih i informacijskih usluga opalo nakon 1985. godine, dok je poraslo interesovanje za oblast traženja informacija, ali i naučne komunikacije. Istraživanje *The Evolution of LIS Research Topics and Methods From 2006 to 2018: A Content Analysis* (Ma & Lund, 2020) također se koristi sadržajnom analizom, ali se fokusira na noviji period u LIS istraživanjima. Analizom su obuhvaćeni članci objavljeni u vodećim međunarodnim časopisima. Ovaj rad otkrio je da se u tom periodu desio pomak ka većem interesovanju za naučno komuniciranje i traženje informacija / ponašanje korisnika/ca, dok su teme vezane za bibliotečke i informacijske usluge bile manje zastupljene.

Novija istraživanja, poput *Research Productivity of Pakistani Female LIS Authors, 1977 to 2020: A Bibliometric Analysis* (Siddique et al., 2023), koristila su se bibliometrijskom analizom kako bi kvantifikovala i analizirala produktivnost ženskih istraživača u oblasti LIS-a u Pakistanu tokom više

od četiri decenije. Ovaj rad ukazuje na značajan porast u broju publikacija istraživačica u posljednjim godinama. Slično tome, rad *A Bibliometrics Study of Library and Information Science Doctoral Dissertations in China from 2011 to 2020* (Wang *et al.*, 2022) koristi se bibliometrijskom analizom da istraži teme doktorskih disertacija u oblasti LIS-a u Kini. Analizom je otkriveno da se istraživači/ce uglavnom bave istraživanjima o *online* ponašanju korisnika/ca, kao i o *online* uslugama, što je direktno povezano s razvojem novih tehnologija.

Ovakav raspon tema, te učestalo mijenjanje fokusa istraživača/ica s jedne oblasti na drugu koje je primjetno u dosadašnjim sličnim istraživanjima potvrđuju mišljenje Ma i Lund (2020) da je LIS dinamično istraživačko polje. LIS se stalno prilagođava novim tehnologijama, promjenama u društvenim potrebama te globalnim izazovima, prelazeći iz tradicionalnih pristupa u bibliotečkim uslugama i upravljanja informacijama prema savremenim temama kao što su digitalizacija, vještačka inteligencija i upravljanje podacima. Pa ipak, konstanta u svim istraživanjima ostaje sve jači fokus na izučavanje LIS-a u kontekstu naučnog komuniciranja, što je potvrđeno i našim istraživanjem.

3. Metodologija

Za potrebe istraživanja trendova u LIS-u odabran je period od januara 2019. do maja 2024. godine. Iako se analizirani period mogao ograničiti na kraj 2023. godine radi uključivanja najrecentnijih članaka u ovo istraživanje, iz baze su ipak povučeni podaci zaključno sa 6. majem 2024. Ovo se može činiti kao kratak period za mapiranje trenutnog stanja u ovoj oblasti, no Ma i Lund (2020) zapravo preporučuju kraće intervale za ove vrste istraživanja imajući u vidu velike promjene do kojih je u LIS-u došlo za samo dvije decenije, a naročito u posljednje dvije godine s proliferacijom vještačke inteligencije i velikih jezičnih modela kako u ovoj oblasti tako i šire. Ovi autori navode da velike, nagle i česte promjene u području LIS-a ukazuju na to da je to disciplina koja se ubrzano razvija te da se uzorkovanjem trendova u kraćim razdobljima mogu bolje iskazati promjene do kojih je došlo (Ma & Lund, 2020).

3.1. Prikupljanje podataka

Podaci su prikupljeni iz baze podataka *Scopus*, a za pretraživanje su korištene specifične ključne riječi i filteri kako bi se osigurala relevantnost prikupljenih članaka. Pretraga je obuhvatila članke objavljene u periodu od januara 2019. do maja 2024. na engleskom jeziku, ograničene na finalne verzije članaka objavljene u časopisima unutar kategorije društvenih nauka. Istraživački korpus čine 183 članka.

3.2. Analize

3.2.1. Bibliometrijska analiza

Bibliometrijska analiza provedena je kako bi se identificirali ključni trendovi o broju objavljenih članaka, citiranost, autori/ce s najvećim brojem članaka te najuticajniji časopisi.

- *Trend objavljivanja*: analiziran je broj članaka po godinama kako bi se identificirali trendovi u objavljivanju. Ova analiza pružila je uvid u rast ili pad interesa za LIS teme tokom vremena.
- *Citiranost*: identificirani su najcitiraniji članci kako bi se razumio njihov uticaj na oblast bibliotečkih i informacijskih nauka. Citiranost je važan indikator uticaja članka unutar akademske zajednice.
- *Autorilce s najvećim brojem članaka*: analizirani su podaci o autorima i autoricama kako bi se identificirali istraživači/ce s najvećim brojem objavljenih radova, što pomaže u prepoznavanju ključnih doprinositelja/ica u određenoj oblasti.
- *Najuticajniji časopisi*: istraženi su časopisi u kojima je objavljeno najviše radova kako bi se identificirale publikacije koje imaju ključnu ulogu u diseminaciji LIS istraživanja.

3.2.2. Kvantitativna analiza

Kvantitativna analiza provedena je na temelju učestalosti ključnih riječi, a analizirane su one koje su autori i autorice naveli u svojom člancima kako bi se otkrile dominantne teme u LIS istraživanjima.

3.2.3. Kvalitativna analiza

Kvalitativna sadržajna analiza uključivala je tematsku kategorizaciju članaka prema njihovom naslovu i ključnim riječima, a obavljena je dvojako, na osnovu:

- *Dopunjene klasifikacijske sheme* koju su 1990. godine predložili Järvelin & Vakkari (2021), a koja je korištena u većini prethodnih istraživanja (između ostalih: Tuomaala, 2014; Ma & Lund, 2020 kako bi rezultati ovog istraživanja bolje i jednostavnije mogli biti upoređeni s prethodnim, ali i budućim sličnim istraživanjima. Svaki od članaka bio je svrstan u samo jednu kategoriju.
- *Vlastitim rasuđivanjem apstrahovanih kategorija*, što je omogućilo dublje razumijevanje istraživačkih tema i identificiranje novih trendova. U ovoj je kategorizaciji jedan članak mogao biti svrstan u više od jedne kategorije.

3.3. Proces analize

- *Priprema podataka*: nakon preuzimanja podataka iz *Scopus* baze, podaci su očišćeni i organizovani kako bi se obezbijedila tačnost i konzistentnost. Ovo je uključivalo uklanjanje dupliciranih zapisa, provjeru ispravnosti podataka, kategorizaciju prema relevantnim kriterijima te konsolidovanje direktnih i indirektnih sinonima i varijanti pojmova u ključnim riječima;
- *Analitički alati*: za analizu podataka korišteni su alati kao što su *Microsoft Excel* i *OpenAI-jev Data Analyst*. Kvalitativna sadržajna analiza provedena je ručno kroz pregled i analizu članaka;
- *Vizualizacija rezultata*: rezultati analize prikazani su kroz različite vizualizacije, uključujući stupčaste i linijske dijagrame, kako bi se omogućilo bolje razumijevanje trendova i tema. Ove vizualizacije pomogle su u identifikaciji ključnih nalaza i njihovoj prezentaciji na jasan i pristupačan način.

Kombinovanjem bibliometrijskih, kvantitativnih i kvalitativnih metoda omogućeno je dubinsko razumijevanje LIS trendova u navedenom periodu, te su identificirane ključne teme i izazovi u ovoj oblasti.

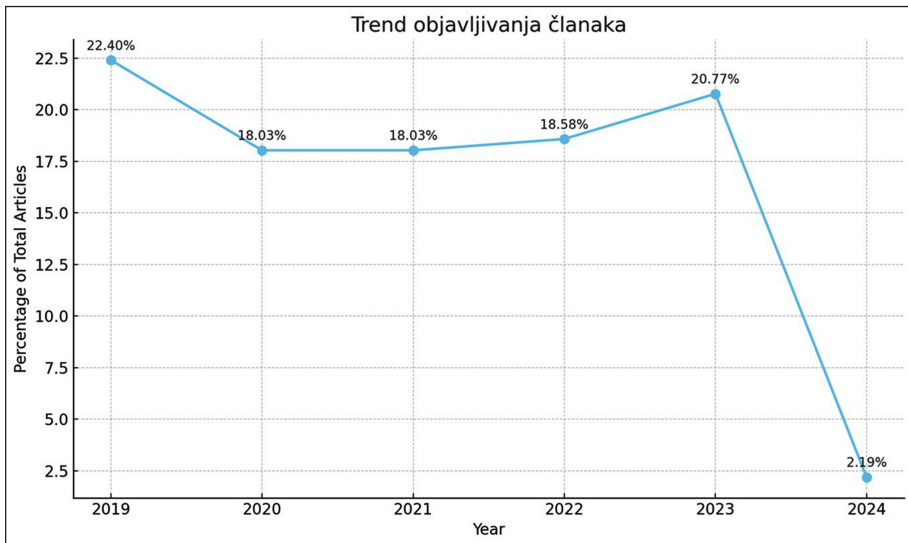
4. Rezultati

4.1. Trend objavljivanja članaka u LIS-u

Ukupno su objavljena 183 članka u ovom periodu, a trend njihovog objavljivanja je sljedeći:

- 2019: 41 članak (22,40%)
- 2020: 33 članka (18,03%)
- 2021: 33 članka (18,03%)
- 2022: 34 članka (18,58%)
- 2023: 38 članaka (20,77%)
- 2024: 4 članka (2,19%)

Slika 1. Broj objavljenih članaka u LIS-u po godinama (januar 2019 – maj 2024)

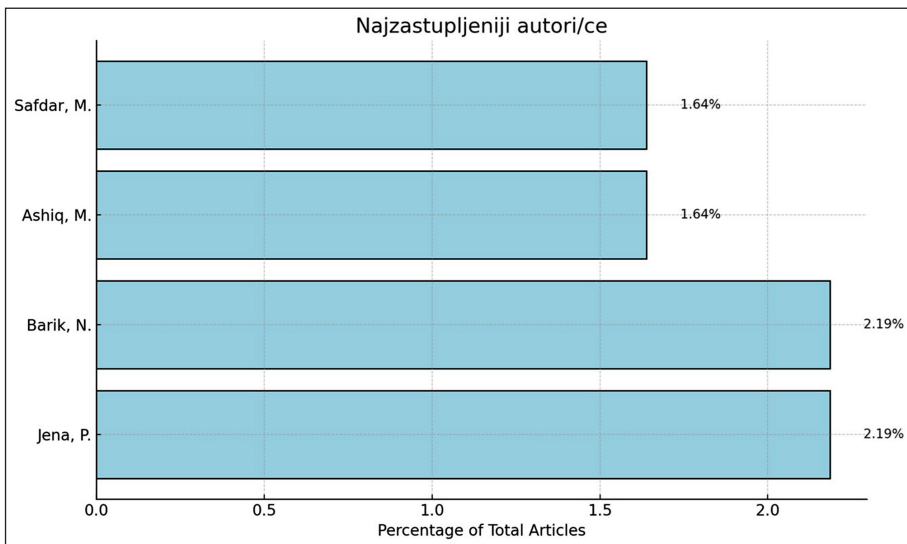

4.2. Autori/ce s najvećim brojem objavljenih članaka

Autori s najvećim brojem objavljenih članaka u analiziranom razdoblju su:

- **Jena, P.:** 4 članka (2,19%)
- **Barik, N.:** 4 članka (2,19%)
- **Ashiq, M.:** 3 članka (1,64%)
- **Safdar, M.:** 3 članka (1,64%)

Slika 2. Autori/ce s najvećim brojem objavljenih članaka (januar 2019 – maj 2024)

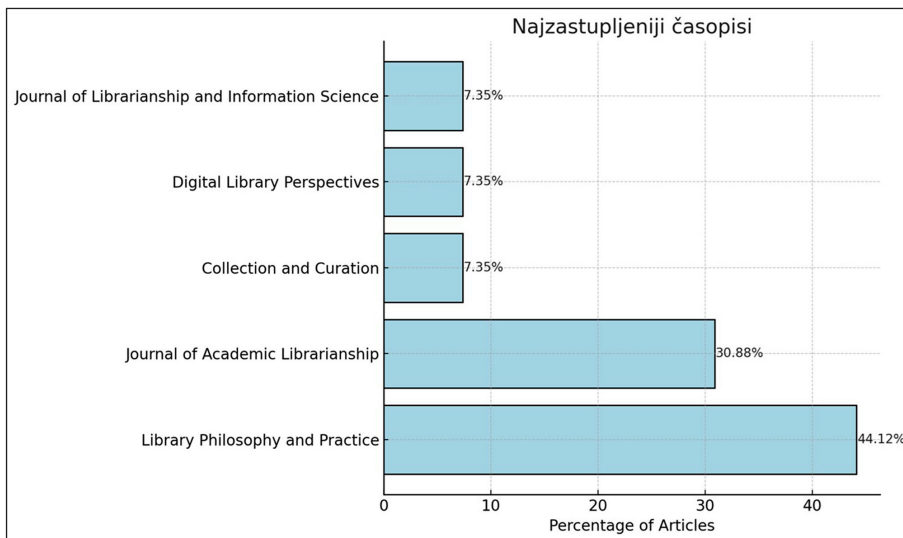

4.3. Najzastupljeniji časopisi

Najzastupljeniji časopisi prema broju objavljenih članaka su:

- **Library Philosophy and Practice:** 30 članaka (44,12%)
- **Journal of Academic Librarianship:** 21 članak (30,88%)
- **Collection and Curation:** 5 članaka (7,35%)
- **Digital Library Perspectives:** 5 članaka (7,35%)
- **Journal of Librarianship and Information Science:** 5 članaka (7,35%)

Slika 3. Najzastupljeniji časopisi prema broju objavljenih članaka (januar 2019 – maj 2024)

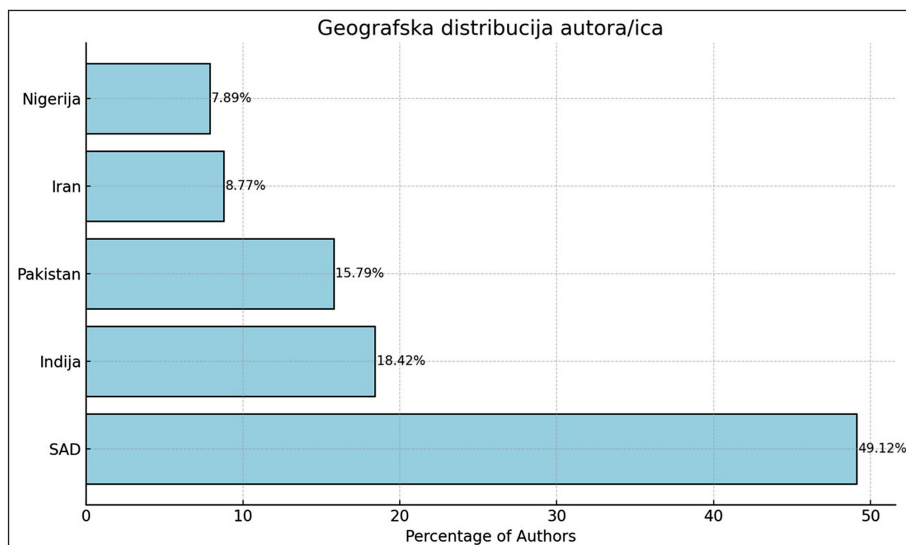

4.4. Geografska distribucija autora/ica

Članke je objavilo 160 autora/ica iz ukupno 47 različitih država, a najzastupljenije su:

- SAD: 56 autora/ica (49,12%)
- Indija: 21 autor/ica (18,42%)
- Pakistan: 18 autora/ica (15,79%)
- Iran: 10 autora/ica (8,77%)
- Nigerija: 9 autora/ica (7,89%)
- Ostale zemlje: 42 autora/ice (36,84%)

Slika 4. Geografska distribucija autora/ica – pet najzastupljenijih država u LIS-u (januar 2019 – maj 2024)

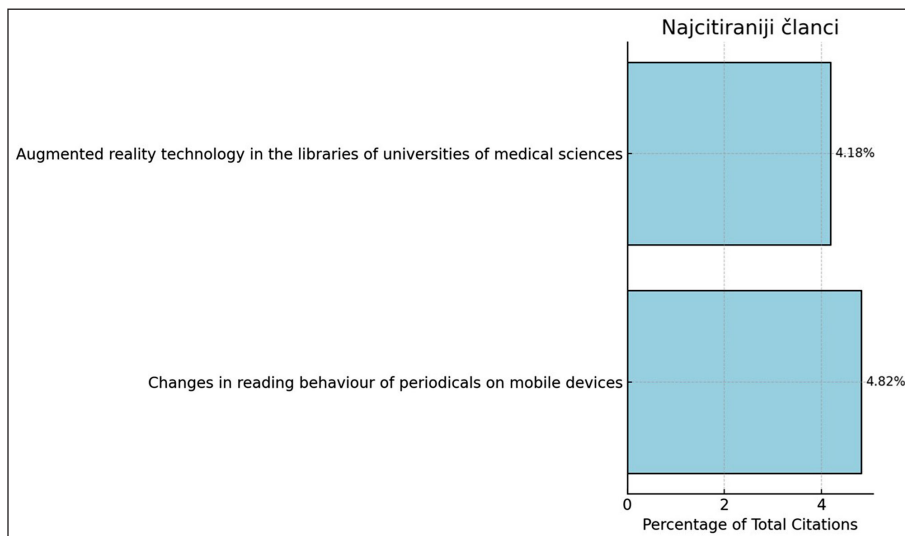

4.5. Najcitiraniji članci u LIS-u

Dva najcitiranija članka u analiziranom razdoblju su:

- Ding, S. J. *et al.* (2020). Changes in Reading Behaviour of Periodicals on Mobile Devices: A Comparative Study
- Dalili Saleh, M. *et al.* (2021). Augmented Reality Technology in The Libraries of Universities of Medical Sciences: Identifying the Application, Advantages and Challenges And Presenting A Model

Slika 5. Najcitiraniji članci u LIS-u (januar 2019 – maj 2024)

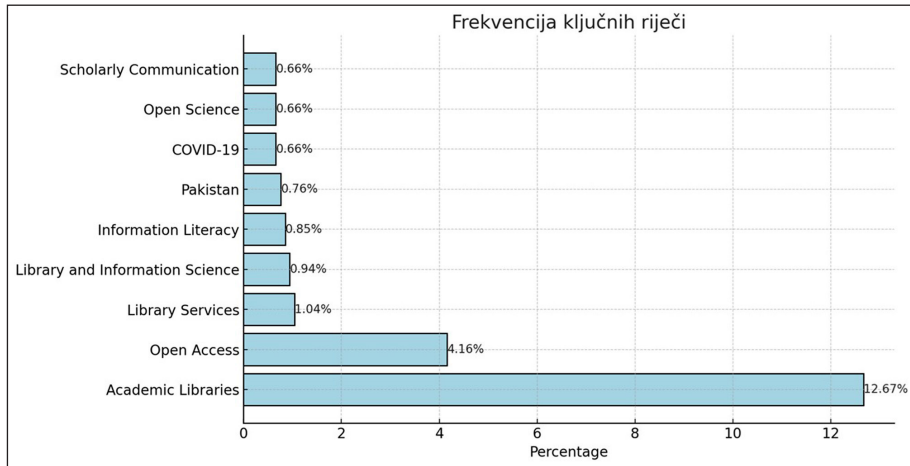

4.6. Najfrekventnije ključne riječi

Ova kvantitativna analiza je pokazala da su ključne riječi *Academic Libraries*, *Open Access* i *Information Literacy* među najčešće korištenim u LIS člancima. Nakon konsolidacije direktnih i indirektnih sinonima i varijanti u pisanju ključnih riječi (npr. *academic libraries*, *Academic Libraries*, *Academic Library*, *university library* i sl.) dobivena je sljedeća frekvencija ključnih riječi:

- *Academic Libraries*: 134 (12,67%)
- *Open Access*: 44 (4,16%)
- *Library Services*: 11 (1,04%)
- *Library and Information Science*: 10 (0,94%)
- *Information Literacy*: 9 (0,85%)
- *Pakistan*: 8 (0,76%)
- *COVID-19*: 7 (0,66%)
- *Open Science*: 7 (0,66%)
- *Scholarly Communication*: 7 (0,66%)

Slika 6. Frekvencija ključne riječi u LIS člancima (januar 2019 – maj 2024)

4.7. Ključne tematske kategorije istraživačkih radova u LIS-u

Kvalitativna analiza sadržaja članaka bila je dvojaka; najprije će biti navedena kategorizacija tema zastupljenih u ovom istraživanju prema klasifikaciji LIS tema koju su 1990-ih ponudili Järvelin i Vakkari (1990; 1993). Isti autori su ih kasnije ažurirali (Järvelin & Vakkari 2021), skupa uz Tuomaala i saradnike (2014), a zatim i vlastitim rasuđivanjem apstrahovane kategorije članaka, radi boljeg razumijevanja tematike u LIS-u.

Klasifikacija Järvelina i Vakkarija bila je široko prihvaćena od istraživača/ica u radovima koji su uslijedili nakon njenog objavljivanja i dopune, te je odabrana kako bi rezultati ovog istraživanja bili uporedivi s onim prethodnim, ali i budućim. Jedan članak je mogao biti svrstan samo u jednu od deset kategorija:

000: Bibliotečke i informacijske nauke u kontekstu (profesije, historija i izdavaštvo)

100: Obrazovanje u bibliotečkoj i informacijskoj nauci

200: Metodologija

300: Analiza bibliotečke i informacijske nauke

400: Bibliotečke i informacijske usluge

500: Pohrana i pronalaženje informacija

600: Traženje informacija

700: Naučna i stručna komunikacija

800: Ostali aspekti bibliotečke i informacijske nauke

900: Druga disciplina

Iako su ovi autori izradili klasifikacijsku shemu i za, između ostalog, način prikupljanja podataka te njihovu analizu, za potrebe ovog istraživanja preuzeta je samo ona koja se bavi kategorizacijom tema.

Slika 7. Tematska kategorizacija članaka na osnovu analize riječi u naslovima i klasifikaciji LIS tematike Järvelina i Vakkarija

Radi bolje preglednosti tema zastupljenih u ovom istraživanju urađena je i dodatna kategorizacija članaka na osnovu tema koje pokrivaju, a koja ne prati predloženu klasifikacijsku shemu. U ovom slučaju jedan članak je mogao biti svrstan u više od jedne kategorije. Apstrahovano je šest kategorija članaka, a u potpoglavlju 5.7. bit će rečeno nešto više o svakoj od kategorija, uz primjere članaka koji su u njih svrstani:

1. *Visokoškolske biblioteke*, 133 članka (72,68%)
2. *Digitalne biblioteke, zbirke i tehnologije*, 27 članaka (14,75%)

3. *Bibliotečke usluge, rad s korisnicimalama, bibliotekarilke i njihove kompetencije*, 72 članka (39,34%)
4. *Otvoreni pristup, otvorena nauka, građanska nauka*, 33 članka (18,03%)
5. *Informacijska i druge vrste pismenosti*, 9 članaka (4,92%)
6. *Časopisi i naučna komunikacija, naučne metode (bibliometrija, scientometrija i slično)*, 40 članaka (21,86%)

5. Analiza i diskusija

5.1. IP1: Kakav je trend objavljivanja članaka u području bibliotečke i informacijske nauke u posljednjih pet godina?

Analiza podataka iz baze *Scopus* pokazala je da je trend objavljivanja članaka u području bibliotekskih i informacijskih nauka bio stabilan u razdoblju od januara 2019. do maja 2024, s otprilike istim brojem objavljenih članaka po godinama. Nakon blagog pada 2020. i 2021. broj članaka nastavio je rasti 2023. godine, što ukazuje na interes istraživača/ica za ovu oblast.

5.2. IP2: Ko su autorilce s najvećim brojem objavljenih članaka?

Prva dva najzastupljenija autora (Jena & Barik) su iz Indije, a druga dva (Ashiq i Safdar) iz Pakistana, što naglašava koliko je LIS važno i plodno istraživačko tlo u ovim zemljama. Vidljiva je i zastupljenost koautorstva; samo je oko petina radova napisana samostalno. Trend povećavanja koautorskih radova u LIS-u primijećen je i u istraživanju Siddiquea i saradnika (2023), no koautorstvo je u porastu i u drugim naukama. Kako navode Thelwall i Maflahi (2022), istraživači/ce se odlučuju na koautorstvo iz najmanje dva razloga: stoga što su to doktorandi/ce koji pišu sa svojim mentorima/cama ili su to prijatelji/ce. Drugi razlozi se mogu odnositi na

potrebu za opsežnijim studijama ili različitim setovima vještina za rješavanje specifičnih problema [...] istraživači/ce mogu biti koautori/ce članka jer imaju komplementarna područja stručnosti za zajednička interesovanja i tako mogu proizvesti složenije studije, ali se također mogu udružiti radi pristupa naučnim alatima ili drugim resursima (Thelwall & Maflahi, 2022: 332).

Pored navedenog, koautorstvo često odražava potrebu za interdisciplinarnim i internacionalnim pristupom, gdje istraživači/ce iz različitih disciplina i zemalja sarađuju kako bi pokrili šire aspekte problema.

Zanimljivo je i da su najcitiraniji radovi obuhvaćeni ovim istraživanjem, a o kojima će biti više riječi u potpoglavlju 5.5, upravo koautorski poduhvati, što čini LIS veoma kolaborativnim i interdisciplinarnim istraživačkim poljem i odražava potrebu za složenim i inovativnim pristupima u rješavanju problema, stoga što koautorstvo omogućava bržu razmjenu ideja i inovacija, a to je važno za napredak u ovoj dinamičnoj oblasti.

5.3. IP3: Koji su najzastupljeniji časopisi i kako se njihova važnost odražava kroz H-index i Impact Factor?

Visoka zastupljenost članaka u određenim časopisima može biti rezultat nekoliko važnih faktora, naprimjer izdavačke politike; časopisi u kojim je objavljen najveći broj radova mogu imati politiku koja podržava širok spektar istraživačkih tema u oblasti bibliotečkih i informacijskih nauka, pa posljedično njihova otvorenost prema inovativnim temama privlači više autora/ica. Također, važan su faktor i recenzentski aparat, kao i zainteresovanost same zajednice za taj časopis te njegov ugled.

U nastavku će se dati pregled dvaju časopisa s najviše zastupljenih članaka u ovom istraživanju kako bi se mogli izvesti zaključci o razlozima njihove velike popularnosti kod istraživača/ica te uočiti eventualni obrasci i trendovi.

5.3.1. *Library Philosophy and Practice (LPP)*(ISSN 1522-0222)

Ovo je e-časopis u vlasništvu i izdanju Univerziteta Nebraska – Lincoln, SAD, a objavljuje članke o bibliotečkoj teoriji i praksi, između ostalog i o uspješnim, inovativnim ili eksperimentalnim metodama u bibliotekarstvu, (LPP 2024). Časopis je u otvorenom pristupu, pokriva širok spektar tema, a u njemu objavljuju autori i autorice iz cijelog svijeta, što zasigurno doprinosi njegovoj popularnosti, dok njegov H-indeks trenutno iznosi 27 (SJR 2024a). Nažalost, od 2022. godine on više nije indeksiran u *Scopusu*, pa njegov faktor uticaja (*Impact Factor*, IF) nije moguće izračunati. Ovaj časopis je prema istraživanju Saha i Parabhoia iz 2020. godine bio drugi po redu po zastupljenosti članaka, s udjelom od 14,81% članaka, a bio je drugi i na ukupnoj listi časopisa u kojem su pakistanske istraživačice

najviše objavljuje (Siddique *et al.* 2023), te se može zaključiti da je ovo jedan od ključnih časopisa za istraživače/ice u Indiji i Pakistanu. Siddique i saradnici (2023: 14) smatraju da je mogući razlog velike popularnosti ovog časopisa „njegov brz i blag recenzentski proces s visokom stopom prihvaćenih [članaka]“.

5.3.2. Journal of Academic Librarianship (JAL) (ISSN 0099-1333)

JAL je međunarodni recenzirani časopis u vlasništvu *Elseviera*, koji objavljuje članke fokusirane na visokoškolske biblioteke (JAL, 2024), a njegov H-indeks iznosi 67 (SJR, 2024b). U istraživanju Siddiquea *et al.* ovaj je časopis bio tek na 19. mjestu po zastupljenosti (0,7%), dok se u ostalim istraživanjima obuhvaćenim ovim istraživanjem nije značajnije isticao, što može značiti da je u periodu od januara 2019. do maja 2024. počeo dobivati na popularnosti i da bi u budućim analizama mogao imati značajniji status.

Pored izdavačkih politika, recenzentskog postupka i ostalih navedenih faktora koji utiču na to koji časopis istraživači/ce najčešće biraju za objavu svojih radova, važan je i opseg tema koje on pokriva. To što je najviše članaka objavljeno unutar ovih dvaju časopisa ukazuje na to da su digitalne tehnologije te naučno komuniciranje i visokoškolske biblioteke u fokusu trenutnih istraživanja u LIS-u, što potvrđuju i naše druge analize. Ovi časopisi objavljuju radove koji istražuju implementaciju digitalnih resursa, inovacije u bibliotekarstvu te promjene u akademskom okruženju pod uticajem novih tehnologija. Članci objavljeni u ovim časopisima često se bave temama digitalnih tehnologije, poput upotrebe vještačke inteligencije i proširene stvarnosti (AR) u bibliotekama.

5.4. IP4: Kakva je geografska distribucija autorica koji objavljuju radove u LIS-u, odnosno iz kojih zemalja dolazi najviše autorica?

Rezultati analize ukazuju na to da su LIS istraživanja aktuelna u cijelom svijetu; iako u ovom polju dominiraju autori/ce i institucije iz SAD-a, značajan doprinos dale su i azijske zemlje (Indija, Pakistan, Iran), što ukazuje na povećan interes za LIS istraživanja u ovoj regiji. Ovakva geografska distribucija autora/ica sugerise da azijske zemlje sve više prepoznaju važnost bibliotečkih i informacijskih nauka u razvoju svojih obrazovnih i istraživačkih sistema. Također, upravo iz Indije i Pakistana

dolaze četiri najzastupljenija autora u ovom istraživanju, kako je navedeno u potpoglavlju 5.2. Isto tako, Nigerija predvodi u istraživanjima na afričkom tlu, što može značiti da i afričke zemlje, kao i one azijske, pridaju veliku važnost razvoju informacijskih nauka, posebno u kontekstu poboljšanja obrazovnih resursa i podrške istraživačkom radu u lokalnom kontekstu.

Ova raznolikost također naglašava potrebu za internacionalizacijom istraživačkih napora i za prilagođavanjem najboljih praksi različitim regionalnim i lokalnim kontekstima, ali i ukazuje na to da istraživači/ice iz SAD-a mogu imati značajan uticaj na globalne istraživačke agende i standarde u LIS-u s obzirom na njihovu brojnost i resurse kojima raspolažu.

5.5. IP5: Koji su najcitiraniji radovi u LIS-u i koje teme pokrivaju?

Citiranost članka odnosi samo na njihovu citiranost u *Scopus* bazi; ukupna citiranost članaka iznosi 789, a najcitiraniji članak je "Changes in Reading Behaviour of Periodicals on Mobile Devices: A Comparative Study" autora/ica Ding, S. J. i saradnika iz 2020. godine, objavljen u časopisu *Journal of Librarianship and Information Science*, br. 53(2), a koji je citiran 38 puta (4,82%). H-indeks časopisa u kojem je objavljen iznosi 38 (SRJ 2024c), a časopis je u vlasništvu *SAGE Publications Ltd.* Ovaj članak istražuje promjene u obrascima čitanja elektronskih serijskih publikacija među korisnicima i korisnicama visokoškolskih biblioteka koji se koriste mobilnim uređajima. Drugi najcitiraniji članak je "Augmented Reality Technology in The Libraries of Universities of Medical Sciences: Identifying the Application, Advantages and Challenges And Presenting A Model" Dalili Saleh, M. i saradnika iz 2021. godine, objavljen u časopisu *Library Hi Tech*, br. 40(6), a koji je citiran 33 puta (4,18%). H-indeks časopisa u kojem je objavljen iznosi 49 (SRJ 2024d), a u vlasništvu je *Emerald Group Publishg Ltd.* Ovaj članak istražuje primjenu tehnologije proširene stvarnosti (AR) u bibliotekama medicinskih fakulteta. Autori/ce su analizirali potencijale i izazove koje donosi AR, te su predložili model za implementaciju ove tehnologije u bibliotečkom okruženju.

Kao što je već nekoliko puta potvrđeno kroz naše analize, članci s najvećom citiranošću govore upravo o inovacijama i tehnologiji, kao i o visokoškolskim bibliotekama, tj. o povećanoj upotrebi digitalnih resursa i prilagodbi novim tehnologijama, kao i integraciji naprednih tehnologija kao što su tehnologije proširene stvarnosti i vještačka inteligencija u

bibliotečke usluge kako bi se poboljšalo korisničko iskustvo i povećala efikasnost. Ovi trendovi reflektuju sve veći fokus na tehnologiju i inovacije u LIS-u, koji su ključni za prilagođavanje modernim potrebama korisnika/ca i osiguranje relevantnosti biblioteka u digitalnom dobu.

5.6. IP6: Koje su najčešće ključne riječi u LIS člancima?

Najzastupljenija ključna riječ svakako je *Academic Libraries*. U ovom **periodu** najviše istraživanja bilo je fokusirano na visokoškolske biblioteke, što sugerira da ove institucije igraju ključnu ulogu u istraživanju i razvijanju praksi u LIS-u. Visokoškolske biblioteke su ključni centri za istraživanje, obrazovanje i pristup informacijama, a njihova uloga postaje sve važnija u digitalnom dobu. Popularnost ove ključne riječi u člancima zapažena je i u drugim istraživanjima (Winkler & Kizsl, 2020; Siddique *et al.* 2023; Mohammadi *et al.*, 2022). Također, visoka učestalost ključne riječi Open Access ukazuje na sve veći interes za otvoreni pristup informacijama, publikacijama i istraživačkim rezultatima. Ovo je povezano s pokretom za demokratizaciju znanja i otvorenu nauku, a u cilju da istraživački radovi budu dostupni što većem broju osoba, bez ograničenja.

Ključne riječi poput *Library Services*, *Library and Information Science* i *Information Literacy* imaju značajno manju frekventnost, što može ukazivati na to da, iako su ove teme prisutne, one nisu u prvom planu istraživačkih interesa u poređenju s temama vezanim za visokoškolske biblioteke i otvoreni pristup. Također, prisutnost ključnih riječi kao što je *Pakistan* ukazuje na regionalni fokus u određenim istraživanjima, što može reflektovati rastući interes za LIS teme u specifičnim geografskim kontekstima. Ključna riječ *COVID-19* ukazuje na njegov veliki uticaj na istraživanja u ovoj oblasti, najčešće u kontekstu prilagođavanja biblioteka i informacionih usluga novim okolnostima. Iako manje zastupljena, ključna riječ *Scholarly Communication* sugerira da postoji interes za način na koji se naučne informacije razmjenjuju i šire, što je relevantno u kontekstu rasta popularnosti otvorenog pristupa.

Uopšte, ovi podaci ukazuju na to da su aktuelna istraživanja u LIS-u fokusirana na dostupnost informacija u akademskom kontekstu, kao i na prilagođavanje novim izazovima kakav je bio COVID-19, te na promjene u naučnoj komunikaciji.

5.7. IP7: Koje su ključne tematske kategorije istraživačkih radova u LIS-u?

Uočljiva je prevalentnost tema u kategoriji 700 – Naučna i stručna komunikacija (35,50%), no, nažalost, klasifikacijska shema Järvelina i Vakkarija nema potkategoriju *otvoreni pristup* (očigledno u periodu LIS istraživanja do 2015. godine nije bio popularna tema koja bi pobliže oslikala koji su se članci našli u njoj. Više od pola (55,32%) članaka u kategoriji 700 u naslovu ima naveden par riječi *Open Access*, to jest bavi se aspektima proučavanja otvorenog pristupa, njegovog uticaja na citiranost, izazove i mogućnosti u ovoj oblasti, kao i specifične studije o otvorenom pristupu u različitim kontekstima (npr. u visokoškolskim bibliotekama, unutar određenih regija itd.). Zapravo, tema naučne i stručne komunikacije pokazala se najzastupljenijom temom u pola stoljeća LIS-a; istraživanje koje su o trendovima u LIS-u za period od 1965. do 2015. godine proveli Järvelin i Vakkari pokazalo je da najveću zastupljenost imaju upravo teme u kategoriji 700 (37,4%), nakon kojih slijede: 500 – Pohrana i pronalaženje informacija (22,9%), 400 – Istraživanje o bibliotечkoj i informacijskoj djelatnosti (13,9%), i 600 – Traženje informacija (13,9%) (Järvelin & Vakkari, 2021).

Zanimljivo je da u našem istraživanju niti jedan članak nije klasificiran pod kategoriju 500 – Pohrana i pronalaženje informacija, koja zauzima značajno drugo mjesto u pedesetogodišnjoj historiji LIS-a i koja obuhvata teme poput upravljanja metapodacima, katalogizacije, klasifikacije i indeksiranja, kao i druge teme iz oblasti pretraživanja informacija, a koje su discipline *par excellence* bibliotečke i informacijske nauke. To može ukazivati na promjenu prioriteta unutar ove oblasti u periodu obuhvaćenom ovim istraživanjem, a može i ukazivati, što je vjerovatnije, na to da se ovim temama u savremenom dobu više i češće bave stručnjaci i stručnjakinje van striktnih okvira bibliotečke i informacijske nauke, poput kompjuterskih/podatkovnih inženjera i inženjerki, kako su to primijetili i Vakkari i saradnici u svom istraživanju *Information Science: Breaking Up?* Ovi autori su analizirali trendove u oblasti bibliotečkih i informacijskih nauka kako bi utvrdili da li dolazi do fragmentacije ove discipline. Istraživanje je obuhvatilo analizu članaka objavljenih u 31 naučnom LIS časopisu za period 1995, 2005. i 2015. godine, s ciljem proučavanja promjena u temama, metodama i disciplinama koje doprinose LIS istraživanjima. Rezultati su pokazali da doprinos LIS istraživača/ica u LIS

istraživanjima opada, dok se doprinos istraživača/ica iz drugih disciplina, kao što su računarske nauke i ekonomija, značajno povećava (Vakkari *et al.*, 2023). Također, ni kategorija 600 – Traženje informacija, u koju se obično kategoriziraju teme poput diseminacije informacija, informacijski kanali i upravljanje informacijama, sa samo 4,92% članaka, nije bila popularna u periodu od 2019. do 2024. godine, u poređenju sa statusom kakav je imala u periodu od 1965. do 2015. godine, a razlozi mogu biti slični kao oni za kategoriju 500.

S druge strane, kategorija 400 – Istraživanje o bibliotečkoj i informacijskoj djelatnosti, i dalje je popularna i sa 33,34% čini drugu najzastupljeniju temu ovog istraživanja. Kao potkategorija unutar ove kategorije 440 – Edukacija korisnika/ca, uključujući informacijska pismenost, učestvuje s 13,11% od ukupnog broja članaka, što je značajna zastupljenost i još jedna potvrda popularnosti, dokazane i analizom frekvencije ključnih riječi u prethodnom potpoglavlju. Priličan broj članaka (14,21%) klasificiran je u kategoriju 800 – Ostali aspekti LIS-a, a tu su svoje mjesto u ovom istraživanju pronašli članci koji se uglavnom bave temama kakve su COVID-19, digitalni resursi, kao i inkluzivnost i diverzitet, te u kategoriju 000 – LIS u kontekstu (8,75%) u koju su klasificirani članci koji se bave bibliotečkom profesijom i historijom biblioteka.

Kako je već navedeno, otvoreni pristup je dominantna tema članaka svrstanih u kategoriju 700 – Naučna i stručna komunikacija, što kroz klasifikacijsku shemu Järvelin i Vakkari ne može biti dobro predstavljeno. Isto tako, svi oni članci koji se bave *digitalnim* (tehnologijama, zbirkama, bibliotekama, inovacijama) nisu klasifikovani zajedno, već su raspršeni po zadatim kategorijama i gube snagu reprezentacije. Također, u ovoj klasifikacijskoj shemi ne postoji ni posebna potkategorija za visokoškolske biblioteke, pa je stoga urađena i kategorizacija članaka koja ne prati predloženu klasifikacijsku shemu, a koja bolje oslikava zastupljenost otvorenog pristupa, visokoškolskih biblioteka, kao i tema vezanih za digitalni razvoj u člancima obuhvaćenim ovim istraživanjem. Analizom članaka utvrđeno je da 133 članka od ukupno 183 (72,68%) tematizira ili se odnosi na visokoškolske biblioteke, te su ovim potvrđeni nalazi kvantitativne analize frekvencije ključnih riječi, gdje je pojam *Academic Libraries* bio najfrekventniji. S obzirom na to da dosta članaka istovremeno govori o aspektima proučavanja visokoškolskih biblioteka, odnosno da istovremeno govore o npr. primjeni digitalnih tehnologija u pružanju novih

usluga u visokoškolskim bibliotekama ili o informacijskim kompetencijama visokoškolskih bibliotekara/ki, članci su klasifikovani tako da jedan članak može biti u više u kategorija; cilj je što vjernije prikazati najpopularnije teme istraživanja u LIS-u, a ne klasifikovati ih zbog samog klasifikovanja.

U nastavku će biti rečeno nešto više o svakoj od apstrahovanih kategorija, navedenih u potpoglavlju 4.7, uz primjere članaka koji su u njih svrstani.

5.7.1. Visokoškolske biblioteke

Visokoškolske biblioteke nisu samo čuvari ili distributeri naučnih informacija, njihova uloga se uz digitalne tehnologije i u digitalnom habitatu pomjera s uloge prikupljanja, pohranjivanja i diseminiranja naučnih radova na aktivno učešće u svim fazama naučne komunikacije, a naročito, kako navode Khattab i Hajdarpašić (2019) u kontekstu inicijativa otvorenog pristupa i otvorene nauke. Također, uz angažman visokoškolskih biblioteka ne samo da se povećava vidljivost naučnih istraživanja već i jača akademski prestiž univerziteta. Primjera radi, članak "The State of Embedded Librarianship in the University Research Processes in Selected African Academic Libraries" (Leonard *et al.*, 2023) istražuje stanje *uklopljenog bibliotekarstva* (*Embedded Librarianship*) u procesima univerzitetskih istraživanja u odabranim visokoškolskim bibliotekama u Africi. *Uklopljeno bibliotekarstvo* označava direktnu angažiranost bibliotekara/ki u istraživačkim timovima. U jednom od članaka iz ove kategorije, "Library Café or Elsewhere: Usage of Study Space by Different Majors Under Contemporary Technological Environment" (Zhou *et al.*, 2022) istražuje se kako studenti/ce različitih naučnih oblasti koriste bibliotečke prostore za učenje u savremenom tehnološkom okruženju. Analizirane su preferencije studenata/tica u vezi s korištenjem različitih prostora za učenje, uključujući tradicionalne bibliotečke prostore i alternativna mjesta poput bibliotečkih kafica. Članak također razmatra biblioteku kao *treći prostor*, mjesto koje nije samo repozitorij, već i mjesto susreta.

Širok raspon tema u istraživanjima svrstanim u ovu kategoriju, kao i velika zastupljenost onih koji tretiraju visokoškolske biblioteke (72,86%), pokazuje da su one trenutno u centru pažnje istraživača/ica. Istovremeno su i istraživači/ce, akademsko osoblje i studenti/ce u centru pažnje bibliotekara/ki i stručnjaka i stručnjakinja iz oblasti LIS-a, koji im pružaju

maksimalnu podršku u radu i kroz vlastita istraživanja i studije. Ovaj simbiotski odnos između akademske zajednice i biblioteka svim akterima obezbjeđuje pristup neophodnim resursima i podršci, što je važno za kontinuirani napredak u obrazovanju i istraživanju.

5.7.2. Digitalne biblioteke, zbirke i tehnologije

Implementacija digitalnih tehnologija u bibliotekama, kao i digitalne usluge i digitalne zbirke pokazali su se kao nezaobilazna tema u LIS-u (14,75%), a potaknuta je ubrzanom digitalizacijom resursa i usluga. Ona ne samo da omogućava širi pristup informacijama već mijenja i način na koji se informacije organiziraju, pohranjuju i distribuiraju. Digitalne i digitalizirane zbirke, uz digitalne tehnologije, zapravo su preduslov za nastanak novih saznanja koja van digitalnog habitata nisu bila ni moguća. Najbolji primjer za to su istraživanja iz oblasti *digitalne humanistike* – nauke koja kombinuje računarsku i humanističke nauke. Jedan od najvažnijih doprinosa digitalne humanistike jest njena sposobnost da transformiše tradicionalne humanističke discipline kroz inovativne pristupe i metode, omogućavajući nove načine pristupa i interpretacije podataka koji su prethodno bili nedostupni ili teško dostupni. Naprimjer, ona omogućava analizu velikog korpusa tekstova ili fotografija, kao i „oživljavanje“ historijskih događaja uz tehnologije proširene stvarnosti i slično. Kombinacija digitalnih tehnologija, digitalnih zbirki i novih alata kao što su tehnologije vještačke inteligencije i proširene stvarnosti postavlja visokoškolske biblioteke, zajedno s nacionalnim – koje zbog pobiranja obaveznog primjerka imaju i najveće fondove – u samo središte digitalno-humanističkih istraživanja.

Članci u ovoj kategoriji fokusirani su na primjenu digitalnih tehnologija u visokoškolskim bibliotekama, s naglaskom na digitalne usluge, odnosno na *digitalno* uopšte. Članak "Harnessing Digital Power for Relevance: Status of Digital Transformation in Selected University Libraries in Uganda" (Nakaziba & Ngulube, 2024) detaljno opisuje stanje digitalne transformacije na univerzitetskim bibliotekama u Ugandi. Ovaj članak pokazuje kako se digitalne tehnologije koriste za poboljšanje korisničkog iskustva, ali i za omogućavanje šireg pristupa informacijama, posebno u akademskim okruženjima. Vještačka inteligencija u bibliotekama predstavlja još jednu važnu temu unutar ove kategorije. Članak "How Artificial Intelligence Might Change Academic Library Work: Applying

the Competencies Literature and the Theory of the Professions“ (Cox, 2023) istražuje potencijalne promjene koje bi ova tehnologija mogla unijeti u rad visokoškolskih biblioteka. Još jedan zanimljiv članak, koji je ujedno i drugi najcitiraniji članak u ovom istraživanju, jest ”Augmented Reality Technology in the Libraries of Universities of Medical Sciences: Identifying the Application Advantages and Challenges and Presenting a Model“ (Dalili Saleh *et al.*, 2022), koji govori o primjeni proširene stvarnosti u bibliotekama medicinskih fakulteta. Ova tehnologija, u kombinaciji s digitalnim zbirkama, može otvoriti nove mogućnosti za istraživanja u oblasti digitalne humanistike, omogućavajući istraživačima i istraživačicama da vizueliziraju podatke na načine koji prije nisu bili mogući.

Primjeri poput ovih ilustriraju kako se digitalne tehnologije ne samo integriraju u svakodnevni rad biblioteka već i transformiraju način na koji korisnici/e stupaju u interakciju s informacijama. Implementacija ovih tehnologija zahtijeva kontinuiranu obuku osoblja i prilagodbu infrastrukture, što je također tema istraživanja u mnogim člancima iz ove kategorije.

5.7.3. *Bibliotečke usluge, rad s korisnicima/ama, bibliotekari/ke i njihove kompetencije*

Bibliotečke usluge, rad s korisnicima/ama te kompetencije bibliotekara/ki predstavljaju suštinske elemente koji definišu kvalitet rada svake biblioteke, a posebno visokoškolskih biblioteka. Ove tri komponente međusobno su povezane i obezbjeđuju bibliotekama da ostanu relevantne, efikasne i orijentisane korisnicima/ama u digitalnom dobu, što svakako podržava i visoka zastupljenost članaka u ovima oblastima (39,34%). Bibliotečke usluge kontinuirano se razvijaju kako bi odgovorile na izmijenjene potrebe korisnika/ca. Usluge savremene visokoškolske biblioteke više nisu ograničene fizičkim prostorom; one obuhvataju i širok spektar digitalnih alata i resursa. Naprimjer, članak ”Serving the Need: Engaging in Virtual Video Reference with Students“ (Cole & Raish, 2020) govori o tome kako se visokoškolske biblioteke prilagođavaju potrebama studenata/studentica uvođenjem virtuelnih referentnih usluga. Članci u ovoj kategoriji govorili su i o kompetencijama bibliotekara/ki, koji su važan faktor za uspješnu implementaciju i pružanje bibliotečkih usluga. U današnjem tehnološki

naprednom okruženju bibliotekari/ke moraju posjedovati ne samo tzv. tradicionalne bibliotečke vještine već i napredne digitalne kompetencije. Naprimjer, članak "The Effect of Librarians' Digital Skills on Technology Acceptance in Academic Libraries in Jordan" (Hamad *et al.*, 2021) istražuje kako digitalne kompetencije bibliotekara/ki utiču na prihvatanje i primjenu novih tehnologija u visokoškolskim bibliotekama. Rezultati istraživanja pokazuju da viši nivo digitalnih vještina među bibliotekarima/kama vodi ka pozitivnijem stavu prema tehnologiji i boljoj integraciji digitalnih alata u svakodnevne bibliotečke poslove.

5.7.4. Otvoreni pristup, otvorena nauka, građanska nauka

Otvoreni pristup, otvoreni podaci i otvorena (građanska) nauka postaju sve važniji u kontekstu naučne komunikacije, što dokazuje i visoka zastupljenost članaka koji ih tematiziraju (18,03%) jer se sve više istraživača/ica i institucija zalaže za slobodan pristup naučnim rezultatima. Istraživanja pokazuju da otvoreni pristup može ubrzati diseminaciju znanja i poboljšati citiranost radova (Suber, 2012), što dodatno motivira istraživače/ice na objavljivanje radova u otvorenom pristupu. On poboljšava dostupnost znanja, čime omogućuje širem krugu korisnika/ca, uključujući istraživače/ice, studente/ice i širu javnost, da pristupe najnovijim istraživanjima bez finansijskih barijera. Isto tako, otvorena nauka omogućava slobodan pristup naučnim radovima, podacima i drugim istraživačkim resursima i predstavlja „krovni termin koji se koristi za označavanje koncepta otvorenosti, transparentnosti, strogosti, ponovljivosti, umnožavanja i akumulacije znanja“ (Crüwell *et al.*, 2019: 237).

Članci u ovoj kategoriji bave se konceptima otvorenog pristupa, otvorenih podataka i otvorene/građanske nauke u bibliotečkim i informacijskim naukama. Na primjer, članak "The Role of the University of Rijeka Library in the Promotion of Open Science" (Dorotić Malić *et al.*, 2023) istražuje ulogu *Sveučilišne knjižnice u Rijeci* u promovisanju otvorene nauke, dok članak "Exploring Citizen Science Participation and Challenges in Academic Libraries: A Comprehensive Qualitative Study" (Badruesham *et al.*, 2023) analizira ulogu visokoškolskih biblioteka u podršci projektima građanske nauke. Badruesham i saradnici (2023: 39) smatraju da „građanska nauka učinkovito premješta naučnu aktivnost u širu zajednicu i pruža dodatne mogućnosti društvu da sudjeluje u istraživanju“. Ona podrazumijeva aktivno učesće šire javnosti u istraživačkim procesima,

a biblioteke mogu pružiti podršku kroz edukaciju i osiguravanje pristupa relevantnim informacijama. Tema otvorenog pristupa je u središtu pažnje mnogih članaka unutar ove kategorije, pa tako članak „Evaluating the Citations and Social Attention Difference Between Open Access and Paywalled LIS Literature“ (Vysakh & Rajendra Babu, 2023) analizira razlike u citiranosti između radova s otvorenim pristupom i onih koji su iza *paywalla*, što dodatno osvjetljava značaj otvorenog pristupa u povećanju vidljivosti naučnih radova.

5.7.5. Informacijska i druge vrste pismenosti

Informacijska pismenost i dalje je važna tema istraživanja u LIS-u (4,92%); razvijanje sposobnosti kritičkog pretraživanja, evaluacije i korištenja informacija postaje sve važnije kako raste broj dostupnih izvora. Prema Dizdar, informacijska pismenost predstavlja temelj cjeloživotnog učenja i metakompetenciju uz pomoć koje se usvajaju nova znanja i vještine (Dizdar, 2017). Programi informacijske pismenosti u bibliotekama, posebno unutar visokoškolskih biblioteka, igraju ključnu ulogu u osposobljavanju studenata/tica i istraživača/ica da se efikasno nose s ovim izazovima. Članci iz ove kategorije istražuju različite aspekte informacijske pismenosti, od strategija podučavanja do procjene vještina. Jedan od članaka „Information Literacy and Research Support Services in Academic Libraries: A Bibliometric Analysis from 2001 to 2020“ (Ali *et al.*, 2023) pruža sveobuhvatan pregled trendova u podučavanju informacijske pismenosti u visokoškolskim bibliotekama. Zanimljiv je i članak „Privacy Literacy Instruction Practices in Academic Libraries: Past, Present, and Possibilities (Hartman-Caverly & Chisholm, 2020) u kojem se istražuju prakse educiranja o privatnosti u visokoškolskim bibliotekama i koji je fokusiran na to kako su se pristupi educiranju o privatnosti razvijali tokom vremena, analiziraju trenutne prakse i istražuju mogućnosti za buduće unapređenje ovih programa.

5.7.6. Časopisi i naučna komunikacija, naučne metode (bibliometrija, scientometrija i slično)

Radovi u ovoj kategoriji istražuju različite aspekte diseminacije naučnih informacija, vidljivosti istraživanja, kao i načine na koje biblioteke podržavaju ove procese kroz resurse, usluge i digitalne tehnologije, te imaju visoku zastupljenost (21,86%). Prethodno je već naglašen značaj visokoškolskih

biblioteka u sistemu naučne komunikacije, ipak važno je podsjetiti da su biblioteke vrlo često odgovorne za održavanje institucionalnih repozitorija, omogućavanje pristupa relevantnim časopisima i bazama podataka, dok bibliotekari/ke istovremeno aktivno koriste bibliometrijske i druge metode za evaluaciju i poboljšanje vidljivosti istraživanja, što uključuje analize citiranosti, upotrebe resursa i identifikaciju istraživačkih trendova. Rad za koji je ovim istraživanjem utvrđeno da je bio najcitiraniji "Changes in Reading Behaviour of Periodicals on Mobile Devices: A Comparative Study" (Ding *et al.*, 2020) može se, između ostalih, svrstati i u ovu kategoriju jer se bavi istraživanjem kako upotreba mobilnih uređaja utiče na način na koji korisnici/e pristupaju i na koji način koriste akademske časopise. Također, članak "ORCID in the Open Science Scenario: Opportunities For Academic Libraries" (Marín-Arraiza, 2019) istražuje mogućnosti koje ORCID (*Open Researcher and Contributor ID*) pruža visokoškolskim bibliotekama u kontekstu otvorene nauke.

Sve ove kategorije međusobne su povezane; veća dostupnost i otvorenost podataka, diseminirana elektronskim kanalima uz pomoć novih digitalnih tehnologija, pospješila je i poboljšala naučnu komunikaciju i afirmirala visokoškolske biblioteke kao ključne aktere u sistemu naučne komunikacije te visokoškolske bibliotekare/ke kao stručnjake/inje u digitalnim i kompetencijama iz oblasti informacijske i drugih vrsta pismenosti, i aspekti proučavanja međuodnosa ovih kategorija upravo su u fokusu LIS istraživanja u posljednjih pet godina.

6. Zaključak

Nalazi ovog istraživanja pokazali su da je u posljednjih pet godina objavljivanje članaka imalo stabilan trend, s otprilike istim brojem članaka po godinama u analiziranom periodu. Pored toga, zaključeno je i da se LIS istraživanjima bave istraživači/ce iz cijelog svijeta, pa iako SAD prednjači u objavljivanju radova zapažena je velika aktivnost azijskih i afričkih zemalja u ovom području, a naročito Indije, Pakistana i Nigerije. Stoga je prirodno i da su četiri najzastupljenija autora upravo iz Indije i Pakistana. Autori/ce najčešće pišu u koautorstvu, a najcitiranije članke napisali su oni iz Irana i Hong Konga. Tematski se oba bave primjenom novih digitalnih tehnologija u visokoškolskim bibliotekama, a upravo su visokoškolske biblioteke (*Academic Libraries*) bile najfrekventnija ključna riječ članaka obuhvaćenih ovim istraživanjem, sa 12,67%. Zastupljenost tema vezanih

za visokoškolske biblioteke zaista je visoka – od ukupno 183 članka, njih čak 133 govori o ovoj vrsti biblioteka (72,68%). Uz njih, prevalentne teme ticale su se i svega *digitalnog* (digitalnih zbirki, biblioteka, tehnologija), otvorenog pristupa i otvorene nauke, informacijske pismenosti te časopisa i naučnog komuniciranja i metoda. Međutim, zapravo su sve ove teme povezane, proizlaze jedna iz druge i jedna drugu nadopunjavaju.

Visoka zastupljenost ovih tema, u poređenju s temama koje su bile zastupljene u nekim prijašnjim istraživanjima, ukazuje na to da se LIS trenutno nalazi u fazi preorijentacije (Järvelin & Vakkari, 2021). Ove tektonske promjene u LIS-u izazvala je pojava interneta, koji je prije samo dvadesetak godina izvršio snažan uticaj na skoro svaki aspekt bibliotečke profesije (Blessinger & Frasier, 2007). Uvezanost i dostupnost koje su s njim došle zauvijek su izmijenile obzorja bibliotečke i informacijske nauke, ostvarivši sne bibliotekara/ki o univerzalnoj dostupnosti zabilježenog znanja, ali i mijenjajući formu i fokuse ove nauke – od pretraživanja informacija i sadržajne obrade građe te bibliotekara/ki kao distributera informacija i medijatora u istraživanjima ka bivanju stjecištima naučne komunikacije, s bibliotekarima/kama kao aktivno angažiranim kreatorima/kama znanja i partnerima/cama istraživača/ica kroz kompletan naučnoistraživački ciklus.

Danas, samo dvije decenije od kada je internet bio u fokusu LIS istraživanja, nalazimo se na početku ere koju će obilježiti još veća proliferacija digitalnog, a naročito tehnologija vještačke inteligencije. Upravo je tehnološki razvoj pokretač promjena u ovom polju, pa stoga Järvelin i Vakkari i smatraju da se ovo područje nalazi u fazi preorijentacije – i što se tiče tema koje su joj u fokusu, a i metodološki, zbog „razvoja tehnologija za diseminaciju informacija na kojima je bazirana te njima pripadajućim istraživačkim poljima kakve su digitalne biblioteke, rudarenje podataka, mašinsko učenje i nauka o webu između ostalih“ (Järvelin & Vakkari, 2021: 65). Ma i Lund također smatraju da su digitalno okruženje i potrebe savremenih istraživača/ica promijenile fokus u LIS istraživanjima – tradicionalne teme ustupile su mjesto onim istraživačkim poljima koja su usko povezana s digitalnim okruženjem – pa i njihovi nalazi ukazuju na značajan pomak ka temama vezanim za naučnu komunikaciju, informetriju i traženje informacija/informacijsko ponašanje korisnika/ca, dok su teme vezane za informacione sisteme i pretraživanje informacija bile u opadanju (Ma i Lund, 2020). Njihova analiza obuhvata period od 2006. do 2018. godine, a tada je čak interesovanje za područje bibliotečkih

usluga bilo u opadanju, no u našem istraživanju za period od januara 2019. do maja 2024. godine ovo je područje ponovo bilo među najaktuelnijim, čime se zaista dokazuje tvrdnja Ma i Lund (2020) da je LIS dinamično istraživačko polje. Određeni LIS istraživači/ce na osnovu analiza rezultata svojih istraživanja, pak, smatraju da dolazi do fragmentacije informacijskih nauka jer su oblast pretraživanja informacija (*Information Retrieval*) skoro u potpunosti preuzeli naučnici/e iz računarskih nauka (*Computer Science*), a u naučnoj su komunikaciji LIS istraživače/ice sustigli oni iz ekonomije, prirodnih, medicinskih i drugih nauka (Vakkari *et al.*, 2023).

Uprkos tome, kao i činjenici da habitat LIS-a postaje sve više digitalan, ono je i dalje zadržalo svoju temeljnu misiju – povezivanje korisnika/ca sa zabilježenim znanjem. Promjena u formi i digitalizacija okruženja nisu promijenili srž ove discipline: LIS ostaje usmjeren na zadovoljavanje informacijskih potreba korisnika/ca kroz pristup znanju, podršku obrazovanju i očuvanje kulturne baštine. Bez obzira na nove tehnologije i metode, uloga biblioteka kao mosta između korisnika/ca i znanja ostaje nepromijenjena.

Literatura

- Ali, N. *et al.* (2023). "Information Literacy and Research Support Services in Academic Libraries: A Bibliometric Analysis From 2001 to 2020". *Journal of Information Science*, 49(6):1593-1606. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/01655515211068169>
- Badruesham, N. *et al.* (2023). "Exploring Citizen Science Participation and Challenges in Academic Libraries: A Comprehensive Qualitative Study". *Pakistan Journal of Information Management and Libraries*, 25: 38-64. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/382946076_Exploring_Citizen_Science_Participation_and_Challenges_in_Academic_Libraries_A_Comprehensive_Qualitative_Study
- Bawden, D. & Robinson, L. (2016). *Library and Information Science*. Dostupno na: <https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/7587/1/Library%20and%20Information%20Science.pdf>

- Blessinger, K. & Frasier, M. (2007). "Analysis of a Decade in Library Literature: 1994–2004". *College & Research Libraries*, 68(2): 155-169. Dostupno na: <https://crl.acrl.org/index.php/crl/article/view/15855/17301>
- Cole, C. & Raish, V. (2020). "Serving the Need: Engaging in Virtual Video Reference with Students" *Journal of Library & Information Services in Distance Learning*, 14(3-4): 182-193. Dostupno na: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1533290X.2021.1873891>
- Cox, A. (2023). "How Artificial Intelligence Might Change Academic Library Work: Applying the Competencies Literature and the Theory of the Professions". *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 74(3): 301-380. Dostupno na: <https://asistdl.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/asi.24635>
- Crüwell, S. *et al.* (2019). "Seven Easy Steps to Open Science". *Zeitschrift für Psychologie*, 227(4): 233-307. Dostupno na: <https://econtent.hogrefe.com/doi/epdf/10.1027/2151-2604/a000387>
- Dalili Saleh, M. *et al.* (2022). "Augmented Reality Technology in The Libraries of Universities Of Medical Sciences: Identifying the Application Advantages and Challenges and Presenting a Model". *Library Hi Tech*, 40(6): 1782-1795. Dostupno na: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/lht-01-2021-0033/full/html>
- Ding, Shao Jing *et al.* (2020). "Changes in Reading Behaviour of Periodicals On Mobile Devices: A Comparative Study". *Journal of Librarianship and Information Science*, 53(2): 233-244. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0961000620938119>
- Dizdar, S. (2017). „Problem dosljednosti u indeksiranju dokumenata na temu informacijske i medijske pismenosti: primjer Univerzalne decimalne klasifikacije". *Bosniaca*, 20: 6-13. Dostupno na: <https://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/2/2>
- Dorotić Malič, I. *et al.* (2023). "The Role of the University of Rijeka Library in the Promotion of Open Science". *Bosniaca*, 28: 107-126. Dostupno na: <https://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/issue/view/26/10>

- Hamad, F. *et al.* (2021). “The Effect of Librarians’ Digital Skills on Technology Acceptance in Academic Libraries in Jordan”. *Journal of Librarianship and Information Science*, 53(4): 589-600. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0961000620966644?journalCode=lib>
- Hartman-Caverly, S. & Chisholm, A. (2020). “Privacy Literacy Instruction Practices in Academic Libraries: Past, Present, and Possibilities”. *IFLA Journal*, 46(4): 305-327. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0340035220956804?journalCode=iflb>
- JAL – The Journal of Academic Librarianship. (2024). *About the Journal*. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/journal/the-journal-of-academic-librarianship>
- Järvelin, Kalervo & Vakkari, Pertti. 1990. “Content Analysis of Research Articles in Library and Information Science” *Library and Information Science Research* 12(4): 395-421.
- Järvelin, Kalervo & Vakkari, Pertti. 1993. “The Evolution of Library and Information Science 1965–1985: A Content Analysis of Journal Articles” *Information Processing & Management* 29(1): 129-144. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/030645739390028C>
- Järvelin, K. & Vakkari, P. (2021). “LIS Research Across 50 Years: Content Analysis of Journal Articles”. *Journal of Documentation*, 78(7): 65-88. Dostupno na: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JD-03-2021-0062/full/pdf?title=lis-research-across-50-years-content-analysis-of-journal-articles>
- Khattab, Dž. i Hajdarpašić, L. (2019). „Visokoškolske biblioteke u sistemu naučne komunikacije”. *Bosniaca*, 24: 48-54. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/336000>
- Leonard, A. *et al.* (2023). “The State of Embedded Librarianship in the University Research Processes in Selected African Academic Libraries”. *Library Management*, 44(8/9): 518-535. Dostupno na: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/lm-06-2023-0045/full/pdf?title=the-state-of-embedded-librarianship-in-the-university-research-processes-in-selected-african-academic-libraries>

-
- LPP – Library Philosophy and Practice. (2024). *Web stranica časopisa Library Philosophy and Practice*. Dostupno na: <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/>
- Ma, J. & Lund, B. (2020). “The Evolution of LIS Research Topics And Methods From 2006 to 2018: A Content Analysis”. *Proceedings of the Association for Information Science and Technology*, 57(1). Dostupno na: <https://asistdl.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/pr2.241>
- Marín-Arraiza, P. (2019). “ORCID in the Open Science Scenario: Opportunities for Academic Libraries”: *Mitteilungen der VÖB*, 72(2): 478-493. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/335216659_ORCID_in_the_Open_Science_scenario_opportunities_for_academic_libraries
- Mohammadi, M. *et al.* (2022). “Published Books in the Library and Information Science Studies in Iran between 2006 and 2016: A Bibliometric Study”. *International Journal of Information Science and Management*, 20(2): 277-290. Dostupno na: https://ijism.isc.ac/article_698393_bc3d7d3efb772cc9dad3cf1fae161de6.pdf
- Nakaziba, S. & Ngulube, P. (2024). “Harnessing Digital Power for Relevance: Status of Digital Transformation in Selected University Libraries in Uganda”. *Collection and Curation*, 43(2). Dostupno na: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/cc-11-2023-0034/full/html>
- Sahu, R. R. & Parabhoi, L. (2020). “Bibliometric Study of Library and Information Science Journal Articles during 2014 2018” *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 40(06):390-395. Dostupno na: https://www.researchgate.net/profile/Lambodara-Parabhoi/publication/347650371_Bibliometric_Study_of_Library_and_Information_Science_Journal_Articles_during_2014_2018/links/60421735a6fdcc9c781251ff/Bibliometric-Study-of-Library-and-Information-Science-Journal-Articles-during-2014-2018.pdf

- Saracevic, T. (1999). *Information Science*. Dostupno na: https://ils.unc.edu/courses/2013_spring/inls285_001/materials/Saracevic.T.1999.Information_science.JASIS.50.12.1051-1063.pdf
- Siddique, N. *et al.* (2023). “Research Productivity of Pakistani Female LIS Authors, 1977 to 2020: A Bibliometric Analysis”. *Sage Open*, 13(4). Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/21582440231207188>
- SJR – Scimago Journal & Country Rank. (2024a). *Library Philosophy and Practice*. Dostupno na: <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=14046&tip=sid&clean=0>
- SJR – Scimago Journal & Country Rank. (2024b). *Journal of Academic Librarianship*. Dostupno na: <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=12791&tip=sid&clean=0>
- SJR – Scimago Journal & Country Rank. (2024c). *Journal of Librarianship and Information Science*. Dostupno na: <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=13316&tip=sid&clean=0>
- SJR – Scimago Journal & Country Rank. (2024d). *Library High Tech*. Dostupno na: <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=144908&tip=sid&clean=0>
- Suber, P. (2012). *Open Access*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press. Pristupljeno: 5. 11. 2024. Dostupno na: <https://direct.mit.edu/books/book/3754/Open-Access>
- Tadić, K. (1993). *Rad u knjižnici*. Dostupno na: <http://www.ffzg.unizg.hr/infoz/biblio/nastava/dz/text/pog1.htm>
- Thelwall, M. & Maflahi, N. (2022). “Research Coauthorship 1900–2020: Continuous, Universal, and Ongoing Expansion”. *Quantitative Science Studies*, 3(2): 331–344. Dostupno na: <https://direct.mit.edu/qss/article/3/2/331/110601/Research-coauthorship-1900-2020-Continuous>
- Tuomaala, O. *et al.* (2014). “Evolution of Library and Information Science, 1965–2005: Content Analysis of Journal Articles”. *JASIST* 65(7): 1446–1462. Dostupno na: <https://asistdl.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/asi.23034>

-
- Vakkari, P. *et al.* (2023). "Information Science Breaking up?" *Information Matters*, 2(4). Dostupno na: <https://informationmatters.org/2023/04/information-science-breaking-up/>
- Vysakh, C. & Rajendra, B. H. (2023). "Evaluating the Citations and Social Attention Difference Between Open Access and Paywalled LIS Literature". *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 43(6): 426-431. Dostupno na: <https://pdfs.semanticscholar.org/ab6d/43658560e005c25812dabd9b5572a353a5f0.pdf>
- Wang, T. *et al.* (2022). "A Bibliometrics Study of Library and Information Science Doctoral Dissertations in China from 2011 to 2020", *Education for Information*, 38(1): 1-15. Dostupno na: <https://content.iospress.com/articles/education-for-information/efi211545>
- Winkler, B. & Kizsl, P. (2020). "Academic Libraries as the Flagships of Publishing Trends in LIS: A Complex Analysis of Rankings, Citations and Topics of Research". *The Journal of Academic Librarianship*, 46(5). Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0099133320301142>
- Zhou, J. *et al.* (2022). "Library Café or Elsewhere: Usage of Study Space by Different Majors Under Contemporary Technological Environment". *Library Hi Tech*, 40(6). Dostupno na: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/lht-03-2021-0103/full/html>

Library And Information Science in Digital Habitat: Research Trends Based on the Analysis of Articles in Scopus (January 2019 – May 2024)

Abstract: Objective: This research analyses key trends in *Library and Information science* (LIS) in the last five years, based on articles published in the *Scopus* database; *Methodology:* The research was conducted using a combination of bibliometric analysis, quantitative methods and qualitative content analysis; *Results:* The keyword with the highest frequency is *Academic Libraries*. Other prevalent topics include everything *digital* (digital collections, libraries, technologies), open access and open science, information literacy, library services and scientific communication; *Discussion:* LIS research is increasingly concerned with scholarly communication and innovative services that come with new technologies, rather than traditional library topics and disciplines; *Originality:* The original contribution of this paper lies in the fact that it presents the most recent trends in LIS.

Keywords: LIS, academic libraries, open science, open access, digital technologies, digital humanities

Kartografska zbirka Ibrahima Bušatlije u fondu Gazi Husrev-begove biblioteke i značaj njene digitalizacije za istraživače historije Bosne i Hercegovine

EJLA ĆUROVAC¹

*Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Kartografska zbirka profesora Ibrahima Bušatlije, pristigla u Gazi Husrev-begovu biblioteku 2019. godine, obogatila je specijalne zbirke ove ustanove čineći značajan doprinos dostupnim resursima za istraživače, geografe i historičare u Bosni i Hercegovini. Profesor Bušatlija godinama je prikupljao mape, atlase i globuse, a njegova zbirka predstavlja dragocjeno nasljeđe koje, zahvaljujući digitalizaciji nakon kataloške obrade, sada može biti široko dostupno istraživačima. Istraživanjem su korištene analitičko-klasifikacione metode kako bi se procijenilo trenutno stanje zbirke i ocijenili postupci obrade, smještaja, digitalizacije i fizičkog čuvanja. Primijenjene su naučnoistraživačke metode, uključujući direktan pregled zbirke, klasifikaciju prema tipu materijala i komparativnu analizu sličnih kartografskih zbirki. Na osnovu tih postupaka definirani su kriteriji za najbolje prakse, koji obuhvataju standarde fizičkog očuvanja (kao što su kontrola temperature i vlažnosti te mjere zaštite), napredne tehnike digitalizacije, koje osiguravaju visok kvalitet prikaza, te mjere za olakšan pristup istraživačima putem digitalnih i fizičkih sredstava. Analize su pružile osnovu za predlaganje konkretnih mjera za poboljšanje očuvanja, organizacije i prezentacije zbirke, čime se povećava njena dostupnost javnosti. Zaključeno je da ova zbirka predstavlja izuzetno vrijedan kulturni i istraživački resurs, te da je prilagođavanje metoda obrade, digitalizacije i očuvanja ključno za osiguranje njenog trajnog očuvanja i dostupnosti, čime se podržava visok standard zaštite kulturne baštine.

Ključne riječi: kartografska zbirka, Ibrahim Bušatlija, Gazi Husrev-begova biblioteka, digitalizacija, restauracija

Uvod

Kartografska zbirka profesora Ibrahima Bušatlije prispjela je u Gazi Husrev-begovu biblioteku tokom 2019. godine i značajno je obogatila specijalne zbirke ove biblioteke. Ova zbirka obuhvata 544 mape i karte, oko 3500 monografskih i serijskih publikacija, kao i veći broj arhivalija, čime

¹ ejla.curovac@ghb.ba.

predstavlja izuzetnu vrijednost za istraživače, geografe i historičare u Bosni i Hercegovini. Profesor Bušatlija godinama je prikupljao ovu dragocjenu građu, koja se sada čuva i koristi kao značajan izvor za istraživanje. Odmah po njenom prispjeću u biblioteku zbirka je digitalizirana kako bi bila dostupna svim zainteresiranim istraživačima, a njen obim i raznovrsnost karata zahtijevali su pažljivo planiranje digitalizacije i restauracije kako bi se obezbijedila trajna zaštita građe. S obzirom na to da su karte bile različitih dimenzija i da je njihovo stanje raznovrsno, bilo je neophodno donijeti kvalitetne odluke u pogledu vrste digitalizacije i koju opremu za digitalizaciju koristiti, te restaurirati svu oštećenu kartografsku građu. Iako je cjelokupna kolekcija obrađena i digitalizirana, o njenom postojanju se malo zna, i bez obzira na njenu ogromnu vrijednost i značaj mali broj istraživača se njom doista i koristi za svoja istraživanja.

Rad će imati značajan naučni doprinos jer će kroz kritički osvrt na obradu, zaštitu i digitalizaciju kartografske zbirke profesora Ibrahima Bušatlije doprinositi razvoju teorijskih i praktičnih smjernica za očuvanje i organizaciju sličnih zbirki u bibliotekama. Pored toga, istraživanje će istražiti metode koje su korištene u procesu digitalizacije i restauracije, čime će se unaprijediti postojeći pristupi u bibliotečkoj praksi. Poseban naglasak bit će stavljen na analizu izazova koji se javljaju u digitalizaciji i očuvanju kartografskih materijala različitih dimenzija i stanja, što je često nedovoljno istraženo u literaturi. Ovim radom se doprinosi i razvoju teorije o digitalnoj prezentaciji kulturnih dobara, jer će pružiti nova saznanja o načinima na koje se kartografske zbirke mogu bolje organizirati i učiniti dostupnim široj istraživačkoj javnosti, čime će se potaknuti daljnje teorijsko izučavanje ovih specifičnih zbirki i njihovog značaja u bibliotečkoj praksi.

Korištenjem različitih naučnoistraživačkih metoda, kao što su analitičko-klasifikacione metode, identificirat će se postojeće stanje zbirke, analizirati način njene obrade, smještaja, digitalizacije i uslova čuvanja. Na temelju kriterija za ocjenu najboljih praksi u očuvanju, digitalizaciji i pristupačnosti istraživanje će sugerirati moguća rješenja i aktivnosti za unapređenje očuvanja, organizacije i prezentacije ove vrijedne kolekcije.

Mogući su različiti pristupi obradi, pohrani, organizaciji i dostupnosti kartografskih zbirki u bibliotekama, a u ovom radu prikazani su kroz teoriju i praksu najvažniji podaci o njihovoj organizaciji i prezentaciji na primjeru kartografske zbirke Ibrahima Bušatlije. Razrada teorijskog okvira predstavljat će polazište za buduća istraživanja i prijedloge rješenja koja

će naknadno moći biti implementirana u bibliotečkoj praksi. Očekuje se kako će teoretski okvir i kritički osvrt na obradu, očuvanje i predstavljanje ove kolekcije podstaći bibliotečku naučnu zajednicu da više pažnje posveti teorijskim izučavanjima i analizama kartografskih zbirki, uz stvaranje sistemskih rješenja za njihovo kvalitetno očuvanje i predstavljanje da bi ih što veći broj istraživača nesmetano mogao konsultirati.

Prikaz literature

Ne postoji jedna općeprihvaćena metoda obrade i organizacije kartografskih zbirki u bibliotekama, ali postoje mnoge preporuke i smjernice kako da se one na najbolji način obrade, organiziraju i sačuvaju da bi se kao kolekcije mogle konsultirati i koristiti bez opasnosti od oštećenja ili propadanja. Okvir za istraživanje kartografske zbirke u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, a posebno kolekcije Ibrahima Bušatlije, dali su Katalog geografskih karata Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu autorice Ade Pilav (2021), kao i njen tekst o Kolekcijama geografskih karata u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (2020). Drugi važan izvor bile su baza podataka FileMaker i Digitalna Gazi Husrev-begova biblioteka, koje su predstavljale osnovne izvore za istraživački proces.

Analiza ovog rada ne bi bila moguća bez uzimanja u obzir primjera dobre prakse iz države, regije i svijeta. Korišteni su radovi koji se bave obradom, organizacijom i zaštitom kartografske građe, kao što je rad Mire Miletić Drder (2011), koja je dala upute za katalogizaciju kartografske građe prema formatu MARC 21, te njen rad iz 2016. godine u kojem se razmatra budućnost obrade kartografske građe u knjižnicama, arhivima i muzejima. Također, u kontekstu digitalizacije kartografske građe značajnu ulogu ima rad Andrea Novaka i Volodymyra Ostasha (2022), koji se bavi digitalizacijom historijskih mapa i njihovom prezentacijom u *online* kolekcijama. Usto, rad Pushpamale Perere o izazovima u zadovoljavanju potreba korisnika kartografskih zbirki, kao i smjernice za digitalizaciju kulturne baštine Republike Hrvatske, bile su ključni resursi za razumijevanje procesa digitalizacije kartografskih zbirki.

Za pitanja očuvanja i zaštite geografskih karata u arhivima konsultirani su radovi Katarine Sunek, koja se bavi očuvanjem i zaštitom geografskih karata, te drugih radova koji pokrivaju slične tematske okvire. Dodatno, biografski podaci o profesoru Ibrahimu Bušatliji, kao donatoru zbirke,

uzeti su iz biografije koju je napisao njegov kolega Muriz Spahić, što je omogućilo dublje razumijevanje njegovog doprinosa u ovom kontekstu. Korišten je i rad Waltera W. Ristowa koji daje širi pogled na kartografiju u okviru kulturne baštine, dok je Mirela Slukan (1998) ponudila korisne uvide u vrijednost kartografskih zbirki u arhivima, posebno u kontekstu Hrvatske, a smjernice i primjeri iz prakse pružili su dodatnu podršku za razmatranje najboljih praksi u očuvanju kartografskih zbirki.

Za diskusiju o dobrim praksama u obradi i očuvanju kartografskih zbirki konsultirani su brojni izvori koji nude smjernice i preporuke za kvalitetno upravljanje kartografskim materijalima. Literatura koja se fokusira na primjenu dobrih praksi uključuje radove koji se bave integriranim pristupima obrade kartografske građe u bibliotekama, arhivima i muzejima, kao i smjericama za digitalizaciju kulturne baštine. U tom kontekstu, rad Mire Miletić Drder (2016) o budućnosti obrade kartografske građe u bibliotečkim i arhivskim institucijama, kao i rad Katarine Sunek o očuvanju geografskih karata u arhivima pružaju vrijedne uvide u najbolje metode za zaštitu i prezentaciju ovih zbirki. Korištenjem ovih preporuka, istraživanje ovog rada nastoji razviti konkretna rješenja za unapređenje obrade i organizacije kartografske zbirke profesora Ibrahima Bušatlije, ali i drugih kartografskih zbirki uz primjenu najnovijih metoda digitalizacije i zaštite.

Metodologija

Metode

Metodologija istraživanja temelji se na analitičko-klasifikacionim pristupima za identifikaciju i procjenu trenutnog stanja zbirke, postupaka njene obrade, smještaja, digitalizacije i uslova čuvanja. Koriste se naučnoistraživačke metode poput direktnog pregleda zbirke radi analize stanja, klasifikacije prema vrsti materijala te komparativne analize sličnih kartografskih zbirki. Kriteriji za evaluaciju najboljih praksi uključuju standarde fizičkog očuvanja (kontrola temperature, vlažnosti i zaštite), tehnike digitalizacije koje omogućuju visokokvalitetni prikaz, kao i pristupačnost putem digitalne i fizičke dostupnosti za istraživače. Na osnovu ovih kriterija istraživanje predlaže aktivnosti i rješenja za unapređenje očuvanja, organizacije i prezentacije ove vrijedne kolekcije.

Istraživački korpus

Planiranim istraživanjem bit će obuhvaćena kartografska zbirka profesora Ibrahima Bušatlije koja se nalazi u fondu Gazi Husrev-begove biblioteke, uz osnovne informacije o njegovoj cjelokupnoj biblioteci, od arhivske i fotografske građe pa do monografskih publikacija. Ova vrijedna kolekcija sačinjena je od 544 mape i karte, dok cjelokupan fond kartografske zbirke iznosi 912 mapa i karata.

Prispijeće zbirke u Gazi Husrev-begovu biblioteku

Profesor Ibrahim Bušatlija rođen je 1930. godine u Vitini pored Ljubuškog, gdje je završio osnovnu školu, dok je Nižu gimnaziju u Mostaru završio 1948. godine, nakon čega je bio raspoređen na upravljanje osnovnom školom u Svinjarini kod Mostara. Višu pedagošku školu geografija-historija završio je 1951. godine, nakon koje se zapošljava kao nastavnik geografije i historije u Čitluku, Kalinoviku i Sarajevu. Diplomirao je geografiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1957. godine, nakon čega se zapošljava u Drugoj gimnaziji u Sarajevu u svojstvu profesora geografije. U zvanje asistenta na Odsjeku za geografiju Filozofskog fakulteta izabran je 1957/58, a od školske 1960/61. godine radio je kao profesor geomorfologije na Odsjeku za geografiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Doktorirao je 1965. godine na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta i te iste školske godine bio je izabran u nastavno-naučno zvanje docenta na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Tokom svog radnog vijeka bio je urednik naučnog časopisa *Geografski pregled* koji izdaje Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, a od 2014. godine bio je u Uredničkom odboru naučnog časopisa *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae*. Pisao je brojne naučne i stručne radove iz oblasti geopolitike, političke geografije, historijskog i geografskog razvoja Bosne i Hercegovine i njenih granica (Spahić, 2019). Profesor Ibrahim Bušatlija umro je 28. januara 2019. godine.

U augustu 2019. godine Uprava Gazi Husrev-begove biblioteke dobija poziv od Jasmina Tinjaka, zastupnika supruge profesora Bušatlije, Nizame Bušatlije, sa željom da se kompletna privatna biblioteka profesora Bušatlije, uz arhivalije i kartografsku zbirku donira Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Nekoliko dana poslije, 3. septembra 2019. godine izvršava se

primopredaja, uz pisanje Zapisnika o primopredaji i potpisivanje ugovora. Prema Zapisniku i ugovoru koji su potpisali darivatelj, gospođa Nizama Bušatlija, i primatelj kolekcije, direktor Biblioteke magistar Osman Lavić, lična biblioteka profesora Ibrahima Bušatlije sačinjena od 3917 monografskih publikacija, 3644 mape i karte, te velikog broja serijskih publikacija i arhivalija. Ova privatna kolekcija je Gazi Husrev-begovoj biblioteci poklonjena pod sljedećim uslovima:

1. Gazi Husrev-begova biblioteka se obavezuje da će izraditi pečat sa tekstom „Privatna biblioteka prof. Ibrahima Bušatlije“;
2. Gazi Husrev-begova biblioteka se obavezuje da će na svaki primjerak iz ove biblioteke staviti pečat kojim će se dokazati njeno porijeklo, čime će sva prispjela bibliotečka i arhivska građa fizički imati jasnu distinkciju u odnosu na ostatak fonda, i bit će jasno vidljiva sva građa iz ove privatne zbirke;
3. Gazi Husrev-begova biblioteka se obavezuje da će u bibliotečki fond Gazi Husrev-begove biblioteke uključiti sve knjige, časopise, mape i arhivske dokumente, koje ne posjeduje od ranije u svome fondu i koji su im potrebni, a ostatak će ustupiti Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, Studentskom centru Islamske zajednice i drugim institucijama u kojima će se ove publikacije koristiti.

Nakon potpisivanja ugovora, grupa uposlenika Gazi Husrev-begove biblioteke otišla je u dom profesora Ibrahima Bušatlije i zajedno s njegovom suprugom i Jasminom Tinjakom spakirala i preuzela cjelokupnu privatnu biblioteku.

Prilikom prispijea ove privatne biblioteke u Gazi Husrev-begovu biblioteku uočeno je da veliki broj karata ima pečat s logom Prirodno-matematičkog fakulteta, s obzirom na iznenadnu smrt profesora Bušatlije, nakon čega je uspostavljen kontakt s Upravom fakulteta, i vraćeno im je 12. februara 2020. godine 3100 mapa i karata te 50 plakata s pečatom i logom Prirodno-matematičkog fakulteta, nakon čega se konačno moglo započeti s popisivanjem i obradom ove kolekcije.

Veliki broj naslova iz zbirke monografskih i serijskih publikacija povezan

je uz historiju Bosne i Hercegovine te njene geopolitičke prilike i kao takva ova kolekcija je značajna i vrijedna za sve istraživače Bosne i Hercegovine i njene povijesti. Kolekcija knjiga popisana je i razvrstana u skladu s tim šta je potrebno u fondovima Gazi Husrev-begove biblioteke, dok je preostala građa prosljeđena drugim bibliotekama, ali se još nije krenulo s kataloškom obradom ove kolekcije. Arhivalije se također trenutno nalaze u depoima, i nisu razvrstane niti obrađene, a kartografska zbirka je odmah prilikom dospjeća u Gazi Husrev-begovu biblioteku obrađena i digitalizirana jer je ona značajno obogatila mali fond kartografske građe koju je ova biblioteka prije ove donacije posjedovala.

Rezultati istraživanja

Glavni cilj istraživanja je da se ispituju načini obrade, digitalizacije i fizičkog očuvanja kartografske zbirke profesora Ibrahima Bušatlije u Gazi Husrev-begovoj biblioteci da bi se došlo do saznanja o tome kako na najbolji način očuvati, zaštititi i predstaviti javnosti ovu kolekciju unutar kartografske zbirke, i kako je na najbolji način ponuditi istraživačima s obzirom na njenu veliku vrijednost i značaj.

Sadržaj kartografske zbirke Ibrahima Bušatlije

Prema definiciji Međunarodnog kartografskog društva kartografija se bavi zasnivanjem, izradom, promocijom i proučavanjem mapa, ona razrađuje teorijske okvire karata, utvrđuje principe na kojima se karta bazira, metodologiju i tehniku njihove izrade i osnovne mogućnosti njihovog korištenja (Pilav, 2021: 13). Karte nisu samo odraz fizičke stvarnosti prikazanog lokaliteta, već su i slika društvenog konteksta u kojem se nalaze (Slukan Altić). U kolekciji Gazi Husrev-begove biblioteke zastupljene su pregledne, historijske, topografske, saobraćajne, turističke, specijalne i rukopisne karte, i unutar svake ove tematske cjeline nalaze se i karte iz zbirke Ibrahima Bušatlije. Posebno vrijedne za Gazi Husrev-begovu biblioteku jesu rukopisne karte, dok je najstariji štampani primjerak karte koju Biblioteka posjeduje karta svijeta poznatog moreplovca Piri Reisa, admirala osmanske flote. Ona je izrađena 1513. godine u Galipolju i na osmanskom turskom je jeziku. Od rukopisnih karata posebno se izdvaja pregledna karta Bosne i Hercegovine iz Zbornika Muhameda Enverija Kadića koju je sastavio Rudolf Kostial Živanović, a koja prikazuje podatke

o prisutnom muslimanskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini. Karta je izrađena početkom 20. stoljeća.

Korpus kartografske zbirke profesora Ibrahima Bušatlije razvrstan je prema tematskim kategorijama na osnovu autorskog pregleda, ranije utvrđenih pravilnika Gazi Husrev-begove biblioteke za kartografsku zbirku i analize materijala. Kartografska zbirka profesora Ibrahima Bušatlije sastoji se od 544 karte koje su razvrstane prema tematskim i geografskim kategorijama.

U kategoriji kontinenata nalazi se 12 karata, među kojima su karta Evrope iz doba Berlinskog i Bečkog kongresa i historijske karte Azije i Bliskog istoka. Kolekcija također sadrži tri karte Osmanskog Carstva, od kojih je jedna ilustracija njegovog širenja od 1299. do 1699. godine.

Kategorija Balkanskog poluotoka broji 21 kartu, uključujući mape Ilirika i Panonije, Napoleonove Ilirije i historijske karte koje prikazuju različite faze u razvoju ove regije. Pored ovih, zbirka uključuje i značajan broj karata pojedinačnih država (npr. Bosne i Hercegovine sa 83 karte, Hrvatske sa 54 karte, Srbije sa 48 karata) te karte gradova i predjela iz cijele bivše Jugoslavije.

Ovaj strukturirani pregled bogate kartografske građe doprinosi razumijevanju geopolitičkih i kulturnih promjena tokom historije, a potpuni popis karata nalazi se u dodatku rada.

*Obrada, signiranje i inventarisanje kartografske
zbirke Ibrahima Bušatlije u Gazi Husrev-begovoj biblioteci*

Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu skoro pola milenija prikuplja, obrađuje, čuva i daje na korištenje vrijednu knjižnu i dokumentacionu građu. Važan dio ove kolekcije u Gazi Husrev-begovoj biblioteci predstavlja zbirka sačinjena od 912 geografskih karata. Nakon prispjeća još 544 karte i mape iz privatne kolekcije Ibrahima Bušatlije 2019. godine, kartografska zbirka Gazi Husrev-begove biblioteke postaje značajno uvećana.

Kartografska građa specifična je po mnogočemu, od dimenzija do smještaja, i kao takva zahtijeva poseban način opisa i obrade. Ona obuhvata zemljopisne karte, planove i atlase, dok se među građom mogu naći i posebni predmeti kao što su globusi i reljefi (Slukan Altić). Prilikom obrade kartografske zbirke u Gazi Husrev-begovoj biblioteci slijedili su se tradicionalni standardi, u skladu s međunarodnim smjernicama. Pravila za

identifikaciju i opis kartografske građe sada su određena konsolidiranim Međunarodnim standardom za bibliografski opis (ISBD), koji objedinjuje sve vrste građe (Miletić Drder, 2011: 6-7).

Cijela kartografska zbirka obrađena je u sistemu FileMaker, a od metapodataka prilikom obrade navedeni su:

1. Naziv
2. Mjesto izdanja
3. Godina izdanja
4. Izdavač
5. Jezik kojim je napisana
6. Dimenzije karte
7. Način na koji je dospjela u Biblioteku

Nakon ovih metapodataka napisan je i kratak fizički opis za svaku kartu.

Iako Gazi Husrev-begova biblioteka trenutno koristi ISBD (CM) za obradu kartografske građe, ovaj standard je danas zastario. Uvođenje konsolidiranog ISBD-a, koji obuhvata sve vrste građe, moglo bi bolje odgovoriti na specifične potrebe kompleksne kartografske zbirke, uključujući stare, rijetke, rukopisne i digitalizirane karte, koje predstavljaju poseban izazov za obradu i dostupnost. FileMaker baza podataka, iako praktična, nije nužno optimalno rješenje za specifičnosti metapodataka kartografske građe, što bi moglo usporiti i ograničiti pristup i pretraživanje. Upoređujući ove prakse s npr. anglosaksonskim pristupima koji već koriste konsolidirani ISBD, otvara se prostor za daljnju analizu i prilagođavanje kataloških praksi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci kako bi bile bolje usklađene sa savremenim standardima.

FileMaker, kao sistem za upravljanje bazama podataka opće namjene, nije idealno rješenje za obradu kartografske zbirke prema konsolidiranom ISBD standardu. ISBD zahtijeva preciznu strukturu opisa i specifičan niz elemenata, kao što su naslov, odgovornost, izdanje, fizički opis i napomene. FileMaker, međutim, nema zadane opcije koje bi u potpunosti podržale ovu strukturu. Bibliotekari se često moraju oslanjati na prilagođavanje polja, što može otežati dosljednost zapisa i dovesti do neusklađenosti sa standardom.

Osim toga, ISBD standard zahtijeva striktno određenu interpunkciju i redosljed elemenata, što FileMaker ne može automatski primijeniti. Ovo ograničenje povećava mogućnost grešaka jer su bibliotekari prinuđeni ručno unositi ili prilagođavati podatke. Time se gubi i na preciznosti i na dosljednosti unosa, što može biti ključno za biblioteku koja teži standardizaciji i usklađenosti s međunarodnim pravilima. FileMaker također ne podržava formate za razmjenu podataka, poput MARC formata, na kojem počivaju bibliotečki sistemi za razmjenu bibliografskih informacija. ISBD standard je osmišljen kako bi omogućio interoperabilnost podataka među bibliotekama, dok FileMaker otežava razmjenu zbog nedostatka podrške za MARC. Zbog toga bi razmjena podataka o kartografskim materijalima s drugim institucijama koje koriste ISBD ili specijalizovane softvere bila otežana (FileMaker User's Guide, 2015).

Također, ISBD dozvoljava unos specifičnih podataka za kartografske materijale, kao što su skala, koordinate i projekcija. FileMaker obično nema unaprijed definirana polja za ovakve podatke, što dodatno komplicira unos i otežava bibliotekarima da pruže korisnicima relevantne informacije. Ove specifične karakteristike ključne su za kartografski materijal jer omogućavaju istraživačima pristup informacijama o geografskim detaljima i tehničkim specifikacijama. Iako FileMaker nudi određenu fleksibilnost kroz prilagođavanje polja, ovo rješenje nije održivo na duže staze za potrebe biblioteke koja nastoji očuvati standardizaciju kartografskih zapisa. Gazi Husrev-begova biblioteka će rješenje za ove probleme tražiti u COBISS sistemu čija je članica i postala početkom godine (FileMaker User's Guide, 2015).

Što se tiče inventarisanja i signiranja, kartografska zbirka se signira i inventariše prema rednom broju pristizanja u prostorije Biblioteke, dakle prema *numerrus currensu*. U signaturi se kartama dodjeljuje prefiks KZ, nakon čega se crticom dopisuje redni broj karte. Obrada kartografske zbirke Ibrahima Bušatlije krenula je sa signaturnom oznakom KZ-369, a ako postoji nekoliko mapa pod istim nazivom, istog izdavača, a koje prikazuju različite elemente unutar istog područja (npr. prikaz gustoće stanovništva u različitim općinama), onda se na signaturu dopisuje poslije broja kosa crta i redni broj karte unutar te kolekcije (npr. KZ-431/16).

Restauracija oštećenih primjeraka zbirke

Gazi Husrev-begova biblioteka u svojim prostorijama ima i Odjel za restauraciju i konzervaciju građe, koji znatno olakšava procese rada u Biblioteci. Sva građa koja na sebi ima neki tip oštećenja prvo se šalje na restauraciju i konzervaciju pa se tek onda smješta u depo na svoje mjesto. Postoji mnogo vanjskih utjecaja koji se mogu negativno odraziti na bibliotečku građu, poput svjetlosti, vlažnosti zraka, temperature u prostoriji, štetočina, plijesni i brojnih drugih, i zbog toga je i svaku jedinicu građe unutar zbirke neophodno detaljno pregledati prije smještanja u police da bi se osiguralo njeno dugotrajno očuvanje i zaštita od mogućeg propadanja. Jedna knjiga ili karta koja je zaražena gljivicama ili nekim drugim nametnicima u veoma kratkom periodu, ako uslovi unutar depoa nisu odgovarajući, može zaraziti veliki broj drugih, tako da dođe do njihovog trajnog i nepovratnog oštećenja.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci se sve zbirke prilikom dospjeća pregledaju, razvrstavaju i šalju u Odjel za restauraciju i konzervaciju ako je to potrebno, te se tek nakon obavljenog tretmana čišćenja i zaštite knjige i druga bibliotečka i nebibliotečka građa obrađuju i smještaju na police. Pritom se vodi računa i da se stara i rijetka knjiga odvoji od novih knjiga s obzirom na pH vrijednost papira, te da se karte čuvaju u za to predviđenim policama sa zaštitnim kutijama. Uslovi čuvanja unutar depoa u svakom trenutku su optimalni, relativna vlažnost zraka iznosi između 45% i 60%, dok je temperatura unutar prostorije u svakom trenutku 18 stepeni. Depoi se zahvaljujući sistemima za ventilaciju više puta u toku dana prozračuju, a za osvjtljenje se koriste posebne sijalice koje nemaju biološki ili fotohemijski utjecaj na bibliotečku građu. Svakodnevno se više puta provjerava temperatura i vlažnost unutar depoa da ne bi došlo do nekih nepredviđenih odstupanja. Jednom godišnje se u prostorijama depoa vrše i procesi dezinfekcije, dezinfekcije i deratizacije, a police su metalne i čiste se više puta u toku godine.

Bez obzira na uslove, zna se desiti da se zbog mehaničkih povreda ošteti kartografska građa jer je veliki broj karata jako star ili jako velikih dimenzija, pa njima nije jednostavno rukovati, te se oštećeni primjerci odmah šalju na restauraciju da ne bi došlo do većih oštećenja ili gubitka funkcionalnosti određene karte.

Kada je zbirka profesora Ibrahima Bušatlije stigla u Gazi Husrev-begovu biblioteku, uočeni su brojni oštećeni primjerci, posebno karte velikih dimenzija koje su bile pocijepane, oštećene vlagom i plijesnima. Svaka oštećena karta bila je poslana u Odjel za restauraciju i konzervaciju, gdje su podvrgnute detaljnoj analizi i tretmanima kako bi se očuvala njihova funkcionalnost i integritet. Oštećeni dijelovi su pažljivo restaurirani, a kartografske jedinice koje su bile ozbiljno oštećene rekonstruirane su i pričvršćene, kao što su to bili slučajevi s velikim i fragmentiranim kartama. Nakon restauracije sve karte su smještene u posebne kutije i košuljice kako bi se spriječilo daljnje oštećenje od mehaničkih povreda, a velike karte su urolane i pohranjene u odgovarajuće kartonske rolne.

Za kartografske jedinice koje su imale tragove gljivica i plijesni provedeni su odgovarajući postupci dezinfekcije, uključujući sterilizaciju zamrzavanjem na -30 stepeni, čime je usporen rast mikroorganizama. Nakon toga, karte su čišćene suhim ili mokrim metodama, a oštećeni dijelovi nadopunjeni su japanskim papirom, što je specifičan postupak za restauraciju starih karata. Ovaj detaljni tretman omogućio je očuvanje zbirke i njeno uvođenje u proces obrade.

Svi restaurirani i konzervirani primjerci zatim su pohranjeni u optimalnim uslovima unutar depoa Gazi Husrev-begove biblioteke, koji omogućuju dugoročno očuvanje i dostupnost kartografske građe istraživačima.

Analiza smještaja kartografske građe u Biblioteci

Gazi Husrev-begova biblioteka ima tri glavna depoa: jedan za serijske publikacije, jedan za monografske i jedan za rukopise. Osim ova tri, postoje i posebni depoi za arhivsku građu te za specijalne zbirke. Za kartografsku zbirku i za muzejsku građu prije nekoliko godina izgrađen je još jedan depo s odgovarajućim prostorom za smještaj ovog tipa građe. Za sve karte izrađene su „košuljice“ da ne bi dolazilo do njihovog oštećenja, a veći primjerci karata smještaju se u velike kartonske rolne unutar kojih su zaštićene. Postoje i posebne metalne police za karte srednjih dimenzija koje trebaju biti ispravljene, a ne urolane, tako da je i za njih obezbijeđen odgovarajući smještaj. Iako bi signatura trebala sugerirati mjesto na polici na kojem se nalazi određena karta, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci to nije slučaj jer su karte različitih dimenzija i čuvaju se u različitim policama, a pri njihovoj obradi se nije radilo na tome da se karte grupiraju prema svojoj vrsti ili dimenzijama.

Bez obzira na to, karte se čuvaju u optimalnim uslovima što se tiče temperature, vlažnosti zraka, ali i odgovarajućih polica i kutija za zaštitu, tako da se nakon restauracije i konzervacije njihov vijek trajanja produžava i odgovarajućim smještajem unutar prostorija depoa.

Digitalizacija i otvorenost zbirke prema javnosti

Cjelokupna kartografska zbirka je nakon njenog prispjeca u prostorije Gazi Husrev-begove biblioteke i nakon restauracije i konzervacije digitalizirana i na taj način učinjena dostupnom. Cilj projekta digitalizacije kartografske zbirke prvenstveno je bio da se istraživačima omogući lakši pristup informacijama i velikom broju raritetnih ili unikatnih karata, sa što manje fizičkih ograničenja, ali i da se zaštite originalni primjerci od daljnjeg propadanja i oštećivanja.

Ideja je da se i kartografska zbirka nekada nađe potpuno dostupna u digitalnoj Gazi Husrev-begovoj biblioteci iako je za sada istraživačima dostupna samo na zahtjev i u prostorijama istraživačke čitaonice. Digitalni repozitorij Gazi Husrev-begove biblioteke podijeljen je u osam kategorija koje korisnici mogu pretraživati i čijim sadržajima mogu pristupati, a to su: Arhiv, Fototeka, Glasila Islamske zajednice, Rukopisi, Rukopisi-Katalozi GHB, Monografske publikacije koje podrazumijevaju građu na evropskim, ali i na orijentalnim jezicima, zatim serijske publikacije kojima je i posvećena najveća pažnja, i na kraju GHB interno, prostor koji sadrži materijale namijenjene za internu upotrebu uposlenika Biblioteke. U folderu namijenjenom fototeci nalazila bi se i kartografska zbirka koja danas formalno i jeste dijelom Fototeke Gazi Husrev-begove biblioteke.

Prije početka rada na digitalizaciji kartografske zbirke uposlenici Biblioteke prošli su nekoliko faza koje su uključivale sljedeće aktivnosti:

- I. definiranje tehničke specifikacije digitalizacije i evaluaciju postojeće opreme
- II. identificiranje prioritetne građe koju je potrebno digitalizirati
- III. provjeru kvaliteta i kompletnosti karata i mapa
- IV. definiranje seta metapodataka za kataloško-bibliografski opis
- V. restauraciju oštećenih primjeraka

VI. edukaciju kadrova

VII. digitalizaciju

VIII. OCR-optičko prepoznavanje karaktera

IX. pohranu digitalnih kopija

Budući da je kvalitetna oprema pribavljena kada je rađen projekt digitalizacije stare periodike, skeneri i ostala oprema bili su zadovoljavajući za rad na ovom projektu. Međutim, kako je mnogo karata bilo velikih dimenzija, moralo se raditi i na parcijalnoj digitalizaciji s fotoaparatom, da bi se kasnije fotografije uvezale i načinile jednu kartu. S obzirom na veličinu karata, one nisu mogle stati ni na veliki plošni skener, a ni na obične male stolne skenere koje Biblioteka posjeduje.

Prilikom digitalizacije prioritet su bile stare karte i mape te karte i mape s oštećenjima kako se nakon digitalizacije fizički primjerci ne bi više preuzimali i koristili, te da se na taj način spriječi njihovo daljnje oštećivanje. Međutim, s obzirom na to da je ukupan broj karata manji od 1000, ovaj projekt je i završen u roku od dvije godine.

Svaka karta i mapa je prilikom preuzimanja za digitalizaciju detaljno pregledana, i ako nije bila kompletna, njeno skeniranje je odgođeno s napomenom o njenom stanju. Na kraju su ipak i one skenirane uz restauraciju oštećenih dijelova ako je to bilo moguće izvršiti.

Kataloško-bibliografski opis digitalnih kopija karata usklađen je s kataloškim opisom fizičkih primjeraka, uz napomenu da se radi o digitalnim kopijama. Iz FileMakera preuzeti su metapodaci i pridruženi su digitalnim kopijama.

Restauracija oštećenih primjeraka vršena je odmah u trenutku primjećivanja oštećenja da ne bi došlo do daljnjeg propadanja karata jer su mnoge napravljene na posebnim materijalima i platnima koja su pogodna za oštećenja i napade nametnika poput gljivica i plijesni, i tek su nakon čišćenja i restauracije karte i digitalizirane.

Bilo je potrebno i educirati uposlenike Biblioteke koji će raditi na procesima digitalizacije kartografske zbirke jer je znatno kompleksniji proces predstavljao ovaj projekt digitalizacije u odnosu na proces digitalizacije stare periodike s obzirom na to da je kartografska građa različitih dimenzija i da su karte crtane i štampane na različitim materijalima, tako da je trebalo

mного raditi na analizi najboljih načina digitalizacije i najbolje opreme za digitalizaciju da bi svaki detalj karte ili mape bio jasno vidljiv u digitalnoj kopiji.

Aktivnost digitalizacije obavljao je jedan uposlenik koji je radio na skenerima i s fotoaparatom da bi proces bio konzistentan i precizan od početka do kraja. Nakon skeniranja i pribavljanja digitalne kopije vršen je proces OCR-a kako bi svi elementi na kartama bili mašinski čitljivi. OCR je jako dobro urađen na kartama koje su pisane latinicom, ali karte na ćirilici ili na arapskom pismu nisu mašinski čitljive.

Nakon što je obavljen i proces OCR-a, digitalne kopije su pohranjene i dostupne su za korištenje unutar prostorija Gazi Husrev-begove biblioteke.

Digitalne kopije karata i mapa su, kao što je već rečeno, dostupne unutar prostorija Biblioteke na zahtjev korisnika, međutim mali broj korisnika doista zna da Gazi Husrev-begova biblioteka posjeduje i ovu izuzetno vrijednu zbirku. Potrebno je ovu kolekciju predstaviti javnosti u cijelosti, a posebno dati osvrt na kartografsku zbirku Ibrahima Bušatlije, kao na poseban i izuzetno vrijedan element cjelokupne kartografske zbirke.

Diskusija

Gazi Husrev-begova biblioteka je u svojih skoro pet stotina godina djelovanja i postojanja prikupila brojna knjižna i neknjižna blaga. Jedno od njih je i njena kartografska zbirka. Ova kartografska zbirka sačinjena od skoro 1000 karata i mapa posebno je značajna zbog kartografske zbirke profesora Ibrahima Bušatlije, čija je porodica donirala izuzetno bogatu privatnu zbirku upravo Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

Nakon prispjeća ova je zbirka odmah kataloški obrađena u skladu sa standardima, uz dodatak kratkog opisa svake karte da bi se lakše mogle konsultirati i pronaći. Prije obrade sve karte i mape su fizički pregledane da bi se spriječila moguća oštećenja, te su ujedno sve karte s oštećenjima sklonjene iz prostorija depoa i nad njima su izvršeni procesi restauracije i konzervacije kako bi bile sačuvane za generacije koje dolaze. Ti su se procesi pokazali kao veoma pozitivni i sada se isti postupak radi sa svakom privatnom bibliotekom koja dospje u Gazi Husrev-begovu biblioteku.

Proces obrade tekao je brzo i kvalitetno, te su mape signirane i inventarisane prema standardima i preporukama, uz odgovarajući smještaj na police i zaštitu zahvaljujući odgovarajućim „košuljicama“ i kutijama za karte i mape.

Nakon obavljene obrade karata i mapa krenulo se s njihovom digitalizacijom i očuvanjem kartografske zbirke na ovaj način, što je jako dobar način da se obezbijedi pristup kartografskoj zbirci svima kojima je to potrebno, bez oštećenja originalnih primjeraka i bez njihovog pomjeranja iz prostorija depoa, jer su zbog svojih dimenzija često nezgodne za konsultiranje.

Obrada i katalogizacija kartografske zbirke u Gazi Husrev-begovoj biblioteci suočava se s nizom izazova, koji se odnose na korištenje zastarjelih standarda, tehnološke ograničenosti postojećih sistema, kao i na posebne potrebe restauracije i konzervacije specifičnih vrsta građe. Iako je Biblioteka uspjela implementirati osnovne funkcionalnosti za obradu kartografske građe koristeći se ISBD (CM) standardom, ovaj pristup danas više nije dovoljno efikasan. Zastarjeli standard, koji je bio primjenljiv u prošlim decenijama, danas nije u skladu sa savremenim zahtjevima za obradu, posebno u kontekstu digitalizacije, obrade složenih materijala i integracije s globalnim bazama podataka. Preporuka da se pređe na konsolidirani ISBD standard, koji uključuje sve vrste građe, uključujući digitalne resurse, predstavlja neophodan korak prema modernizaciji bibliotečkog sistema.

Katalogizacija kartografske građe u Biblioteci trenutno se vrši pomoću FileMaker sistema, koji, iako zadovoljava osnovne potrebe za unosom podataka i povezivanjem metapodataka s digitalnim kopijama, ima značajna ograničenja kada je riječ o složenijim zahtjevima obrade specifičnih kartografskih materijala. FileMaker nije u potpunosti prilagođen za preciznu kategorizaciju kartografske građe, poput geografskih koordinata, specifičnosti vezanih za starost i stanje materijala, što može otežati efikasnu obradu složenih kartografskih jedinica. Uvođenje savremenijih i specijalizovanijih sistema za katalogizaciju, koji bolje podržavaju specifične potrebe kartografske građe, moglo bi značajno unaprijediti efikasnost i tačnost obrade.

Iako Biblioteka ulaže napore u digitalizaciju kartografske građe, procesi digitalizacije nisu potpuno usklađeni sa savremenim standardima za digitalnu arhivistiku. Digitalne kopije originalnih karata dostupne su samo unutar Biblioteke putem sistema Documentum, ali nije jasno da li su te kopije arhivirane i zaštićene u skladu s međunarodnim normama za očuvanje digitalnih objekata. Pored toga, metapodaci koji se pridružuju digitalnim kopijama mogu biti nedovoljno detaljni, što otežava kasniji pronalazak i istraživanje građe. Stoga bi proširenje i unifikacija metapodataka, kao

i implementacija dodatnih zaštitnih slojeva za digitalizovane kopije, bila korisna za kreiranje održivog sistema za dugoročnu zaštitu i pristup kartografskoj građi.

U pogledu restauracije i konzervacije, Gazi Husrev-begova biblioteka može se pohvaliti visoko razvijenim sistemom za zaštitu građe. S obzirom na to da kartografska građa često podrazumijeva stare i oštećene karte, procesi restauracije i konzervacije igraju ključnu ulogu u njenom očuvanju. Iako su postavljeni visoki standardi za zaštitu i održavanje građe, izazovi u restauraciji velikih i vrlo oštećenih karata, koje zahtijevaju posebnu pažnju, i dalje ostaju prisutni. Velike karte često su u lošem stanju i podložne oštećenjima, zbog čega je svaki proces restauracije vrlo zahtjevan i delikatan. Također, nakon restauracije potrebno je obezbijediti odgovarajući smještaj za ovakvu građu, koristeći specijalizovane kutije i košuljice, ali i rolne za velike karte, što predstavlja dodatni izazov u svakodnevnom održavanju zbirke.

Nakon čišćenja i sterilizacije, u okviru kojih se koriste savremene metode poput zamrzavanja na niskim temperaturama i termo-vakuum presa, pristupa se nadopunjavanju oštećenih dijelova papira, čime se produžava životni vijek građe. Iako su svi ovi procesi ključni za dugoročnu zaštitu kartografske građe, Biblioteka bi trebala nastaviti s unapređenjem svojih metoda restauracije, uz korištenje novih tehnologija i stručnih pristupa koji mogu poboljšati efikasnost i smanjiti troškove, dok se istovremeno garantuje visok kvalitet zaštite građe.

Iako Gazi Husrev-begova biblioteka provodi značajne napore u očuvanju i obradi kartografske građe, kritički osvrt na trenutnu praksu ukazuje na potrebu za usvajanjem savremenih alata i metoda kako bi se unaprijedila efikasnost i tačnost obrade, kao i dugoročna zaštita kartografskih kolekcija. Implementacija novih standarda za katalogizaciju, poboljšanje sistema za digitalizaciju i proširenje zaštitnih procedura za restauraciju mogu doprinijeti daljnjem unapređenju obrade i dostupnosti kartografske građe u budućnosti.

Kao primjer dobre prakse na osnovu koje i Gazi Husrev-begova biblioteka može unaprijediti svoje poslovanje jeste British Library, koja je usvojila napredne tehnologije i standarde za obradu kartografske građe, uključujući korištenje konsolidiranog ISBD-a za katalogizaciju.

British Library koristi se naprednim sistemima za digitalizaciju, obradu i arhiviranje kartografskih materijala. Digitalne kopije uzimaju se kao primarni izvor za pristup, dok se fizički primjerci, ako nisu zaštićeni, stavljaju u specijalizirane kutije i ormare za dugoročnu pohranu. Usto, svi digitalni materijali povezani su s metapodacima, što omogućava jednostavan pristup i pretragu unutar digitalnog kataloga. Katalogizacija se provodi prema jasno definiranim smjernicama koje obuhvataju sve aspekte kartografske građe, od fizičkih karakteristika (dimenzije, vrsta papira) do specifičnih informacija o autorima i izdavačima, čime se omogućava lahko praćenje i korištenje kartografskih materijala.

Ova praksa omogućava efikasno upravljanje zbirkom i osigurava njenu dugoročnu očuvanost, istovremeno omogućujući istraživačima lakši pristup kroz digitalne kataloge.

Kartografska zbirka Gazi Husrev-begove biblioteke veoma je bogata zahvaljujući kartama iz različitih vremenskih perioda, zatim kartama koje prikazuju Bosnu i Hercegovinu od najstarijih vremena do danas, i kao takva ova zbirka predstavlja vrijedno blago za sve istraživače kulturne historije i općenito prošlosti Bosne i Hercegovine, ali problem predstavlja što se za ovu kolekciju veoma malo zna, i samim tim se ona rijetko konsultira.

Preporuka je da se radi na promociji ove zbirke i da se ponudi javnosti u otvorenom pristupu, barem onim mapama i kartama za koje su istekla autorska prava. Bogatstvo karata unutar ove zbirke predstavlja zaista rijetkost u bibliotekama Bosne i Hercegovine, koje veoma rijetko imaju ovako bogate kartografske zbirke. Promocija kartografskih zbirki ključna je za očuvanje njihovih kulturnih i znanstvenih vrijednosti, a uspješno promoviranje uključuje kombinaciju digitalnih tehnologija, obrazovnih programa, interaktivnih izložbi i saradnje s istraživačima i institucijama.

Jedan od najvažnijih aspekata promocije kartografskih zbirki je digitalizacija, koja omogućava pristup materijalima široj javnosti. Mnoge biblioteke i arhivi, poput Kongresne biblioteke u Sjedinjenim Američkim Državama, već dugi niz godina digitaliziraju svoje kartografske zbirke i omogućavaju besplatan *online* pristup. Korištenjem napredne tehnologije za digitalizaciju karata visoke rezolucije korisnici mogu detaljno pregledavati karte, a metapodaci povezani s tim kartama omogućuju pretragu prema različitim kriterijima. Također, British Library nudi *online* pristup hiljadama digitaliziranih karata i planova, uključujući i historijske mape, čineći tako zbirke dostupnima globalnoj javnosti.

Interaktivne izložbe također predstavljaju važnu formu promocije kartografskih zbirki. Izložbe koje koriste digitalne ekrane omogućavaju posjetiteljima da istražuju kartografske materijale na način koji uključuje interaktivnost. Naprimjer, National Library of Australia redovito organizira izložbe koje uključuju digitalne karte, omogućujući posjetiteljima da prate povijest Australije kroz karte i planove.

Obrazovni programi i radionice također igraju ključnu ulogu u promociji kartografskih zbirki, osobito među mladima i studentima. Programi koji uključuju rad sa stvarnim i digitalnim kartama omogućuju sudionicima da nauče o kartama, kartografiji i analizi geografskih podataka. New York Public Library organizira radionice u kojima učenici, stariji građani i studenti mogu raditi s kartama, a takvi programi pomažu korisnicima da razumiju važnost kartografskih zbirki.

Saradnja s istraživačima i akademskim institucijama također je važan aspekt promocije kartografskih zbirki. Institucije koje posjeduju vrijedne kartografske zbirke saraduju s historičarima, geografima i drugim istraživačima, omogućujući im pristup materijalima koji se koriste u novim znanstvenim radovima. Naprimjer, mnoge biblioteke posebno u Sjedinjenim Američkim Državama saraduju s akademskim institucijama kako bi omogućile pristup kartama i drugim materijalima istraživačima koji se koriste tim zbirnama za nove projekte. Također, International Map Collectors Society (IMCOS) saraduje s različitim institucijama i organizira međunarodne konferencije na kojima se razgovara o kartografiji, promovirajući zbirke i istraživanje u tom području.

Korištenje virtualnih alata i aplikacija za promociju zbirki postalo je popularno među institucijama koje posjeduju kartografske zbirke. Korištenjem virtualnih tura i interaktivnih mapa muzeji i biblioteke omogućuju korisnicima da istraže zbirke iz udobnosti vlastitog doma.

Kombinacija digitalnih platformi, obrazovnih programa, interaktivnih izložbi i saradnje s istraživačima omogućava učinkovitu promociju kartografskih zbirki. Korištenjem naprednih tehnologija ove institucije omogućavaju pristup velikom broju ljudi, čineći kartografske zbirke dostupnima globalnoj publici, a istovremeno omogućavajući istraživanje i obrazovanje koje potiče šire razumijevanje vrijednosti kartografskih materijala.

Gazi Husrev-begova digitalna biblioteka posjeduje odličnu osnovu za prezentaciju ove zbirke jer bi upravo unutar digitalne biblioteke mogla biti predstavljena, ponuđena na korištenje svima kojima je potrebna, a zahvaljujući procesima zaštite digitalne građe poput elektronskog „vodenog“ žiga i nemogućnosti preuzimanja *scanova* bila bi zaštićena od daljnjeg dijeljena i korištenja u svrhe koje nisu dovoljno etične i u skladu s autorskim pravima i pravilima Gazi Husrev-begove biblioteke. Također, mogle bi se implementirati i brojne radionice i izložbe povezane uz ovu kolekciju.

Zaključak

Biblioteka Ibrahima Bušatlije predstavlja veoma važno mjesto u fondovima Gazi Husrev-begove biblioteke i njen značaj za razvoj kartografske zbirke ove biblioteke zaista je nemjerljiv. Samim tim ova zbirka predstavlja posebno blago za istraživače koji su zainteresirani za historijat Bosne i Hercegovine, geografske promjene i odnose Bosne i Hercegovine sa susjednim zemljama, tako da je proces digitalizacije ove zbirke bio zaista neophodan. Nakon izvršene digitalizacije ova zbirka dostupna je na korištenje u prostorijama Gazijine biblioteke, ali bi se u budućnosti mogla otvoriti javnosti i kroz digitalni repozitorij Gazi Husrev-begove biblioteke, čime bi pristup ovoj građi bio još više olakšan.

Literatura

Blessing, O. et al. 2023. "Digitization of Library Resources in Academic Libraries: Challenges and Implication" *OSR Journal of Mobile Computing & Application* 2: 35-40.

"Cartographic perspectives from our Map Librarians" (<https://blogs.bl.uk/magnificentmaps/2021/03/maps-on-the-british-librarys-online-gallery-update.html>)

"Citizen Cartography Workshop: Tracing Old New York" (<https://www.nypl.org/events/programs/2012/12/19/citizen-cartography-workshop-building-virtual-atlas>)

"Collections with Maps" (<https://www.loc.gov/maps/collections>)

- “FileMaker® Pro 14 User’s Guide. Santa Clara: FileMaker” (https://help.claris.com/archive/docs/14/en/fmp14_users_guide.pdf)
- Miletić Drder, M. 2016. “Budućnost obrade kartografske građe u knjižnicama, arhivima i muzejima – integrirani pristup: da ili ne?” *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 59: 191-205. (<https://hrcak.srce.hr/file/263072>)
- Miletić Drder, M. 2011. *Kartografska građa: upute za katalogizaciju prema formatu MARC 21*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.
- “National Library of Australia: Maps” (<https://www.nla.gov.au/collections/what-we-collect/maps>)
- Novak, A., Ostash, V. (2022). “Digitizing Historical Maps and their presentation in Online Map Collections” *e-Perimetron* 17: 33-44. (https://www.eperimetron.org/Vol_17_1/Novak_Ostash.pdf)
- Pilav, A. 2021. *Katalog geografskih karata Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Pilav, A. 2020. “Kolekcija geografskih karata u Gazi Husrev-begovoj biblioteci” *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 49: 239-263.
- Pushpamala, P. "The (unknown) role of map librarian and the challenges faced in ‘satisfying the cartographic user needs’” (http://eprints.rclis.org/12137/1/Pushpamala_2_pdf.pdf)
- Ristow, W. W. “What about maps?” (<https://core.ac.uk/download/pdf/4814969.pdf>)
- Slukan, M. “Leksikon Marina Držića i renesansne kulture: kartografija” (<https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/kartografija/>)
- Slukan, M. 1998. “Kartografska zbirka Hrvatskoga državnoga arhiva i njena vrijednost kao izvora za istraživanja”. *Arhivski vjesnik* 41: 121-161.

“Smjernice za digitalizaciju kulturne baštine”. (<https://view.officeapps.live.com/op/view.aspxsrc=https%3A%2F%2Fminkulture.gov.hr%2FUserDocsImages%2Fdokumenti%2Fkulturna%2520ba%25C5%25A1tina%2Fekultura%2520smjernice%2FSmjernice%2520za%2520digitalizaciju%2520kulturne%2520ba%25C5%25A1tine.docx&wdOrigin=BROWSELINK>)

Spahić, M. “In memorijam prof. dr. sc. Ibrahim Bušatlija - Buš (1930-2019)” (<https://geoubih.ba/pdf/vijesti/Ibrahim%20Busatlija%20In%20memoriam.pdf>)

Sunek, K. "Očuvanje i zaštita geografskih karata u arhivima" (<https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffzg:6838/datastream/PDF/view>)

Šahmanović, S. 2006. “Kartografska zbirka Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine” *Kartografija i geoinformacije* 5: 130-137.

Urem, O. K. et al. 2015. “Digitization of Library Resources in University Libraries A Practical Approach, Challenges and Prospects” *Madonna University Journal of Research in Library and Information Science* 2: 36-47.

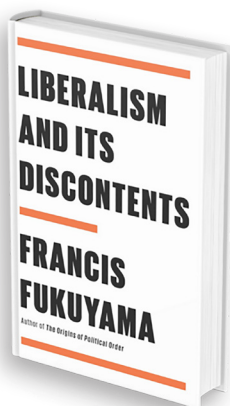
The Cartographic Collection of Ibrahim Bušatlija in the Fund of the Gazi Husrev-beg Library and the Significance of Its Digitization for Researchers of the History of Bosnia and Herzegovina

Abstract: Professor Ibrahim Bušatlija's cartographic collection, received by the Gazi Husrev-beg Library in 2019, has enriched the library's special collections, making a significant contribution to the resources available to researchers, geographers, and historians in Bosnia and Herzegovina. Professor Bušatlija spent years gathering maps, atlases, and globes, and leaves us valuable legacy that, thanks to digitalization following cataloguing, is now widely accessible to researchers. This study used analytical and classification methods to assess the current condition of the collection and evaluate the processes of cataloguing, storage, digitalization, and physical preservation. Scientific research methods were applied, including direct examination of the collection, classification by material type, and comparative analysis with similar cartographic collections. Based on these procedures, criteria for best practices of use were established, covering standards for physical preservation (such as temperature and humidity control and protection measures). Further, advanced digitalization techniques were used to ensure high-quality display, and measures to facilitate access for researchers through digital and physical channels. The analyses provided a basis for proposing specific measures to improve the preservation, organization, and presentation of the collection, thereby enhancing its public accessibility. It was concluded that this collection represents an exceptionally valuable cultural and research resource, and that adapting methods of cataloguing, digitalization, and preservation is essential for ensuring its long-term protection and accessibility, supporting high standards in cultural heritage preservation.

Keywords: *Cartographic collection, Ibrahim Bušatlija, Gazi Husrev-beg Library, digitization, restoration*

PRIKAZI KNJIGA

Fukuyama, F. (2022).

Liberalism and its discontents.

London: Profile Books.

Nastala u želji da odbrani liberalizam, onaj „humaniji“, kako je rekao Deirdre McCloskey, knjiga *Liberalism and its discontents* objavljena je 2022. godine, a podijeljena je u deset poglavlja. U referenci na liberalizam, Francis Fukuyama u uvodu potvrđuje da misli na liberalnu ideju koja postoji od druge polovine sedamnaestog vijeka, a koja pritom ne podrazumijeva doktrinu u SAD-u, kao ni ideju koja prevladava u Evropi. Ipak, smatra Francis Fukuyama, nisu samo populisti ti koji prijete liberalizmu, već i progresivni nositelji ljevice. Da li je samo liberalna ideologija kao takva ugrožena, ili cijeli *status quo – common sense*, na to nam odgovore daje sam Fukuyama!

Citirajući liberalnog teoretičara Johna Greya, Fukuyama (p. 26) također podvlači da uprkos tome što liberalizam jest često sinonim za demokratiju, ipak liberalizam i demokratija su bazirani na različitim

principima, kao i institucijama. Klasični liberalizam time možemo razumjeti kao mirno upravljanje različitostima u pluralističkim društvima, jer autor tvrdi da je liberalizam zasnovan na toleranciji kako društva prema pojedincu tako i same države prema pojedincu, jer temeljna ideja je sloboda pojedinca da djeluje bez nametanja svjetonazora drugima, kao ni same države građanima. Fukuyama navodi tri opravdanja za liberalizam, a prvi je praktične prirode. S obzirom na to da mnoga društva jesu pluralna, višekonfesionalna, višenacionalna, ali i višeklasna, liberalizam je nužan zarad održanja *statusa quo*. Drugo opravdanje je moralne prirode, tvrdi Fukuyama, jer liberalizam štiti ljudski dignitet, pravo pojedinca da govori, djeluje i vjeruje. Treće opravdanje jest ekonomski razvoj i modernizacija. Desnica koja se bori protiv pluralizma i ljevica koja traži preraspodjelu pod svaku cijenu bile su i ostale prijetnje liberalizmu, ističe Fukuyama (p. 55).

U drugom poglavlju autor se osvrće na neoliberalizam, ekstrem liberalizma koji je od ekonomske misli postao stvarnost, a čiji mislioci austrijske i čikaške škole su obezvrijedili značaj države i njenu ulogu u ekonomiji. Autor tvrdi da je neoliberalizam koji je primjenjivan u SAD-u i Velikoj Britaniji imao početni uspjeh u deregulaciji i privatizaciji, ali da je ubrzo destabilizirao globalnu ekonomiju izazivajući brojne krize, što je stvorilo podlogu za pojavu populizma (p. 59). Fukuyama vjeruje da je neoliberalizam

u svojoj primarnoj formulaciji u pravu, pravdajući pretjerano miješanje države kao suviše, naglašavajući da zbog socijalne politike građani često biraju socijalnu skrb umjesto rada. Zaključuje Fukuyama da je antagonizam neoliberalizma spram države i njene funkcije neopravdan i suviše iracionalan, ističući da država i jest tu da osigurava javna dobra koja ekonomija i tržište ne mogu osigurati, barem ne mnogim građanima. Pored toga, navodi skandinavske države kao sjajan primjer intervencije države, gdje građani plaćaju velike takse, ali zauzvrat dobivaju kvalitetno obrazovanje i zdravstvo, što često nije slučaj u SAD-u (p. 76).

U poglavlju "The selfish individual" dotakao se Fukuyama teorije individualizma u liberalizmu, za koju smatra da teorija *per se* nije pogrešna, ali jest nepotpuna s obzirom na to da pojednostavljuje razumijevanje ljudskog ponašanja. U ovom poglavlju Fukuyama prolazi kroz kvintesencije individualizma i njegov razvoj, te još jednom potcrtava da neoliberalizam, po njegovom mišljenju, nije pogrešan, ali da je zasnovan na određenim nepotpunim premisama, poput nedovoljno objašnjenog antietatističkog sentimenta te uvjerenja u ljudsku racionalnost. Nasuprot tome, u poglavlju "The sovereign self" autor podržava činjenicu da je neoliberalizam kao takav ugrozio liberalnu demokratiju naglašavajući dodatnu nejednakost i finansijsku nestabilnost (p. 111). Ipak, autor se tu ne zaustavlja, te tvrdi da je

rastuća ljevica također doprinijela krizi liberalne demokratije umanjujući značaj autonomije pojedinca. U ovom poglavlju Fukuyama nastupa kao apologeta Johna Rawlsa braneći njegovu *Teoriju pravde*, za koju uviđa da, za razliku od Lockove tradicije, pristaje na toleranciju te promovira neosuđujući pristup spram izbora bilo kojeg pojedinca. Također, raspravlja se o tehnologiji kojom se koristi i desnica i ljevica, a koja zbog kontrole, prije svega autoritarnih režima, ima mnogo više odjeka i predstavlja mnogo veću prijetnju po liberalizam. Poglavljem "Are there alternatives" Fukuyama objašnjava težnje kako desnice tako i ljevice, kao i opasnosti koju populistički nose za liberalne demokratije. Usto, vođen postojećim antagonizmom desne i lijeve ideologije, autor drži da liberalizam jest jedina alternativa s obzirom na to da, njegovim riječima, ekstremi ne predstavljaju realnu alternativu klasičnom liberalizmu (p. 271). Ipak, primjetno je da Fukuyama kroz cijelu knjigu ima jedan vrlo uzak okvir kada je riječ o definiranju ljevice jer, po njegovom mišljenju, postoji vrlo malo distinkcije između progresivne ljevice, centra ljevice i prosto ljevice koja je kratica za socijalizam.

U odbrani liberalizma, autor se dotakao i nacionalnog pitanja. Uprkos tome što se vraća na mundijalizam koji su zagovornici liberalizma isticali, Fukuyama ističe značaj nacije, koju smatra lokusom moći u današnjem svijetu. (p. 279) Pritom se također vraća na tezu samoopredjeljenja

koju liberalizam i zagovara, a koja pritom nije jasno teorijski definirana, rijetko u praksi i ostvarena. Zapravo, autor u nacionalnom identitetu vidi očitu opasnost, ali i priliku za liberalnu ideju s obzirom na to da nacionalni identiteti kao socijalni konstrukti mogu biti oblikovani da podrže liberalne vrijednosti, a ne da iste obezvrijede (p. 285) Fukuyama smatra da liberalna društva moraju promijeniti kurs djelovanja ako žele da se uhvate ukoštac s rastućim autoritarnim režimima, a svakako to podrazumijeva i prihvatanje nacionalnih identiteta kao važnih aktera otvorenog društva (p. 295).

U posljednjem poglavlju autor pobija sam sebe, pa tvrdi da su Sjedinjene Američke Države vodeća liberalna država, te da su Sjedinjene Države bile u godinama iza nas „svjetionik slobode“ (p. 297) uprkos tome što na samom početku potcrtava da SAD nije primjer liberalizma koji autor brani. Ipak, zanimljivo, ali kauzalno, Fukuyama smatra da od opredjeljenja SAD-a ovisi cijela liberalna demokratija. Pored toga, autor navodi i bazične principe koje je potrebno više valorizirati kako bi liberalne demokratije ojačale, a pored onih fundamentalnih on navodi i federalizam kao jedan od ključnih principa, osvrćući se pritom na Evropsku uniju. Umjerenost, kao i granice koje liberalizam postavlja, Fukuyama vidi kao oslobađajuće.

Prošlo je više od dva desetljeća od *Kraja povijesti i posljednjeg čovjeka*, a ipak autor koji je tada šokirao svijet, i obradovao

mnoge liberale, nije bio u pravu jer njegov kraj povijesti je priželjkivao kraj ideologija i prevladavanje one jedne, iste koju brani Fukuyama. Međutim, baš kao što je krajem prošlog stoljeća branio liberalizam i nadao se da će u potpunosti prevladati, i sada, dva desetljeća poslije, radi istu stvar. Ako kraj ideologija jest došao i ako živimo *common sense*, zašto se Francis Fukuyama ponavlja?! Niti je nastupio kraj povijesti, a još manje kraj ideologija, jer vjetrenjače liberalizma nisu iščezle, samo su metamorfozirale, a i liberalizam kao ideologija, kao doktrina jest opasnost drugima, jer u svijetu u kojem svaka ideologija ima pravo tamo gdje ima monopol stiče se dojam da jedino što vrijedi jest čovjek.

Ilma Garankić¹

*Univerzitet u Sarajevu –
Fakultet političkih nauka*

¹ ilmagarankic5@gmail.com

**RECENZENTI ZA GODIŠTE XIII.
PEER REVIEWERS FOR VOLUME XIII**

MIRZA SMAJIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences
mirza.smajic@fpn.unsa.ba

ELDAN MUJANOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i
sigurnosne studije
University of Sarajevo, Faculty of Criminal Justice, Criminology and
Security Studies
emujanovic@fkn.unsa.ba

GORAN KOVAČEVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i
sigurnosne studije
University of Sarajevo, Faculty of Criminal Justice, Criminology and
Security Studies
gkovacevic@fkn.unsa.ba

EDIN ČOLAKOVIĆ

Porezna uprava Federacije Bosne i Hercegovine
The Federation of Bosnia and Herzegovina Tax Administration
edin.colakovic.mo@gmail.com

ZARIJE SEIZOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences
zarije.seizovic@fpn.unsa.ba

HARUN IŠERIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet
University of Sarajevo, Faculty of Law
h.iseric@pfsa.unsa.ba

MIRZA EMIRHAFIZOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences
mirza.emirhafizovic@fpn.unsa.ba

ANELA ČOLAK

Sveučilište u Mostaru, Ekonomski fakultet
University of Mostar, Faculty of Economics
anela.colak@ef.sum.ba

ZLATIBORKA POPOV MOMČINOVIĆ

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet
University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy
zlatiborka.popov.momcinovic@ff.ues.rs.ba

AMILA ŽDRALOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet
University of Sarajevo, Faculty of Law
a.zdralovic@pfsa.unsa.ba

MUAMER DŽANANOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava
University of Sarajevo, Institute for Research on Crimes against Humanity
and International Law
muamer.dz@hotmail.com

ANJA MASTILOVIĆ

ISSN centar Bosne i Hercegovine
ISSN Center of Bosnia and Herzegovina
anja.mastilovic@nub.ba

SENADA DIZDAR

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
senada.dizdar@ff.unsa.ba

DŽEJLA KHATTAB

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
dzejla.khattab@ff.unsa.ba

LEJLA HAJDARPAŠIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
lejla.hajdarpasic@ff.unsa.ba

EMIR HADŽIKADUNIĆ

Sarajevska škola za nauku i tehnologiju, Političke nauke i međunarodni odnosi

Sarajevo School of Science and Technology, Political Science and International Relations

emirhh@yahoo.com

AIDA HOZIĆ

Univerzitet Florida, Liberalne umjetnosti i znanosti

University of Florida, Liberal Arts and Sciences

hozic@ufl.edu

BRANKICA DRAŠKOVIĆ

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

brankica.draskovic@ff.uns.ac.rs

BERNARD HARBAŠ

Univerzitet u Zenici, Filozofski fakultet

University of Zenica, Faculty of Philosophy

bernard.harbas@unze.ba

MIRZA MAHMUTOVIĆ

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

University of Tuzla, Faculty of Philosophy

mirza.mahmutovic@untz.ba

TOMISLAV TADIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

tomislav.tadic@icloud.com

MARIO HIBERT

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

mario.hibert@gmail.com

DRAGANA TRNINIĆ

Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka

University of Banja Luka, Faculty of Political Science

dragana.trninic@fpn.unibl.org

LEJLA TURČILO

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences
lejla.turcilo@fpn.unsa.ba

HALIMA SOFRADŽIJA

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences
halima.sofradzija@fpn.unsa.ba

ASIM MUJKIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences
asim.mujkic@fpn.unsa.ba

ABDEL ALIBEGOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences
abdel.alibegovic@fpn.unsa.ba

VUK VUČETIĆ

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet
University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy
vuk.vucetic@ffuis.edu.ba

BELMA BULJUBAŠIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences
belma.buljubasic@fpn.unsa.ba

ORNELA LEKO

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences
ornela.leko@gmail.com

ELVIR ŠAHIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Ekonomski fakultet
University of Sarajevo, School of Economics and Business
elvir.sahic@efsa.unsa.ba

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2024)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2024)

Web

ejournals.fpn.unsa.ba

Lektorica / BHS proofreading

Zinaida Lakić

Lektor za engleski jezik / English proofreading

Richard S. A. Newell

Naslovna stranica / Cover design

Fabrika

DTP

Irma Katica

Sanin Katica

Tiraž

50 primjeraka

Štampa / Printed by

Štamparija Fojnica